

Nordisk presse under andre verdskrigene

Pressehistorisk tidsskrift nr 13/2010

Utgitt av
Norsk Pressehistorisk Forening

**Redaksjon for dette nummeret
av Pressehistorisk tidsskrift:**

Arnhild Skre (ansv. red.)

Rune Ottosen

© 2010 Forfattarane

Design: Endre Barstad

Omslagsteikning: «Golgata» av Johan Bull

Grafisk produksjon: 07 Gruppen

ISBN 978-82-92587-13-3

Utgitt av Norsk Pressehistorisk Forening.

Abonnementet er inkludert i medlemskontingenenten.

Adresse:

Norsk Pressehistorisk Forening

c/o Mediebedriftenes Landsforening

Kongensg 14

0153 Oslo

Heimeside: www.pressehistorisk.no

Redaksjonens adresse:

Pressehistorisk tidsskrift

v/ Redaktør Arnhild Skre

Bjerkealleen 6,

1914 Y. Enebakk

Tlf redaktøren (+47) 90892178

E-post arnhild@ajskre.no

Kamp og kompromiss

ARNHILD SKRE

Redaktør

arnhild@ajskre.no

Fars farbror Heming R. Skre er ein av norsk presseas få krigsheltar. Det snakka ingen i familien om då eg var barn.

9. april 1940 var Heming redaksjonssekretær i Gula Tidend, den einaste norske avisa som redaksjonsleiringa sjøl vedtok å stansa etter å ha fått informasjon om den tyske sensuren. Halvannan år seinare arresterte tyskarane han for illegalt pressearbeid og sende han til fangeleir i Tyskland. Der dømde dei han til døden og hals-hogg han den 7. september 1943.

På spørsmål frå ein medfange, skal Heming ha svara at han angra ingen ting av motstandsarbeidet han hadde vore med på. Alt ville han gjort opp att, sjøl om han visste at det kunne kosta han livet.

Heming døydde fordi han kompromisslaust forsvarte fedrelandet og det frie ordet. Han var jo norskdømmand og – ikkje minst – journalist! Få av pressekollegene hans følgde så kompromisslaust opp den yrkesetikken dei var innprenta. Kva kom det av?

Fleire tiår gjekk før dette spørsmålet blei stilt og granska. Svara er ikkje alltid lett å sveglja. For ikkje berre i Norge, men også i Sverige og Danmark inngjekk dei fleste pressefolk

og medieleiarar kompromiss og tilpassa seg sensur.

Krigshistoria som blir fortalt i dette første nummeret av *Pressehistorisk tidsskrift*, utfordrar presseyrkas sjølbilde og blir eit stort tankekors for alle som meiner det frie ordet forpliktar til meir enn å trykkja nærgåande kjendis- og kriminaljournalistikk.

Då det store forarbeidet til bokverket *Norsk pressehistorie* blei påbegynt, oppretta prosjektleiinga i Norsk Pressehistorisk Forening skriftserien Pressehistoriske skrifter som frå 2004 til 2009 kom i tolv utgåver. I vår er verket fullført med glans og historien om korleis det blei til skal forteljast i eit seinare nummer av tidsskriftet. Norsk Pressehistorisk Forening er ved enden av eit stort arbeid, men vil halda fram med å utgi pressehistoriske studier og akademiske artiklar, kombinert med veteranminne og presseprofilar. Om navnet nå er endra til Pressehistorisk tidskrift, markerer nummereringa kontinuiteten.

I dette nummeret beskrev og analyserer svenske, norske og ein dansk pressehistorikar mediekvarden i krigsåra. Alle artiklane bygger på innlegg under eit seminar i regi av Norsk Pressehistorisk Forening våren 2008. Dei fortel historier som ikkje alltid passar til det edle sjølbildet pressefolk vanlegvis held seg med.

Metodisk overraskar Palle Roslyng-Jensen mest i denne samlinga. Ved å ta i bruk eit stort dagbokmateriale frå krigsåra, har han kunna studera kvalitativt medieresepsjonen i det okkuperte

Danmark og viser korleis publikum modna og utvikla ein kritisk haldning også til illegale medier.

Lars-Åke Engblom og Göran Elgemyr skriv om sensurregimet som radioen og nesten heile den svensk pressa underla seg, og korleis utanriksdepartementet, dei fleste journalistar og redaktørane deira balanserte mellom sympatién for Norges sak og Per Albin Hansson-regjeringas redsle for å provosera Hitler-Tyskland.

Om norsk presse under krigen og norske pressefolks svært ulike val og lojalitetar, skriv Rune Ottosen i ein artikkel som nettopp kretsar rundt avstanden mellom dei publisistiske ideala frå 1900-talets første tiår og den pragmatiske og tildels unnfallande praksisen dei fleste aviseigarar og journalistar valde i krigsåra.

Om det tok tiår før nokon grov djupt i norsk presses krigshistorie, blei helte- og skurkeroller delte ut tidleg. Aftenposten og Nationen var dei to riksavisene som provoserte gode nordmenn sterkest. I artikkelen om krigsåra i årets 150-årsjubilant Aftenposten, fortel Guri Hjeltnes om redaksjonsleiarar i hirduniform, men også om motstandarbeidet i avishuset. Nyansering gjev også Per Overrein i sin studie av landssviksaka mot Nationen-redaktør Thorvald Aadahl.

Ingen æra Hemings minne på familiehøgtidsdagar medan eg vaks opp. Eg trur eg veit kvifor.

Etter at farfar var død, fann vi dagbøker frå krigsåra. Der skreiv farfar om samvitsplagene sine. Han blei redd og sint over at Heming hadde distribuert ulovlege aviser frå heimen hans. Dei sette også hans familie i fare. Sjøl sat han fanga på Kirkenes og han deltok i Bjørn West-styrken det siste krigsåret, men han ofra aldri alt for fedrelandet slik eldstebroren hadde gjort.

Denne indre striden mellom ideal og kompromiss, mellom beundring og kritikk, gnog farfar, slik liknande konfliktar må ha gnage på sjølkjensla blant dei fleste nordiske pressefolka som var i bransjen under krigen.

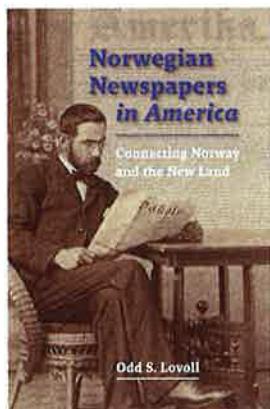
Spør nokon meg, er pragmatisme, sjølbreibrelsar og sinne mot dei meir risikovillige heltane ein vesentleg grunn til den tausheita som etter andre verdskrigene har lege både rundt heltedådane og dei mange knefalla i nordisk presse. Heltar og skurkar er krigshistoria full av, men fortida inneheldt få tydelege val mellom rett og gale. Den var full av nyansar, tvil og etterpåpynning.

I dette første nummeret av Pressehistorisk tidskrift er det tvilen og nyansane som omsider skal få mest plass.

Innhold

LEIAR	s 3
PRESSEHISTORISK PLUKK	s 6
Band til Norge	
Statusrapport	
Elsa Kleen	
Landets nest eldste tidsskrift ble «Årets»	
Palle Roslyng-Jensen: Medier og mediereception i Danmark under besættelsen	s 9
Lars-Åke Engblom: Den svenska pressen under andra världskriget	s 31
Göran Elgemyr: Radiotjänsts dilemma under den tyska ockupationen av Danmark och Norge	s 37
Guri Hjeltnes: Etter freden kom krigen – i avisenes spalter	s 53
Rune Ottosen: Jernhælen inn i redaksjonen. Pressen i det okkuperte Norge	s 60
Per Overrein: Forbrytersk og landsskadelig eller påtvungent medløperi? Landssviksaken mot Thorvald Aadahl og Nationen	s 85
Presseminner: Motet sviktet da scoopet var innen rekkevidde Ivar Tollnes intervjuet av Oddvar Aasen	s 112
Forfattarane	s 119

Pressehistorisk plukk

*Odd S. Lovoll
NORWEGIAN NEWSPAPERS
IN AMERICA.
Minnesota Historical Society
Press*

Band til Norge

Fra 1847 til i dag har 280 norskspråklege aviser komme ut i USA. Dei introduserte nordmenn til det nye landet gjennom nyheiter på «gamlespråket». Levetida på kvar avis spenner frå berre få månader til mange tiår, med størst utbreiing i tida før første verdskrig.

Det er dette mediemangfaldet pressehistorikaren Odd S. Lovoll presenterer i *Norwegian Newspapers in America. Connecting Norway and the New Land*. Lovoll er i dag den fremste kjennaren av norsk-amerikansk presse. Han legg særleg vekt på desse avisene si brubyggjarolle mellom gamlelandet og USA, men han analyserer også framstillinga og tendensane i denne pressa. Her kan ein lesa både om økonomi, om kven som skreiv, om utgjevarstader og tendens. Patriotisme og kyrklelege ordskifte prega mange av spaltene, noko Lovoll sine minutiose studiar og fyldige framstilling viser til fulle. Men her finst også innslag av radikal kultur, som då Skandinaven i Chicago trykte Garborgs *Trætte Mænd* som føljetong.

Verdifullt for norske forskarar, er ikkje minst den komplette lista over avistitlar som finst bak i boka.

Statusrapport

Journalistikken er i endring. Slik har det alltid vore, men i boka *Journalistiske nyorienteringer* hevdar tretten forskarar at endringane som skjer rundt oss nå er meir radikale.

Internett er den store endringsmotoren, med den muligheten til å skape sine eigne mediebodskap. Men også endringar i eigarstruktur og økonomi meiner forskarane gneig på grunnsteinar i pressefaga slik vi kjenner dei. Samfunnsoppdraget, portvaktrolla, sjangerkonvensjonar er berre tre av dei mange tema denne boka gjev statusrapportar for. Artiklane er skrivne av ei gruppe for journalistikkforskning ved Institutt for informasjons- og medievitenskap ved Universitetet i Bergen.

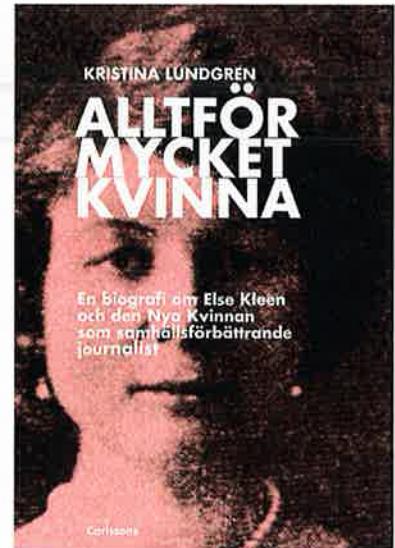
*Martin Eide (red) (2009)
JOURNALISTISKE NYORIENTINGER
Scandinavian Academic Press*

Elsa Kleen

Den svenske journalisten Elsa Kleen (1882-1968) var frykta, og det på så ulike område som moteverda og fengselsvesenet. Ho var ei tydeleg kritisk stemme i svensk presse frå tidleg på 1900-talet og forårsaka endringar til det betre både i psykisk helsevern, fengselsvesen og barnevern. Ho blir også rekna som ein av kvinnestemmerettens talskvinner i Sverige. Om denne journalistpioneren har universitetslektor Kristina Lundgren skrive biografien *Alltför mycket kvinna* med undertittelen *Den nya kvinnan som samhällsförbättrande journalist*. At Kleen i 40 år var gift med socialminister Gustav Möller og blei betrakta som statsrådens «vilda fru», høyrer også med i bildet. Men boka er først og fremst ein yrkesbiografi om Elsa Kleens gjerning som journalist, om eit yrkesliv som var dramatisk nok.

Kristina Lundgren
ALLTFÖR MYCKET KVINNA
 Carlsson Bokförlag

Landets nest eldste tidsskrift ble «Årets»

Syn og Segn ble utnevnt til «Årets tidsskrift» under Litteraturfestivalen på Lillehammer i mai. Det er det nest eldste allmennkulturelle tidsskriftet i Norge, og har vært et av Europas største.

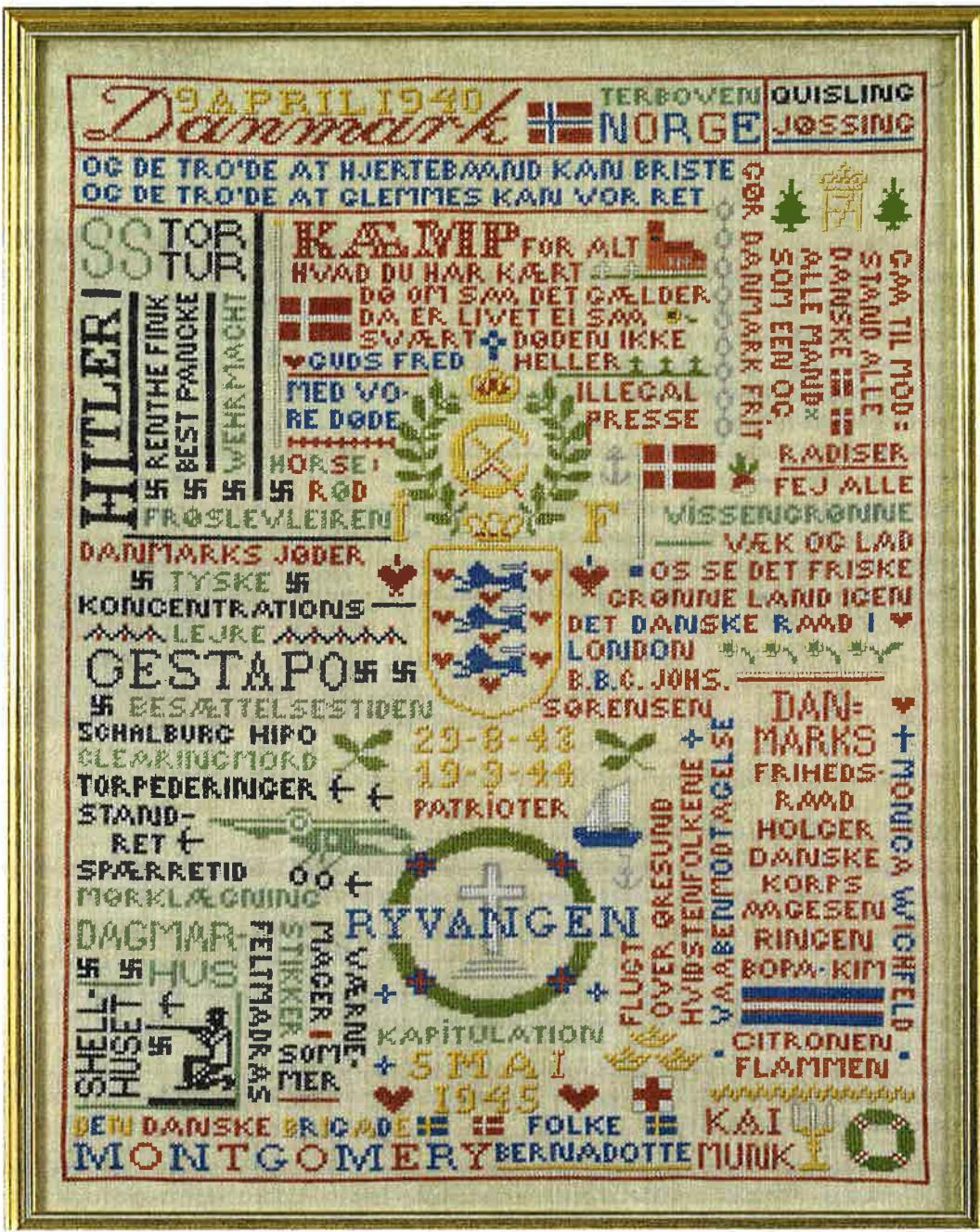
Allerede 22 år før oppstarten i 1894 vedtok Det Norske Samlaget å gi ut et tidsskrift på Landsmaal. Arne Garborg var første redaktør, og etter ham fulgte Moltke Moe – sønn av «Asbjørnsen og Moe» og første professor i det norske «folkesproget». Blant de mange kjente redaktørene er også Halvdan Koht og Berge Furre. Først i 1980 ble det kvinnelige redaktører, med Astrid Brekken og Sigrid Strand.

Fra første stund spente emnevalget bredt, fra skjønnlitteratur via filosofi til utenriksstoff. Uttalte mål var å krysse grensene mellom humaniora og naturvitenskap, drive god formidling og – ikke minst – vise at man kunne skrive om alt på nynorsk.

Under den motkulturelle bølgen på 1960-tallet hadde *Syn og Segn* en eventyrlig opplagsvekst. Med over 13000 abonnenter i 1968 ble tidsskriftet et av de mest utbredte i Europa. Fortsatt ligger opplag over 3000.

Redaktør for prisågangen, Bente Riise, har hatt jobben siden 2006.

Forkortet versjon av juryleder Birgitte Kjos Fonns tale ved utdelingen 26. mai 2010.

Minnet om krigen bygde på tallause kjelder og fekk ulike uttrykk. Dette frihetsbroderiet er teikna av danske Louise Puck. Firmaet Clara Wæver selde mønsteret i mange tusen eksemplarer fram til 1970. Foto: Frihedsmuseet/Nationalmuseet

Medier og mediereception i Danmark under besættelsen

PALLE ROSLYNG-JENSEN
Lektor i historie
pallerj@hum.ku.dk

De tyskcensurerede danske aviser og radio-udsendelser blev i begyndelsen mødt med en bred mistillid som ga grobunn for alternative nyhedskanaler, ikke mindst for rygter. I sin artikel undersøger Palle Roslyng-Jensen hvordan denne holdning gradvist blev afløst af en mere bevidst komparation mellem de sædvanlige medier og de nye alternative medier uden for tysk kontrol.

At undersøge mediereception før ca. 1950 er forbundet med betydelige vanskeligheder. Opinionsundersøgelser og markedsundersøgelser om mediebrug er sparsomme eller de mangler helt, og de undersøgelser, der findes, bygger på et materiale og en metode, der ikke lever op til nutidige standarder for kvantitative undersøgelser. Udsagn om mediereceptionen og mediepræferencer i første halvdel af det 20. århundrede har derfor i stedet ofte oplagstal for dagblade eller udviklingen i antallet af licensmodtagere som grundlag, og det er et materiale, der kun kan give et meget overordnet billede af receptionen og som sjældent viser, hvordan holdningerne til de enkelte medier, medietyper og medieindholdet har udviklet sig på kort sigt eller i særlige situationer. I denne artikel vil mediereceptionen i Danmark under besættelsen blive undersøgt med henblik på, hvordan receptionen blev påvirket af medieforbruget, og

hvordan medierne blev tolket ud fra en faseopdeling af mediereceptionen.¹

Som kildemateriale til en undersøgelse af opinions- og meningsdannelse i Danmark under den tyske besættelse af Danmark har jeg anvendt personlige dagbøger. Dagbogens aktuelt nedskrevne synspunkter på krigens og besættelsens overordnede begivenheder gør det muligt at undgå efterrationaliseringer og erindringskonstruktioner, som indgår i beretninger og erindringsværker.² I dagbøgerne er der ofte udsagn om, hvor dagbogsskrivene hentede deres nyheder og synspunkter fra og deres reaktioner på nyhederne, dvs. hvilke dagblade de læste, hvilke radiostationer de lyttede til, og i nogle tilfælde deres syn på medierne og deres budskaber.

Kildematerialet består af i alt ca. 70 dagbøger. De fleste er personlige dagbøger nedskrevet dagligt eller hyppigt, og de falder klart i to kategorier: Den ene kategori er dagbøger, der blev ført som en personlig rapportering uanset de ydre vilkår. Nogle førte dagbog i hele deres

¹ Lytterundersøgelser vedr. Statsradiofonien 1929, 1950 se: Steen Sauerberg: Lytter- og seerundersøgelser – på vej mod en forskningspolitik for DR, s. 319-369 i: DR 50, red. Roar Skovmand, Danmarks Radio, 1975; Statsradiofonien 1925-1950 red. af Ernst Christiansen m.fl., 1950, s. 406 f. ff. undersøgelse i Arbejdernes Radioforbund 1948 og Gallupundersøgelser vedr. radiolytning 1943, 1949; Gallupundersøgelse vedr. De Københavnske dagblade foretaget for Dagbladet Politiken, 1951. Vedr. oplagstal og pressestruktur: Niels Thomsen: og Jette Søllinge: De danske aviser 1634-1991, Odense Universitetsforlag 1991, bd.3, 1918-1991.

² Palle Roslyng-Jensen: Danskerne og besættelsen: Holdninger og meninger 1939-45, Gads Forlag 2007.

voksne liv, og de rapporterede i detaljer om dagliglivets aktiviteter, mens samfundsmæssige forhold ofte indtog en beskeden plads i dagbogen. Andre har karakter af krigs- eller besættelsesdagbøger, hvor dagbogsskriveren begyndte at skrive i september 1939, da stormagtskrigen brød ud eller den 9. april 1940, da Danmark blev besat. Dagbogsskriveren så krigen og besættelsen som noget helt særligt og bemærkelsesværdigt, der motiverede dem til en personlig og hyppig rapportering. I denne type dagbøger er krigsbegivenheder, besættelse, sfænomenerne og holdningerne hertil i centrum, og ofte er der hyppige nedskrifter af nyheder og synspunkter fra radioen eller fra artikler i dagbladene. Det er ofte i disse besættelsesdagbøger, at de politiske eller nationale holdninger hos dagbogsskriveren, blev markeret tydeligst. Dagbøgerne er indhentet gennem en afsøgning af nationale og lokale arkiver og samlinger samt ved efterlysninger i lokale dagblade.

Det er åbenbart, at de anvendte dagbøger ikke udgør et repræsentativt tværsnit af den danske befolkning. Set i forhold til hele befolkningen er der en skævhed i, hvem der overhovedet førte en dagbog. Der er en overvægt af folk fra bysamfund, og de ringest uddannede og de socialt dårligst stillede vil typisk ikke have et incitament til eller evne til at føre dagbog. Tilsvarende kan der også være en skævhed i hvilke dagbøger, der er indleveret til arkiver og samlinger, idet aflevering forudsætter historisk bevidsthed hos dagbogsskriveren eller dennes efterkommere. På den anden side er fordelingen af dagbogsskrivere bredere end jeg oprindeligt havde ventet. Der er en overvægt af mænd, men i materialet er der også adskillige midaldrende kvinder.

"Dagbogens aktuelt nedskrevne synspunkter gør det muligt at undgå efterrationaliseringer og erindringskonstruktioner."

De helt unge kvinder er især repræsenteret i såkaldte vandrebøger, der blev ført af en gruppe unge, der havde været på højskole, husholdningsskole eller anden uddannelsesinstitution sammen og som besluttede sig for at oprettholde forbindelsen ved at rundsende en bog, hvori de berettede, hvordan livet havde formet sig for dem, siden de modtog bogen sidste gang. Også i arbejderklassen er der ført dagbøger om end primært blandt faglærte arbejdere, der var politisk engagerede, mens gruppen af landmænd er svagere repræsenteret end gennemsnittet. Politisk set er der en overvægt af dagbogsskrivere, der stemte borgerligt. Befolkningsgrupper, der adskilte sig markant fra befolkningens flertal, er ikke medtaget. Det gælder bl.a. danske nazister og det tyske mindretal i Sønderjylland.

De er ikke medtaget dagbøger fra ministre og ledende politikere og heller ikke fra ledende modstandsfolk. Der er således tale om folk, der primært er iagttagere til den politiske proces og til modstanden. Generelt er der relativt åbne kommentarer til modstanden og til f.eks. artikler i den illegale presse, og mange dagbøger har nedsættende kommentarer til besættelsesmagten, tyske overgreb, danske nazister mv. Først det sidste års tid af besættelsen er der tilbageholdenhed med den type udsagn, af frygt for at dagbøgerne skulle blive beslaglagt ved razziaer af tysk politi m.v.

Materialet er for heterogen til, at der kan foretages kvantitative optællinger ud fra materialet, og dagbøgernes nyheder og kommentarer dækker vidt forskellige emner, om end de store og velkendte nationale og internationale begivenheder næsten altid er medtaget. Dagbøgerne

bør betragtes på samme måde som dybtgående kvalitative interviews af mediebrugere, hvor den indre sammenhæng og udvikling i dagbogen kan medvirke til at placere mediebrug og meaningsstruktur, og dagbogen kan sammenholdes med det begrænsede antal andre dagbøger, der dækker samme periode og samme opinionsområde. Resultaterne fra dagbogsanalysen er desuden holdt overfor mere traditionelle receptionskilder: De fåtallige opinionsundersøgelser, tal for mediebrug og oplysninger om oplagstal samt spredte oplysningskilder i rapporter og udsagn fra danske myndigheder (politimetre og amtmænd), tyske efterretningsfolk, britiske diplomater i Stockholm med ansvar for danske forhold samt enkelte svenske rapporter og udsagn om den danske befolknings holdninger.³

I dagbøernes og rygtesamlingernes daglige rapportering blev hovedvægten lagt på nyheder og en direkte eller indirekte stillingtagen til nyheder. Derfor er udsagn i dagbøger og andre kilder holdt sammen med medieudsagn i dagblade, aflytninger af radio og illegale blade, og kilderne til specifikke udsagn om holdninger til medierne og mediebudskaber kan i en del tilfælde bestemmes entydigt.

Presseordningen i Danmark under besættelsen
Ved stormagtskrigens udbrud i september 1939 erklærede Danmark sig neutral i lighed med bl.a. Norge, Sverige, Nederlandene og Belgien, og regeringen udsendte retningslinjer for medierne, der skulle understøtte den officielle neutralitetspolitik. I Statsministeriets pressecirkulære den 16. september 1939 blev det fremhævet, at

meddelelser, der blev bestridt fra en af de krigsførende parter, eller hvor der var et element af propaganda, skulle opvejes med meddelelser fra den anden part, og det skulle tydeligt angives hvilket land og hvilken kilde, som den slags meddelelser stammede fra. Monitorering af medierne skete gennem Udenrigsministeriets Pressebureau, og der blev udtrykkeligt bygget på erfaringer indhentet fra dansk neutralitetspolitik under den 1. verdenskrig.⁴

"Der er således tale om folk, der primært er iagttagere til den politiske proces og til modstanden."

Allerede inden krigen var pressen underlagt begrænsninger og hen-

stiller, der skulle understøtte den danske neutralitetspolitik, der tog et særligt hensyn til Tyskland. Udenrigsministeriet søgte at undgå skarpe angreb i pressen på Hitler og tysk politik, og i særdeleshed karikaturtegninger af de tyske ledere. Når den tyske gesandt i København eller Auswärtiges Amts presseafdeling i Berlin var kommet med særlig skarpe klager, blev redaktører for de ledende dagblade og repræsentanter for pressens organisationer bedt om at «komme til te hos Dr. Munch» i Udenrigsministeriet, hvor der blev udstedt formaninger om at undgå provokationer, der kunne tiltrække sig tysk opmærksomhed.⁵

3 Dægbogsskrivernes baggrund og placering: Palle Roslyng-Jensen s. 14-20, 372-375.

4 Statsministeriets Cirkulære om de Hensyn, som Danmarks neutrale Stilling forpligter Pressen til at lagttage, s. 3-5, Besættelsestidens fakta, redigeret af Niels Alkil, 1. bind, J.H. Schultz Forlag 1945.

5 Rasmus Kreth: Pilestræde under pres. De Berlingske Blade 1933-45, Berlingske Tidende 1998, s. 36 ff.; Viggo Sjøqvist: Danmarks udenrigspolitik 1933-1940, Gyldendal 1966, s. 203 ff.; P. Munch var udenrigsminister 1929-40 og fortaler for en udpræget tilpasningspolitik overfor Tyskland se Bo Lidegaard: Overleveren 1914-1945, Dansk udenrigspolitik historie bd. 4, Gyldendal 2004.

Den 9. april 1940 mødte besættelsesmagten op i Radiohuset og udstedte en række ordre om udsendelserne, og den flg. dag den 10. april fremsatte tyskerne overfor det danske udenrigsministerium en række krav om pressekontrol, men udadtil var forandringerne temmelig små. Regeringens officielle erklæring til befolkningen om besættelsen søgte at skabe et billede af størst mulig normalitet:

At noget var ændret, men at dagligdagen kunne gå videre uden større forandringer. «Den danske regering... opfordrer derfor befolkningen til rolig og beherret holdning overfor de forhold, som nu er opstået. Ro og orden må præget landet, og loyal opræden må udvises overfor alle, som har en myndighed at udøve».

Også medierne søgte at fremme et indtryk af normalitet, men for mediebrugerne var det åbenbart, at der i regeringserklæringen og i medierne ikke var et svar på de spørgsmål, som var mest indlysende: Hvordan var den militære besættelse foregået? Hvor mange faldne havde der været? Og efter få dages forløb: Hvad betød aftalen mellem den danske regering og besættelsesmagten og hvordan gik det med krigen i Norge? Til de fleste af spørgsmålene var der de første dage kun generelle beroligende henstillinger, og det udløste en omfattende strøm af rygter i den personlige kommunikation med de mest fantasifulde og overdrevne forklaringer og rygter, der ikke lod sig standse med en regeringserklæring.⁶

Set ud fra de egentlige krigsnyheder i medierne, og det var primært krigen i Norge, var det med det samme tydeligt, at vilkårene for nyhedsrap-

portering var ændret, eftersom nyhederne enten bestod i uddrag af den tyske værnemagtsberetning eller i DNB-telegrammer gennem Ritzau. Begge dele i klar modsætning til pressens hidtidige system med dobbeltkilder fra både tysk og allieret side for at opretholde neutralitetsnormerne. Resultatet var en øjeblikkelig og udbredt mistillid til de sædvanlige medier. En

midaldrende dame i København, Edle Beyer skrev den 13. april: «En meget grim ting er det også, at presse og radio er nu ensrettet, vi hører og læser kun om tyskerne sejre og om de udtalelser fra andre lande,

der er i tysk favør». En ældre enkefrue også fra København skrev den 18. april 1940: «Efter avis og radio går det stadig glimrende for tyskerne i Norge! Men Leif [hendes søn] siger, at jeg ikke må tro ét ord af alt det, jeg hører». Viden eller bare rygter om at der var pressekontrol, og uanset hvor lempelig den var, betød, at man som udgangspunkt ikke mente at kunne stole på nyheder og meddelelser. Også fordi der var usikkerhed om, hvilken rolle besættelsesmagten havde i landet, og i hvilken grad den kontrollerede den danske regering, administration og medierne. «Hvem var det, der havde en myndighed at udøve?», jævnfør regeringens erklæring den 9. april 1940.

Mistilliden var ikke kun rettet mod krigsnyheder eller udsagn om forholdet til besættelsesmagten, men den ramte medierne generelt. En række udsagn angiver, at lyttertallet til den danske statsradiofonis udsendelser faldt stærkt. Det gjaldt især Pressens Radioavis, men også andre udsendelser, hvori indgik samfundsmæssig de-

*”Udenrigsministeriet søger
i særdeleshed at undgå
karikaturtegninger af
de tyske ledere.*

6 Palle Roslyng-Jensen s. 34 ff.

7 Dagbøger: Edle Beyer 13.4.1940, Marie Prytz 18.4.1940,
tilsvarende dagbog: Roar Skovmand 11.4.1940.

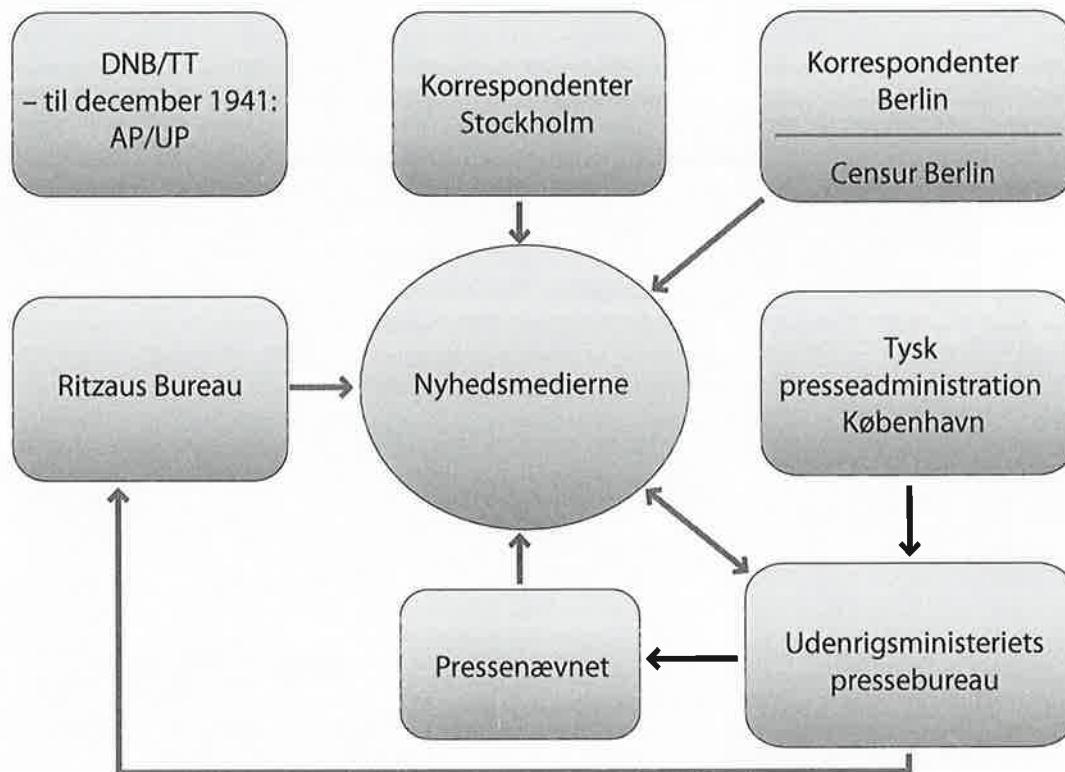
Uro i flere danske provinsbyer førde i august 1943 til regjeringsfall og tysk unntakstilstand.
Foto: Fruhedsmuseet / Nationalmuseet

bat eller orientering. En iagttager hævdede den 23. maj 1940, at lyttertallet til Pressens Radioavis var faldet til det halve, redaktør Jens Rosenkjær fra Statsradiofonien skrev i 1942, at kun 18 % af det normale lyttertal lyttede til dansk radio, hvad der set ud fra andre udsagn antagelig var overdrivet. I en Gallupundersøgelse i 1943 nåede man frem til, at 65 % af befolkningen dagligt lyttede til Radioavisen, mens lytterundersøgelser inden besættelsen nåede frem til at næsten 90 % af licensbetalerne lyttede til Radioavisen mindst en gang dagligt. Nøjagtige tal er

det ikke muligt at få, men hovedtendensen er klar: At der var væsentlig mistillid og et klart fald i lyttertallet.

Pressekontrollen indtil 29. august 1943
Besættelsesmagtens krav om pressekontrol omfattede især, hvilke typer stof og hvilke kilder, som den danske presse ikke måtte bringe, og det var første og fremmest militært stof og allierede kilder. Kravene blev videregivet til chefredaktørerne, og efter forhandlinger med både besættelsesmagten og pressens organisationer

Nyheds- og kontolsystemet før 29.08.1943

udsendte Statsministeriet et pressecirkulære den 6. maj 1940, hvor bestemmelserne fra september 1939 blev udvidet og præciseret. Blandt de vigtigste retningslinjer var et forbud mod at skrive om militære anliggender dvs. alt vedr. de tyske tropper i Danmark, forbud mod stof fra aflytning af udenlandsk radio, mens telegrammer og stof fra Ritzaus bureau på forhånd var godkendt af Udenrigsministeriets Pressebureau og dermed besættelsesmagten, når de nåede ud til bladene. Det betød, at krigsnyheder i meget høj grad kom fra DNB (Deutsche Nachrichten Bureau) eller fra nyhedsbureauer, der var godkendt af den tyske presseattaché, senere kom

også det tysk finansierede STB (Skandinavisk Telegrambureau) i brug. Telegramstof fra neutrale stater kunne anvendes, når det kom gennem Ritzau og dermed havde været gennem kontrollen på Ritzau, og det var alt overvejende stof fra AP (Associated Press), UP (United Press) og det svenske TT (Tidningarnas Telegrambureau). Telegramstof fra de vestallierede, herunder Reuter og Havas måtte kun bruges med betegnelsen Ritzau og den pågældende by og kun hvis det «ikke har politisk karakter, der i den nuværende situation kan frembyde betænkeligheder», dvs. nu gjaldt om at skjule oprindelsen, hvor det tidligere skulle fremhæves. I ugentlige

og i perioder daglige henstillinger til bladene blev der angivet retningslinjer fra Pressebureauet for, hvad der ikke måtte skrives om, og hvordan stoffet skulle bringes, og der var stærke opfordringer til at forelægge tvivlstilfælde for Pressebureauet, lige som Pressebureauet også jævnligt henvendte sig til de enkelte blade med konkrete henstillinger.⁸

Den væsentligste mulighed for at få stof uden om Ritzau og de tysk godkendte bureauer var stof fra bladenes korrespondenter i Stockholm og i Berlin. Stoffet fra Berlin kom fra Auswärtiges Amts presseafteling, og formelt var det uden forhåndscensur, men det tyske gesandtskab i København fulgte med i, hvordan det blev brugt og det samme gjorde telefon- og telegrafcensuren. I praksis var det ofte muligt at få mere oplysende stof fra Berlin, end når der i Danmark skulle trækkes på Ritzau eller DNB, derfor lagde de store blade vægt på at holde en korrespondent i Berlin til det sidste. Korrespondenterne i Stockholm var døren til Sverige, Finland og Norge og til de allierede, selvom det var stærkt begrænset, hvad der kunne bringes af stof fra Norge, Storbritannien, USA og især Sovjetunionen fra juni 1941. Også her fulgte det tyske gesandtskab med i, hvordan korrespondenternes stof blev anvendt. Opinionsstof fra de krigsførende landes dagblade kom gennem Ritzau, mens citater fra bl.a. ledere i svenske dagblade var en mulighed for at hente ekstra stof ind uden om Ritzau. Hovedbilledet var, at der blev rapporteret meget ensartet

*"Mistilliden ramte
medierne generelt."*

om krigenes gang i danske dagblade og i dansk radio.⁹

Klage ved overtrædelse af retningslinjerne blev i praksis rejst både af presseattachéen ved det tyske gesandtskab i København og af Udenrigsministeriets Pressebureau, men som regel var det en formel eller uformel tysk klage, der førte til en sag. Sagerne pådømtes af et kollegialt pressenævn bestående af fremtrædende redaktører, der nød almindelig kollegial agtelse, og sanktionen var som regel bøder af en ikke afskrækende størrelse. I enkelte tilfælde kom der direkte tyske krav om hårdere sanktioner: Udelukkelse af bestemte medarbejdere, af chefredaktører eller forbud mod at bringe bestemte typer stof i en bestemt avis eller stop for udgivelse i nogle dage. Det samlede antal direkte tyske indgreb mod danske medier frem til den 29. august 1943 var relativt beskedent. Til gengæld var der jævnlige generelle tyske

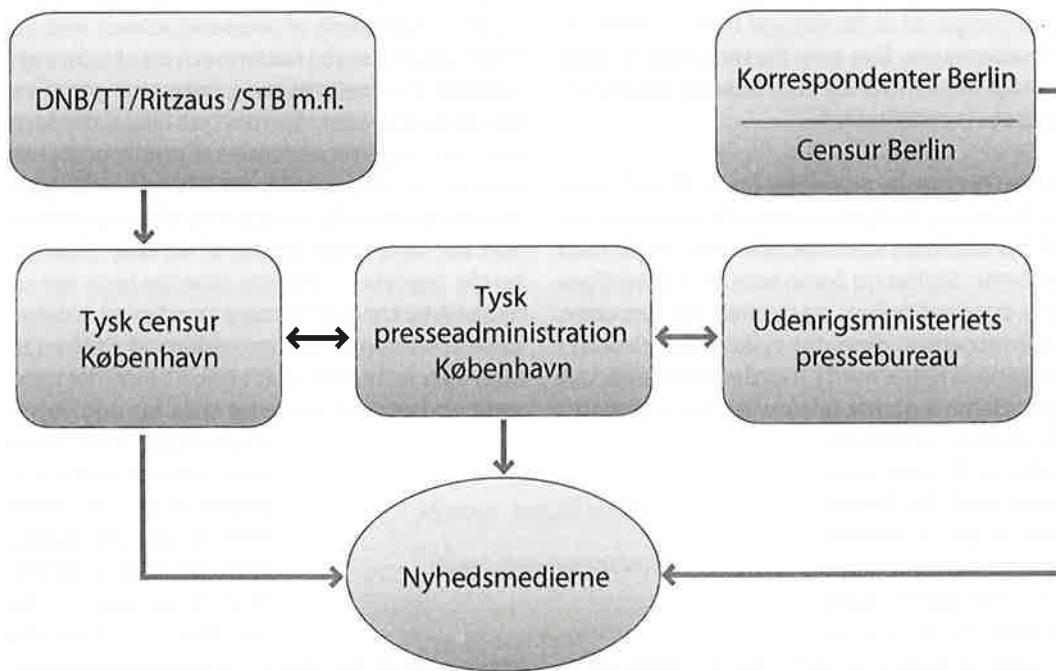
beklagelser til det danske udenrigsministerium og til udenrigsminister Scavenius over den danske presses holdning i bred almindelighed: At den manglede forståelse for det nye Europa, at der var skjult og indirekte kritik af besættelsesmagten mv. Gradvist kom der tyske krav om bestemte artikler eller et bestemt indhold: Hitler-taler, tyske værnemagtsberetninger og i radioen såkaldte «forståelsesudsendelser» af pro-tyske danskere.

Generelt set var de danske dagblade i det meste af besættelsen ikke markant præget af tyske synspunkter og tysk stof, og dagbladene havde på en række områder et vist spillerum, så længe

8 L. Bindsløv Frederiksen: *Pressen under besættelsen*, Universitetsforlaget i Aarhus 1960, s. 14 ff., UM. Pressebureauet 109 pk. 66, fra Eskelund, UM til Ritzau 28.4.1940.

9 Kreth s. 224 ff.; Peter Longerich: Propagandisten im Krieg. Die Presseabteilung des Auswärtigen Amtes unter Ribbentrop, Oldenbourg, 1987, s. 279 ff., UM. Pressebureauet, 109 pk. 66, Møde i pb. 10.10.1940.

Nyheds- og kontrolsystemet efter 29.08.1943

besættelsesmagten ikke blev kritiseret direkte. De kunne kritisere danske nazister med temmelig barske udtryk det første års tid, senere kun mere forsigtigt, og de kunne kritisere den danske regering og dens lovgivning, så længe kritikken var konkret. Der var rum til en vis partipolitisk debat, og der var fortsat tydelige forskelle mellem socialdemokratiske, radikale, konervative og Venstre-dagblade selv om de nationale synspunkter betød, at de nærmede sig hinanden på en række områder. De konkrete tyske klager mod dagbladene blev først og fremmest rettet mod lederne, og det var både over, hvad der stod i lederne, og hvad der ikke stod i dem, dvs. manglende imødekommenlse af tyske synspunkter. Redaktørernes reaktion på klagerne var, at

flere og flere emner ikke blev taget op for at undgå kritik og sanktioner. Lederne kom til at handle om børneopdragelse, danske fædrelandssange, forsyningen med kafferstatning. Stort set alt der ikke havde med krigen og besættelsen at gøre. Chefredaktørerne gik således i lederstrejke, og under den eksisterende besættelsesordning havde besættelsesmagten ingen modtræk.

Pressekontrol efter 29. august 1943 og tilpassningen

Den 29. august 1943 blev der indført militær undtagelsestilstand i Danmark, og den danske regering, Folketinget og Kongen ophørte formelt med at fungere, mens dansk administration

fortsatte under departementschefernes ledelse. Samtidig blev der indført direkte tysk forhåndscensur af pressen, om end den gradvist blev lempet noget. Udenrigsministeriets Pressebureau ophørte med at være myndighed i forhold til dansk presse og blev i stedet et interessekontor, der formidlede pressens synspunkter overfor de tyske myndigheder og den tyske censur. På trods af den direkte censur formåede dansk dagspresse fortsat at holde sig den mest markante tyske og nazistiske propaganda fra livet, og nyhedsformidlingen var mangelfuld, men ikke så ofte helt for drejet. Til gengæld var der flere og flere stofområder, som ikke var med i dagbladene. Fra tysk side kom der krav om flere tvungne «forståelsesartikler», om forsvar for tyske synspunkter skrevet af navngivne danskere, og forsøg på at sløre kilderne til tyske nyhedstelegrammer. Den illegale presse og BBC var grundige med at afsløre og argumentere imod «tvangssartikler» i dagbladene og tvungne udsendelser i radioen.¹⁰

Aage Trommer har givet en samlet vurdering af dansk dagspresses linje under besættelsen i et seminarbidrag i Oslo i 1999, og hans konklusion var, at den danske dagspresse var relativt fri sammenlignet med det øvrige besatte Europa, men at den ikke af den grund var en skjult modstandsresse. Bladene vendte sig mod sabotaugen, strejker og demonstrationer mod regeringens politik og mod besættelsesmagten, og den bakkede entydigt op om de fire store politiske partier og om samarbejdspolitikken. Ikke så

10 F. Bindsløv Frederiksen s. 381 ff., Lone Gad Gunbak & Kate Winther Christiansen: Udenrigsministeriets Pressebureaus administration af dagbladscensuren fra 9. april 1940 til 29. august 1943, *utrykt speciale*, Københavns Universitet; Kreth s. 268 ff.

mærkeligt eftersom pressen jo var en partipresse.

Samme vurdering har Rasmus Kreth i sin bog om Berlingske Tidende, at «pressen til en vis grad tilpassede sig ... intet bladhus stillede sig urokkeligt på den absolutte friheds grund. Hverken overfor regeringens krav om hensyntagen til neutralitetspolitikken i 1930'erne eller tilpasning til besættelsesmagten og samarbejdspolitikkens krav.»¹¹ Partipressen deltog til gengæld ikke i, hvad tyskerne benævnte en «positiv indsats». Ifølge Trommer kunne pressen lade være og lod være med at deltage i åben nazistisk propaganda. Den kunne gå i ledertrejke og den gjorde det. «Tyskerne måtte afgøre sig med det trods mange henstillinger, bundet som de jo var af samarbejdspolitikkens fiktion. Selv efter den 29.

august affandt de sig dermed og havde da kun tvangssartiklerne som svar.»¹²

"Lederne kom til at handle om alt der ikke havde med krigen og besættelsen at gøre."

Statsradiofonien og herunder især Pressens Radioavis blev i højere grad end dagbladene redigeret efter direkte tyske henstillinger, og den 19. september 1944 nedlagde chefredaktør Grunnet og de øvrige medarbejdere ved Pressens Radioavis deres funktioner og tog til Sverige, hvor de kort efter stod for nyheder på dansk over den svenske radio. I stedet blev Pressens Radioavis overtaget af dansktalende SS-folk, og den blev nu en klar tysk propagandasender og med efter alt at dømme et drastisk fald i antallet af lyttere.¹³

11 Rasmus Kreth s. 9f.

12 Aage Trommer: *Hvor fri var den danske presse under besættelsen?*, s. 69-84, i: Hans Frederik Dahl (red.): *Sensur og selvsensur i nordisk presse*, Institutt for Journalistikk, Oslo, 1999.

13 J. Boisen Schmidt: F.E. Jensen og Danmarks Radio under Besættelsen, *Fremad* 1965. s. 270 ff.

Litteraturen og den kollektive erindring om medierne under besættelsen

Hovedværket om dansk presse under besættelsen af L. Bindsløv Frederiksen er fra 1960 og var bestilt af Dansk Journalistforening. Det er harmoniserende i sin beskrivelse og vurdering af pressens virke og pressens evne til at sikre læserne imod den tyske pression, og tilsvarende af dagspressens funktion som talerør for samarbejdspolitikken. Det samme gælder de udgivne fremstillinger om Statsradiofonien under besættelsen.¹⁴ Fremstillinger af de enkelte dagblades virke under besættelsen, ofte jubilæumsbøger, har i temmelig vid udstrækning karakter af selvspejlende forsvars-skrifter og det samme

gælder mange journalisterindringer. Kun et enkelt værk: Rasmus Kreths bog om Berlingske Tidende fra 1998 er baseret på et bredt kildemateriale og med en relativ kritisk tilgang, til trods for at også den er en publikation, der er finansieret af Berlingske Tidende til et bladjubilæum.¹⁵

I pressens egen selvforståelse og i institutions-litteraturen, som den fremtrådte hos Bindsløv Frederiksen og i jubilæumsbøgerne, beskyttede man bladet og befolkningen mod nazificering gennem en skjult, men vedholdende virksomhed vendt mod tyske krav og forsøg på at undergrave den demokratiske presse. Man fremsatte skjult eller dobbelttydig kritik, som læser-

ne forstod at tolke, og domme fra pressenævnet blev fremhævet som udtryk for ideologisk modstand og antinazisme, og derved placerede man sig selv i den national-patriotiske front. De afskedigede chefredaktører blev et alibi for, at pressen havde befundet sig på den rette side under besættelsen, om end under stadig vanskeligere vilkår, og på de områder, hvor man måtte bøje sig for tyske krav, kunne pressens folk til gengæld levere stof til eller medarbejdere til den illegale presse. En del af pressens folk tog til

Stockholm og London og medvirkede her efter bedste evne i emigrant-pressen, i telegrambutrauet «Dansk Nyheds-tjeneste», der virkede fra Sverige og udsendte stof vedr. modstands-

*"en tendens til at søge tryghed
i en omverden som blev set
som farlig og truende "*

bevægelsens virke eller i BBC's udsendelser på dansk. Denne virksomhed blev endnu et alibi for, at journaliststanden og medierne i sin helhed var på den rigtige side, og om ikke en del af den såkaldt aktive modstand, så en del af den kulturelle eller passive modstand mod besættelsesmagten og dens danske medløbere.¹⁶

I besættelsens sidste fase var en afstandtagen fra og organisering imod den tyske propaganda og dens krav til pressen og til radioen en given sag. Blandt redaktører og journalister var opmærksomheden i stedet rettet mod befrielsen og tiden efter krigen. Ville det politiske system, de politiske partier og de toneangivende samarbejdspolitikere vende tilbage og dermed også partipressen i de velkendte rammer? Hvilken rolle ville kommunisterne og den såkaldte «modstandsfront» komme til at spille og dermed

14 L. Bindsløv Frederiksen, J. Boisen Schmidt samt Statsradiofonien 1925-1950; udviklingen i oplagstal og pressestruktur mm. I: Niels Thomsens og Jette Søllinge: De danske aviser 1634 -1991, bd. 3: 1918-1991, Odense Universitetsforlag 1991.

15 Jubilæumsbøgerne f.eks.: Gerhardt Eriksen: Hvis de vil vide mere. Historien om en avissucces, 1996 (Jyllandsposten), Bo Bramsen: Politikens Historie set indefra 1884-1984, bd. 2, Politikens Forlag 1984; Rasmus Kreth.

16 Se bl.a. Jeremy Bennett: British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940-45, Cambridge University Press 1966; Emil Blytgen-Petersen: Frie Danske i London 1940-45, Nyt Nordisk Forlag 1977; Gerhardt Eriksen: Erik Seidenfaden. En biografi, Spektrum 2000.

nye medier baseret på besættelsens mediealternativer og især den illegale presse? Ville den dominerende national-patriotiske grundholdning fra besættelsens sidste periode blive afgørende for, hvordan dagbladene og radioen blev restruktureret, og for sammensætningen af ledelse og redaktion? En del af debatten herom foregik i det danske emigrantmiljø i Stockholm, hvor en række ledende danske pressefolk efterhånden var samlet, og hvor skillelinjerne i synet på fortiden (samarbejdspolitikken og pressens rolle) og pressens fremtid viste sig. Det fik chefredaktør Grunnet fra Pressens Radioavis, der stod bag nyhederne på dansk fra svensk radio fra efteråret 1944, tydeligt at mærke. I et brev til chefredaktør Tabor fra Socialdemokraten hævdede han, at han i Sverige blev mødt med beskyldninger om, at han med de danske radiohybler ville svække modstandsfronten og dennes stærke indflydelse på dansk nyhedsformidling fra Sverige til de allierede og til Danmark og herunder også BBC's stærke position blandt danske lyttere. «Her (i Stockholm) råder alles krig mod alle og midt i denne tilstand fordeles stillorligheder og mandater hjemme. S (Erik Seidenfaden) skal være redaktør af det blad han repræsenterer (Politiken) og Therkel M. Therkildsen skal være redaktør af den avis, han kom fra (Berlingske Tidende). Har man vedtaget her.»¹⁷

Da befrielsen kom, lagde de store dagblade vægt på at kunne fremstå som klare fortalere for modstandsfronten, og samtidig tilkendegive overfor læserne, at deres forsvar for samarbejdspolitikken kun havde været taktisk, og bestyrelserne for de to ledende københavnske bladhuse ville sikre det ved bl.a. at optage mere modstandsorienterede bladfolk i chefredaktionen for de to dominerende københavnske morgenblade, Politiken og Berlingske Tidende, sva-

Radiolytning på Nordisk kollegium i København. Uddateret men antagelig 1942-43. Radioerne blev ikke beslaglagt i Danmark, og det var ikke forbudt at lytte til BBC, men tyskerne indsatte jævnligt støjsendere på BBC's frekvenser i de større byer. Støjsending kunne afhjælpes med en rammeantenne, som der her er oven på radioen. Produktion af rammeantennener blev forbudt i november 1943.

rende til hvad der var blevet drøftet i emigrantmiljøet i Stockholm. Ved begge aviser blev udskiftningen af chefredaktører standset efter markant modstand fra bladenes menige medarbejdere, og der var ingen væsentlige reaktioner fra læserne i form af opsigte abonnenter. Bladenes tilslutning til modstandsfronten efter besættelsen lykkedes således ikke på dette punkt, men i sit indhold var bladene nu klart en del af den harmoniserende nationale front. En række af de bladfolk, der ikke fik ledende stillinger i partipressen bl.a. Erik Seidenfaden, stod bag udsendelsen af dagbladet Information, der hidtil havde været den illegale presses samlede nyhedsbureau. Det blev på længere sigt den eneste markante virkning i dagspressen af «den nationale modstandsfront».¹⁸

17 Niels Grunnet til Peder Tabor 15.12.1944, Peders Tabors arkiv pk. 1, ABA.

18 Kreth s. 379 ff., Ole Cavlings dagbog, KB, Claus Bryld og Anette Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindrings, Roskilde Universitetsforlag 1998 s. 53 ff.

Mediereceptionen, generelt

Dagbogsmaterialet viser, at danskerne viden om og deres opfattelse af krigen og af besættelsen i vid udstrækning blev etableret gennem både de almindelige dagblade og Statsradiofonien og gennem nye og alternative medier. Allerede i løbet af de første besættelsesmåneder lyttede mange af dagbogsskrivere regelmæssigt til nyheder på dansk fra BBC, og især i det østlige Danmark også i et vist omfang til svenske radionyheder, uden at de af den grund ophørte med at læse de kontrollerede dagblade eller at lytte til Pressens Radioavis. I løbet af 1942/43 fik den illegale presse en betydelig udbredelse, men eftersom radioapparaterne ikke blev beslaglagt i Danmark, og der ikke var forbud mod aflytning af BBC, så var den danske illegale presse i høj grad konkret agiterende og debatterende og ikke nyhedsformidlende.¹⁹

Overordnet set var mange danskernes medievarer og reception påvirket af en tendens til at søge tryghed i en omverden, der på trods af den generelt fredelige danske besættelseshverdag, blev set som farlig og truende. Dermed var der også en tendens til at søge bekræftelse af et holdningsmæssigt fællesskab, der ofte var nationalt grundlagt.²⁰ Desuden indgik nyheder, udsagn og indtryk fra krigen hos en del mediebrugere i en generel fascination af krigen og dens kendetegn, hvor død og destruktion afgjorde menneskeskæbner og ændrede politiske og nationale vilkår. Alle udsagn tyder på, at medieforbruget steg kraftigt, når der var markante krigsbegivenheder i forbindelse med stormagtskrigen, lige som det var sket under de store kriser op til verdenskrigens udbrud.²¹

Krigsnyhederne blev også bedømt ud fra, hvor tæt på eller langt fra Danmark krigsbegivenhederne var, eller om Danmark var direkte eller indirekte involveret. Det nationale udgangspunkt var således bestemmende for graden af personlig frygt eller personlig fortrøstning og tillid til, hvordan de krigsførende magter klarede sig. Krigskuepladser nær ved Danmark som Norge (april–maj 1940), Finland (november 1939–mars 1940) og krigsbegivenheder, der af den enkelte blev forbundet med egne og med Danmarks vilkår og fremtidsudsigter, blev typisk også opfattet som personligt involverende. Det gjaldt f. eks. den franske kapitulation i juni 1940, det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 og de allieredes invasion i Normandiet i juni 1944, og dermed blev den type begivenheder medtaget i næsten alle dagbøger. Lytternes tolkning af krigsnyheder afhæng i disse tilfælde af egne grundholdninger, nationalt og politisk engagement og af sociale og kulturelle vilkår.

Den danske besættelseshverdag var også forbundet med stormagternes krig: Overflyvninger, luftalarm, sabotagen, rygter om invasion og kamp i Danmark og i den sidste fase: strejker, razziaer og demonstrationer mod besættelsesmagten. De første par år kunne krigstegnene næsten ignoreres, hvis man ønskede det, og især hvis man boede på landet, men gennem mediernes nyhedsstof blev krigen en stigende realitet for de fleste og forbundet med en personlig tolkning af egne vilkår og af de nationale vilkår. For at mediernes budskaber kunne fungere dagsordensættende eller i nogle tilfælde endda mobiliserende, skulle de efter alt at dømme opfattes som personligt vedkommende.²²

Reception af mediebudskaber i en krigs- og besættelsessituation kan opdeles i henholdsvis en dominant, en forhandlende eller en oppositionel

19 Palle Roslyng-Jensen s. 45 ff.

20 Palle Roslyng-Jensen s. 324 f.

21 Svend Carstensen: *Syv Aar i Søgelyset*, 1945 s. 18.

22 Se bl.a. Olle Findahl, i: *Nordicom* no. 21, 1994.

tolkning.²³ Før krigen blev de daglige medier i det store og hele modtaget dominant af lytterne, dvs. med en høj grad af tillid og sjældent med skepsis. Dagbladene var i meget høj grad en partipresse, og der blev valgt avis ud fra politisk ståsted og tilknytning til et lokalområde. De internationale nyheder kom også inden besættelsen i de fleste dagblade gennem det nationale nyhedsbureau, Ritzau, og var derfor temmelig ens uanset avisens politiske tilknytning, og det samme gjaldt nyhederne i den statslige monopolradio. Ritzau-nyhederne blev udformet ud fra en grundopfattelse, at der skulle tilstræbes objektivitet og neutralitet i nyhedsstofet. Det svarede godt til myndighedernes opfattelse af neutralitetspolitikkens krav, og neutralitetsnormerne i nyhedsformidlingen blev understreget af telegramformen, af den hyppige brug af statslige erklæringer og af udtalelser fra ledende politikere og embedsmaænd samt den ringe grad af konfliktstof. Det betød, at de fleste mediebrugere godtog nyhederne som udtryk for høj grad af objektivitet uanset politisk holdning.²⁴ Med den tyske militære besættelse skete der et klart skifte til en mere forhandlende holdning til nyheder og synspunkter i medierne. I krigens senere fase blev der på nogle områder etableret en oppositionel tolkning af stof i de kontrollerede danske medier, mens BBC's udsendelser på dansk og i et vist omfang de illegale blade efterhånden blev modtaget dominant som led i en nu udbredt national og patriotisk grundholdning.²⁵

²³ Terminologien følger Stuart Hall's opdeling i «dominant», «negotiable» og «oppositional» afkodning (*encoding*), Stuart Hall et al: *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79*, Routledge, 1980

²⁴ Statsradiofonien 1925-1950, s. 406 f. jf. undersøgelse i *Arbejdernes Radioforbund 1948* og *Gallupundersøgelser 1943, 1949*.

²⁵ Bryld og Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindring, Roskilde Universitetsforlag 1998, s. 53 ff.

Receptionskategorier

Dagbogsskriverne og dermed mediebrugerne kan opdeles i en række kategorier, som jeg mener, var afgørende for receptionen:

1) En opinionselite og en bred opinion. Eliten havde adgang til og læste/lyttede til flere medier, den fulgte regelmæssigt med i samfundsdebatten i et bredt opinionsfelt, og den evnede at tolke og forholde sig til divergerende medieudsagn. Den brede opinion læste/lyttede til færre medier med et mere snævert opinionsfelt, og den havde hyppigt en dominant tolkning af medieudsagn.

2) De sædvanlige demografiske, sociale og politiske kategorier, der typisk var mindre synlige eller afgørende end før besættelsen, men som fortsat havde væsentlige betydning for mediereceptionen, og som på en række områder var sammenfaldende med opdelingen i opinionselite/bred opinion.

3) Holdnings- og meningsforskelle ud fra hvordan den enkelte reagerede på frygt, trusler og usikre fremtidsvilkår. Det indbefattede en opdeling mellem de, der var nervøse for forandringer og som så med respekt på de traditionelle autoriteter og myndigheder og en anden gruppe iagttagere, der udfordrede autoriteter og søgte forandringer, her kaldet «aktivisterne». Den sidste gruppe vil tidligere stå for en forhandlende eller oppositionel tolkning af de sædvanlige medier end den første gruppe.

4) Stort set alle medier havde en national framing, fra det kommunistiske Arbejderbladet, over Socialdemokraten og til det højreliberale Jyllandsposten og det nazistiske Fædrelandet. Tilsvarende var receptionen nationalt præget, men ikke af den grund ens.

5) Den dominerende nationale reception dækker

over en række supplerende grundlæggende forståelsesrammer: I opinionseliten var der en demokratisk tolkning, der i national klædedragt også var til stede i medierne. Den kom ikke til udtryk i den brede opinion, uden at vi deraf kan slutte, at de ikke var demokratisk indstillet. At formulere sig skriftligt med demokratiske begrundelser kræver en udviklet samfundsmaessig horisont. I dagbøgerne kan der også konstateres en humanitær, en kommunistisk, en antikommunistisk, en materiel grundet og i enkelte tilfælde en religiøs forståelsesramme. Indtil sommeren 1943 var der gennemgående god overensstemmelse mellem de traditionelle mediers synspunkter og dagsordenen og læsernes og lytternes dagsorden, med de undtagelser der fulgte af, at en række af de mest efterspurgtte emner og problemstillinger ikke blev behandlet i de kontrollerede medier.²⁶

Mistillid til presse, radio og alternative medier Allerede den 9. april 1940 havde BBC sendt den første korte meddelelse på dansk oplæst af Politikens London-korrespondent. De følgende dage var der yderligere meddelelser, typisk telegrammer og en kort kommentar. Fra slutningen af maj 1940 blev udsenderne udvidet til ca. 15 minutter dagligt, og det fremgår af dagbøgerne, at mange radiolyttere hurtigt fandt frem til nyhederne fra London. De første uger var der en del lyttere, der foretrak nyhederne på norsk fra London, eftersom de var mere fyldige end de danske, og hovedinteressen var samlet om krigsbegivenhederne i Norge.²⁷ Især på Sjælland og Bornholm var der en del, der foretrak svensk radioavis, men ikke alle var lige fortrolige med det svenske sprog, og for især lyttere i opinionseliten blev det klart, at også svensk radio var undergivet kontrol, når der var krigsnyheder fra Norge. Uanset graden af mistillid var radioen

under alle omstændigheder flittigt i brug, og i en dagbog fra Hillerød i Nordsjælland hed det den 15. april: «At danskerne var ramt af en nyhedsfeber, og radioapparaterne udsat for nærmest konstant overbelastning, og at nyheder fra ætteren blev delt flittigt med folk man mødte overalt: «Har du hørt radioavisen?». Dette spørgsmål gjaldt kun sjeldent den danske, oftere den svenske men i øvrigt også de skandinaviske udsenderne på kortbølge fra Paris og London.»²⁸ Udsenderne på dansk fra Paris stod Politikens korrespondent, Andreas Vinding for. De faldt bort med den franske kapitulation i juni 1940.

Selvom radioen indtog førstepladsen i den daglige nyhedsformidling, og dansk radioavis var særlig udsat for mistillid, blev dagbladene trukket med. Stort set alle dagblade mistede abonnerenter både på grund af den generelle mistillid og forventning om tysk kontrol med bladene og på grund af stigende fødevarepriser, større arbejdsløshed og almindelig frygt for fremtiden. Et stop for abonnement var en hurtig måde at reducere de daglige udgifter på.

Politiken var udsat for en betydelig reaktion fra læserne og fra annoncørerne sidst i april 1940, da bladets lederskribent på bestyrelsesformand Erik Scavenius foranledning tilsluttede sig påstanden i den tyske hvidbog om aktionen mod Danmark og Norge: At det var England, der først havde krænket den norske neutralitet, og at «de engelske modoperationer i Norge, og den engelske landgang (var) Gallipoli-eventyret (1915) om igen ...» og med et citat fra en italiensk blad angav lederskribenten, at «England for anden gang i en stor krig (vil) høste den lære, at Winston Churchill er en farlig mand». Ud fra sammenhængen var det et kluntet forsvar for fortsat neutralitetspolitik under fredsbesættelsens vil-

26 Palle Roslyng-Jensen s. 13 ff.

27 Palle Roslyng-Jensen s. 46 f.

28 Dagbog: Knud Gedde 15.4.1940.

kår, men konkurrerende dagblade bl.a. Nationaltidende angreb lederen hårdt, og op til 15.000 af bladets abonnenter fandt, at det var et utidigt forsvar for den tyske aktion, mens kampene i Norge endnu stod på. Politikens leder blev også anvendt af den tyske propaganda. Politikens oplag faldt i løbet af foråret og sommeren 1940 fra ca. 150.000 til 117.000, og det var procentvis omtrent det dobbelte af de øvrige hovedblades fald i oplag, der varierede mellem 10 og 15 %. Reaktionen var et udtryk for, at nok var der en vis tilpasningsvilje og frustration oven på den kampløse besættelse, men at mange danskere havde en generel og klar engelskorinteret holdning, og at for tydelige tilpasningstegn skærpede mistilliden til de daglige medier. I øvrigt standsede faldet i oplag i de større aviser, efterhånden som situationen blev normaliseret i løbet af efteråret 1940, og befolkningen vænnede sig til besættelsens vilkår. Tilsvarende lærte aviserne at træde mere forsigtigt, og de sluttede entydigt op om den nationale bølge, der ramte landet i løbet af efteråret, og de partipolitiske og systemkritiske markeringer i dagbladene blev samtidig neddæmpet.²⁹

Mediekomparation og søgen efter opmuntring Den brede mistillid, hvor alternative medier og personlig kommunikation og rygter blev fremmet, blev gradvist afløst af en mere bevidst komparation mellem de sædvanlige medier og de nye alternative medier uden for tysk kontrol. Samtidig ledte mange mediebrugere efter budskaber, der kunne give opmuntring og tryghed i en situation, der var uoverskuelig både på det personlige og på det nationale plan. Marie Prytz noterede den 27. april 1940 under krigshandlingerne i Norge: «Hørte også radio fra London,

unægtelig en anden besked end den dansk-tyske.» Hvad angår krigshandlingerne i Vest- og Nordnorge var den danske radioavis faktisk mere præcis end den engelske, men i den generelle søgen efter et nyt ståsted og efter nyheder, der kunne give håb om at besættelsen ville blive kortvarig og lempelig, blev nyhedsmedierne sammenlignet. BBC's nyhedsdækning fra krigen i vest fra den 10. maj 1940 var ikke meget mere pålidelig end nyhederne i dansk radio og presse, men forhåbninger og almen engelskorienteering var også her afgørende for, hvad der kom ud af en sammenligning af de kontrollerede medier og de alternative

"Stort set alle dagblade mistede abonnenter."

medier. Den københavnske embedsmand Valdemar Anthon, der var på ferie på Fanø ved Jyllands vestkyst, skrev den 24. maj under krigens kulmination på Vestfronten: «For at uskadeliggøre indtrykket af avisernes ensidigt tyskprægede beretninger (hørte jeg hver aften) ... kortbølgeudsendelser fra London. Den danske speakers ord bragte mig megen tvivl og opmuntring med en optimisme, hvor med den gode sags endelige sejr blev forjættet og ved sine korrektioner af alt det tyske praleri». Dagbogs-skriver Hjalmar Gammelgaard, en velorienteret højskoleforstander fra Roskilde, hørte systematisk flere radioudsendelser i dagene omkring Dunkerque, hvor der også var klarest besked i nyhederne fra tysk side: «Hver aften frygtelige radioflytninger vedr. de indestængte allierede hære», hed det i dagbogen den 26. maj 1940.³⁰

Den bevidste komparation af nyheder var hos mediebrugerne og især i opinionseliten præget af en generel skepsis overfor tyske udsagn, men deraf fulgte ikke en blind tillid til de engelske

29 Palle Roslyng-Jensen s. 60 ff.

30 Dagbøger: Marie Prytz 27.4.1940, Valdemar Anthon 24.5.1940, Hjalmar Gammelgaard 26.5.1940.

nyheder. Det gjaldt i særdeleshed krigsnyheder omkring luftkrigen over England de følgende måneder, og den blev skærpet af stærkt divergerende meddelelser om egne og modpartens tab. Den velorienterede dagbogsskriver Christian Holmboe fra Horsens angav den 15. august: «Vi tror ikke på nogen af parterne. Sandheden kommer jo frem en skønne dag», og samme den 9. september 1940: «Den tyske radio dvs. den danske fortier stadig bevidst alle tyske tab, og meddeler stadig om ganske små tab af fly under angrebet på England». DNB-tegrammer om resultatrige tyske angreb på engelske mål og mislykkede eller hensynsløse britiske flyangreb på Tyskland blev bragt jævnligt i dagblade og Radioavisen, og blev modtaget med skepsis af de fleste. Den 18. november 1940 bragte de store dagblade en DNB-notits om engelske flyangreb: «Det lykkedes hver gang kun én maskine at nå ind over byen (Berlin) og nedkaste nogle brand- og sprængbomber, hvorved sygehuse, klinikker og nogle beboelseshuse ramtes». Det var nærmest en foræring til de, der var kritiske overfor den tyske propaganda. Den og lignende udsagn med markant overdrevne formuleringer blev i flere dagbøger og scrapbøger konsekvent klippet ud og forsynet med ironiske kommentarer. Gennemgående var der en noget større accept af BBC-meddelelserne om, at englænderne bombede fabrikker og jernbaner, mens tyskerne bombede beboelseskvarterer, men adskillige dagbogsskrivere oprettholdt en bevidst neutral holdning og angav, at man nok ikke kunne stole på nogen af medierne og deres meddelelser.³¹

Trods al mistillid læste og lyttede flertallet fortsat også til de kontrollerede medier, og reage-

rede så stærkt på nyhederne, at de måtte med i dagbogen. «Beretningerne i radioen er overvældende uhyggelige» hed det i Bibby Stockfleths dagbog den 5. september 1940, og igen den 9. september 1940: «Jeg har det ikke så godt, aviserne er næsten ikke til at læse – alle de rædsler med luftkrigen – grufuldt». Det er tydeligt, at krigsbegivenheder havde en stærk virkning og blev fulgt nøje uanset grundholdning. Endelig var der en betydelig befolkningsgruppe som holdt sig til de sædvanlige medier, som ikke havde et kritisk forhåndspotentiale overfor mediebrug, men hvor den personlige kommunikation kunne sætte rammer for, hvad man accepterede og troede på. Dagbogsskriver Elise Jensen var husholderske i en københavnsk forstad, havde ingen uddannelse ud over folkeskolens og var ikke politisk engageret, hun gyste ligesom Bibby Stockfleth over de tyske bombardementer af England, men i modsætning til denne havde hun ikke BBC som modforestilling. Alligevel modtog hun krigsnyhederne med en vis distance, når hun i september 1940 skrev: «Efter hvad vi hører gennem radio og avis, må der snart ikke være mere af London tilbage».³²

I sommeren og efteråret 1940 var der hos flertallet en generel forventning om tysk sejr eller en kompromisfred med England, der overlod kontinentet til Tyskland, og følgelig at Danmark på en eller vis måtte indgå i et tyskkontrolleret Europa. Hos flertallet var tendensen ikke stærkere end at blot små tyske eller italienske tilbageslag eller en beskeden engelsk fremgang på fjerne krigsskuepladser førte til en forventning om, at England ville vinde krigen, selvom man ikke helt kunne overskue, hvordan det lod sig gøre. Der var mange trin frem og tilbage i dette syn, men holdningsskiftet var tydeligt især fra vinteren 1941/42, da Sovjetunionen ikke brød sammen,

31 Politiken 18.11.1940; Dagbog: Poul Stegman nov. 1940, Christian Reinhard 20.8.1940 m.fl., Studentergårdens ankeprotokol nov. 1940; neutralitet: Dagbog: Elise Jensen 21.6.1940, E. Freundlich 19.7., Vilhelm Bergstrøm 25.5.1940.

32 Palle Roslyng-Jensen s. 97 ff.; Dagbog: Poul Stegman 5.9.1940 og Bibby Stockfleth 12.9.1940.

tyskerne blev slået tilbage foran Moskva, og USA gik ind i krigen.

Den tyske propaganda, som den fremstod i værnemagtsberetninger og DNB-telegrammer i dagbladene, tvangssudsendelser i dansk radio og i al anden tysk inspireret pubistik, blev ikke på noget tidspunkt mødt med forståelse af det store flertal i befolkningen. Johanne Rambusch skrev den 29. oktober 1942: «Jeg er så uvidende i denne tid, har kun de tyske avisreferater (af krigsnyhederne) og dem vil man jo helst kunne sammenligne med de engelske BBC-etterretninger». Samtidig med at de tyske sejre var mest overbevisende i 1940 og 1941 var en bølge af nationale møder og folkelige markeringer afgørende for, at der blev trukket en kraftig streg mellem, hvad der blev opfattet som nationalt, og hvad der var tysk eller nazistisk og dermed unationalt, og hermed også hvilke budskaber, der skulle modtages med skepsis eller mistro. I en række tilfælde bad tyske myndigheder eksplícit om, at der blev bragt militære nyheder i dagbladene, f.eks. om antallet af nedskudte engelske fly, når det var gået særlig galt for RAF. Det blev bemærket af de mest bevidste dagbogsskrivere, og de i øvrigt helt korrekte tyske tal blev i flere tilfælde ikke troet. Når en magthaver indfører mediekontrol, rammes ens egne meddelelse af den generelle mistillid, som kontrollen udløser.³³

Eksistensen af alternative medier og her især BBC's danske udsendelser, udgjorde et afgørende korrektiv, der var væsentlig for at opretthalde denne mistro. Der søgtes i denne periode bevidst efter modargumenter til de politikere og publicister, der stod for den mest vidtgående tilpasning og til besættelsesmagtens sejrssikkerhed, og her var også BBC på dansk og den personlige kommunikation hovedmedierne.

33 Palle Roslyng-Jensen s.52 f., 75, 211.

Den nationalt betingede antityskhed betød ikke, at regeringens, dagbladenes og radioens opfordringer til ro- og orden og til at tage afstand fra sabotage og demonstrationer blev modtaget med skepsis. I denne fase var ønsket om oprettholdelsen af en dansk samlingsregering et udtryk for korrekt danskhed og nationalt sindelag, så gennemgående var dagbladene på dette punkt i overensstemmelse med deres læsere.³⁴

Dualisme i forholdet samarbejdspolitik/modstand

Læserne vennede sig gradvist til, hvad de kunne forvente af dagbladene og af Statsradiofonien. Kulturelt stof, sider af det folkelige liv, petitstof og servicestof var, som det plejede at være, og det var nok til at opretholde avisabonnementet, til gengæld var der stort set intet i dagspressen og Statsradiofonien, der vedrørte besættelsesmagten, og om regeringens og Rigsdagens forhold til besættelsesmagten. Debat om det politiske system og især om regeringspartierne fra den 9. april 1940 (Socialdemokratiet og Radikale Venstre) var stærkt politiseret i 1940, men blev derefter mere nationalt prægede og dermed temmelig apolitisk.. Fra slutningen af 1942 indgik i modtagernes bevidste komparation foruden udenlandsk radio også de illegale blade, der i 1942 overvejende var udsendt af det illegale kommunistiske parti. De illegale blade fik på det tidspunkt især udbredelse på større arbejdspladser og i arbejderkvartererne. Fra begyndelsen af 1943 fik også et antal borgerlige og nationale blade med udgangspunkt i højrenationale grupperinger udbredelse i byerne blandt især veluddannede borgerlige.³⁵

34 Palle Roslyng-Jensen s. 105 ff., dagbog: Johanne Rambusch 29.10.1942.

35 Nathaniel Hong: Sparks of Resistance. The Illegal Press in German Occupied Denmark April 1940 – August 1943, Odense University Press, 1996, Peter Birkelund: De loyale oprørere, Odense Universitetsforlag 2000.

BBC og de illegale blade støttede først sabota-
gen fra januar 1943. Fra årsskiftet 1942/43 agite-
rede de for regeringens tilbagetræden. Indtil da
var der angreb på de upolitiske ministre med Erik
Scavenius i spidsen og på konkrete enkeltbeslut-
ninger, der blev stemplet som ensidig eftergi-
venhed overfor besættelsesmagten. Partipres-
sens traditionelle opfordringer til at slutte op om
regeringen, bevare ro og orden og tage afstand
fra modstanden blev gradvist stereotype for
mange, selv om flertallet principielt fortsat øns-
kede en dansk regering, ikke ønskede «norske
tilstande», men samtidig
kunne udtales sig med en
vis beundring om sabo-
tagen, uanset at sabo-
gen sigtede på og ville
føre til regeringens fald.
Flertallet af læserne

vendte sig i denne fase derfor heller ikke mod dagbladenes klare støtte til samarbejdspolitiken på trods af spredt utilfredshed med at regeringen efterkom tyske krav. De, der var kritiske overfor regeringen, var klar over, hvilke regler der gjaldt for partipressen, hvad man kunne forvente af den, og at det indebar en klar afstandtagen fra sabotage og demonstrationer mod regeringen. I opinionseliten var en forhandlende grundholdning til de kontrollerede medier nu helt dominerende, og hos andre usikkerhed om, hvad man kunne stole på. Alice Valeur fra Aalborg og mange andre nærede frygt for en engelsk landgang på Jyllands vestkyst i sommeren 1943 og hun skrev den 1. juni 1943: «I dag står der i Jyllandsposten, at engelske avi-
ser skriver at «invasionsdagen» er fastsat til den 22. ds., hvis det ikke er lutter bluff, var det ellers rare om vi kunne komme ned til Als lidt før.»³⁶ Usikkerheden her skyldes både den tyske pres-
sekontrol og usikkerhed om, hvad engelske avi-

*"Når en magthaver indfører
mediekontrol, rammes dens
egne meddelelser."*

ser kunne berette, men at afvise forlydendet
turde hun ikke.

Den national-patriotiske grundholdning
Regeringens fald og den tyske undtagelsestil-
stand den 29. august 1943 var et resultat af bl.a.
en øget sabotage, som dansk politi ikke læn-
gere kunne kontrollere og af omfattende strejker
og demonstrationer i en række provinsbyer.
Lokale kommunister spillede en væsentlig rolle
i dette forløb, uden at det såkaldte «augustop-
rør» kan ses som udløst og styret af kommu-

sterne eller af mod-
standsgrupper og eng-
elske faldkærmsfolk.
I dagbøgerne er der ad-
skillige udsagn, der be-
klager regeringens fald,
vender sig mod sabo-

ge og strejker og som ser med frygt på fremti-
den. En dominerende tilslutning til sabotage og
illegal arbejde som udtryk for patriotisme og
korrekt national holdning optrådte først i løbet
af 1944 i takt med, at besættelsesmagten iværk-
satte klare terroristiske modforholdsregler i form
af razziaer, nedskydninger og såkaldt schalburg-
tage (modsbombning) samt deportation af først
danske jøder og senere et stort antal danske
politifolk.

Et led i den tyske undtagelsestilstand var indfø-
relsen af egentlig tysk forhåndscensur og krav
om flere «forståelsesartikler» med angreb på
sabotaugen, advarsler mod Sovjetunionen og
kommunisterne osv. De kontrollerede medier
var på dette tidspunkt stort set uden betydning
for meningsdannelsen, tværtimod fungerede
tvangsartiklerne og den tyske propaganda, som
den fremtrådte i Statsradiofonien, modsat pro-
pagandisternes intention. Artiklerne og udsen-
delserne blev tolket oppositionelt, og de mest
bevidste læste eller lyttede kun for at følge med
i de tyske synspunkter. Den 9. september note-

³⁶ Dagbog: Alice Valeur 1.6.1943, Palle Roslyng-Jensen s. 221 ff.

Gatebarrikade i København under folkestreiken 1944.

rede dagbogsskriver Poul Stegman fra Aalborg: «I går kom endelig det længe ventede budskab om Italiens kapitulation. Vi hørte det i radioudsendelsen fra London i går aften. Vor egen af tyskerne dirigerede radiotjeneste var naturligvis tavs om dette ubehagelige emne». Stegman åbnede med andre ord for dansk radio for at få bekræftet sin egen kritiske forhåndsindstilling, mens radioen fra London leverede den nyhed, der blev taget for gode varer. Tilsvarende skete i forbindelse med det engelske luftangreb på Gestapo-hovedkvarteret i København den 21. marts 1945, hvor Bertrand Olsen i København undskyldte over for sig selv, at han brugte noget af den nu stærkt rationerede elektricitet til at høre dansk radio: «Dansk radio meddelte – jeg synes, at jeg måtte bruge noget af den sparsomme strøm på at høre hvad de meddelte –

adskillige bygninger ramt.»³⁷ Andre læste eller lyttede for at få næring til deres almindelige afsky, det gjaldt Valdemar Anthon den 15. september 1944: «Jeg havde også sat mig for at kun lytte meget lidt til radioens propaganda (dvs. den danske) for at undgå den ophidselse, de ærgrelser og dertil den intellektuelle forargelse nazismens perfide og naivt tåbelige ordskvalder volder mig, men helt lade være kunne jeg ikke», indrømmede han i dagbogen. Tilsvarende J. Waagepetersen i 1941: «Jeg kunne næsten ikke bære at høre Hitlers tale, men holde mig fra det, kunne jeg heller ikke».³⁸

Helt omvendt var holdningen til de alternative medier, hvor komparationsfasen var overstået,

³⁷ Dagbøger: Poul Stegman 9.9.1943, Bertrand Olsen 21.3.1945.

³⁸ Dagbøger: Valdemar Anthon 15.9.1944, J. T. Waagepetersen 22.6.1941.

og hvor de nu indgik i nationale og følelsesprægede markeringer med en klar dominant tolkning. Frisørmeister Aage Danielsen beskrev i sin dagbog, hvordan han hørte om invasionen i Normandiet den 6. juni 1944: «Kampen for Europas frihed er i fuld gang. Jeg hører den engelske radio der udsender hvert tredje minut på alle de sprog af de besatte lande og General Eisenhower taler! Kongen af Norge taler til det norske folk. General Eisenhowers tale har vi nu på dansk. Det er et historisk øjeblik, her i min forretning er flere mennesker samlet som stille og andægtigt hører den danske stemme fra London». På samme måde kunne taler af Churchill eller Christmas Møller fungere.³⁹

Et klart tegn på marginaliseringen af de kontrollerede medier var, at de ledende socialdemokratiske og konservative politikere overtog et par illegale blade for at få deres grundsynspunkter om overgangen til et nyt styre frem. Både fordi der ikke kunne debatteres frit i de censurerede blade, og fordi synspunkter heri ikke længere havde legitimitet i befolkningen, og ville kunne opfattes som del af en tyskinspireret propaganda. Afgørende temaer i de illegale blade, der blev ledet af de gamle partiledere, var frygten for kommunisternes hensigter og planer, men samtidig blev antityske og antinazistiske synspunkter fremhævet i en klar national ramme.⁴⁰ Overraskende mistede dagbladene ikke læsere på dette tidspunkt på trods af, at sidetallet blev nedskåret på grund af papirmangel og der nu optrådte direkte vildledende tyske telegrammer blandt nyhederne fra et særligt SS-telegrambureau, Kurt Eggers. Forventningen om, at krigen og besættelsen snart var slut, var antagelig en

væsentlig grund til at bevare abonnementet, en anden var servicestoffets betydning for dagligdagen.

Forventningen om krigens ophør og frygten for invasion eller slutkamp i Danmark betød øget medieforbrug i de sidste måneder af besættelsen indenfor de rammer, der var på dette tidspunkt. Valget af medier afspejlede, at den fælles nationale og patriotiske ramme dækkede over fortsat eksisterende forskellige sociale og politisk-ideologiske særholdninger, selvom partipolitisk debat i traditionel forstand på det tidspunkt stort set var fraværende. Husholderske Elise Jensen, der længe havde opretholdt en neutral indstilling til krigen præget af personlig frygt, havde indtil september 1944 primært hørt dansk radioavis og læst den sædvanlige morgenavis. Sidst på efteråret 1944, da udsendelserne på dansk begyndte fra Sverige, skiftede hun over hertil, og hun holdt gradvist op med at lytte til Statsradiofoniens nyheder. Den 11. november 1944 skrev hun: «I aften har vi hørt vores egen danske speaker. Han taler hver mandag, onsdag og fredag over Sveriges Radio». Det var mere nationalt korrekt og det var mere trygt at høre den sædvanlige danske speaker nu fra Sverige end de nye folk i Pressens Radioavis, og nyhederne på dansk fra Sverige svarede i højere grad til den vante grundindstilling præget af tilstræbt objektivitet, selv om der også her var klare nationale tolkninger og en positiv omtale af danske patrioter kamp mod besættelsesmagten, men reelt havde udsendelserne fra Sverige mindre positiv omtale af Frihedsrådet end BBC og den illegale presse.⁴¹

Mere aktivistisk-nationale mediebrugere havde et større medieforbrug end Elise Jensen. Karen Lindhardt i Odense beskrev, at der på en typisk

39 Dagbog: Aage Danielsen 6.6.1944.

40 Danske Tidende, Den danske Parole, Frihed, se Niels Wium Olesen: «Frihed» – historien om et illegalt socialdemokratisk blad, s. 161-202, i: Laursen, Johnny m.fl. (red.): I tradition og kaos. Festschrift til Henning Poulsen, 2000.

41 Dagbøger: Elise Jensen, Karen Lindhardt og tilsvarende bl.a. Valdemar Anthon og Christian Reinhard.

dag var den sædvanlige morgenavis, nyheder på dansk fra BBC, indtil efteråret 1944 også Pressens Radioavis og derefter nyheder på dansk fra Sverige. Et par dage om ugen var der desuden adgang til et illegalt blad, men holdningsmæs-sigt var det BBC og de illegale blade, der betød noget. Karen Lindhardt og en stor gruppe som hende havde fuldført en betydelig vending under besættelsen. I 1939/40 beroede deres om-verdensorientering på det sædvanlige partiablad til sikring af den politisk-ideologiske forankring og Pressens Radioavis, der sikrede det fælles nationale grundlag i tilstræbt neutralistisk form. I 1945 var der skiftet totalt. Den dominante tolkning af Pressens Radioavis og den sædvanlige partiavis var udskiftet med en dominant tolkning på et nationalt og patriotisk grundlag, der hvilede på de alternative medier, mens partiaviserne og Statsradiofonien var forvist til en klar sekundær rolle i meningsdannelsen.

Medierne og mediereception var afgørende for at etablere myten om «det danske folk i kamp», der indebar, at der havde været en patriotisk opbakning bag de allierede og modstandsbe-vægelsen, så snart muligheden havde budt sig. Nærmest på selve befrielsesdagen den 5. maj 1945 skete en øjeblikkelig forvandling af de kontrollerede blade. Ikke alene fejrede de befrielsen, de fremstod også som modstandsfrontens tale-rør, og de fornægtede deres rolle som samar-bejdspolitikkens frontkæmpere. Mediebrugerne accepterede denne metamorfose, da den i det store og hele svarede til den udvikling som fler-tallet af danskere selv havde gennemlevet.⁴²

⁴² Vedr. myten om det danske folk i kamp se Bryld og War-ring s. 53 ff.

VÆSENTLIGE TELEGRAMBUREAUER FOR DANSKE NYHEDSMEDIER 1940-45

Ritzaus Bureau Det helt dominerende danske bureau med samtlige danske dagblade som abonnenter. Delvis tysk kontrol vedr. udlandsnyhederne

DNB (Deutsche Nachrichten Bureau) Det officielle tyske bureau

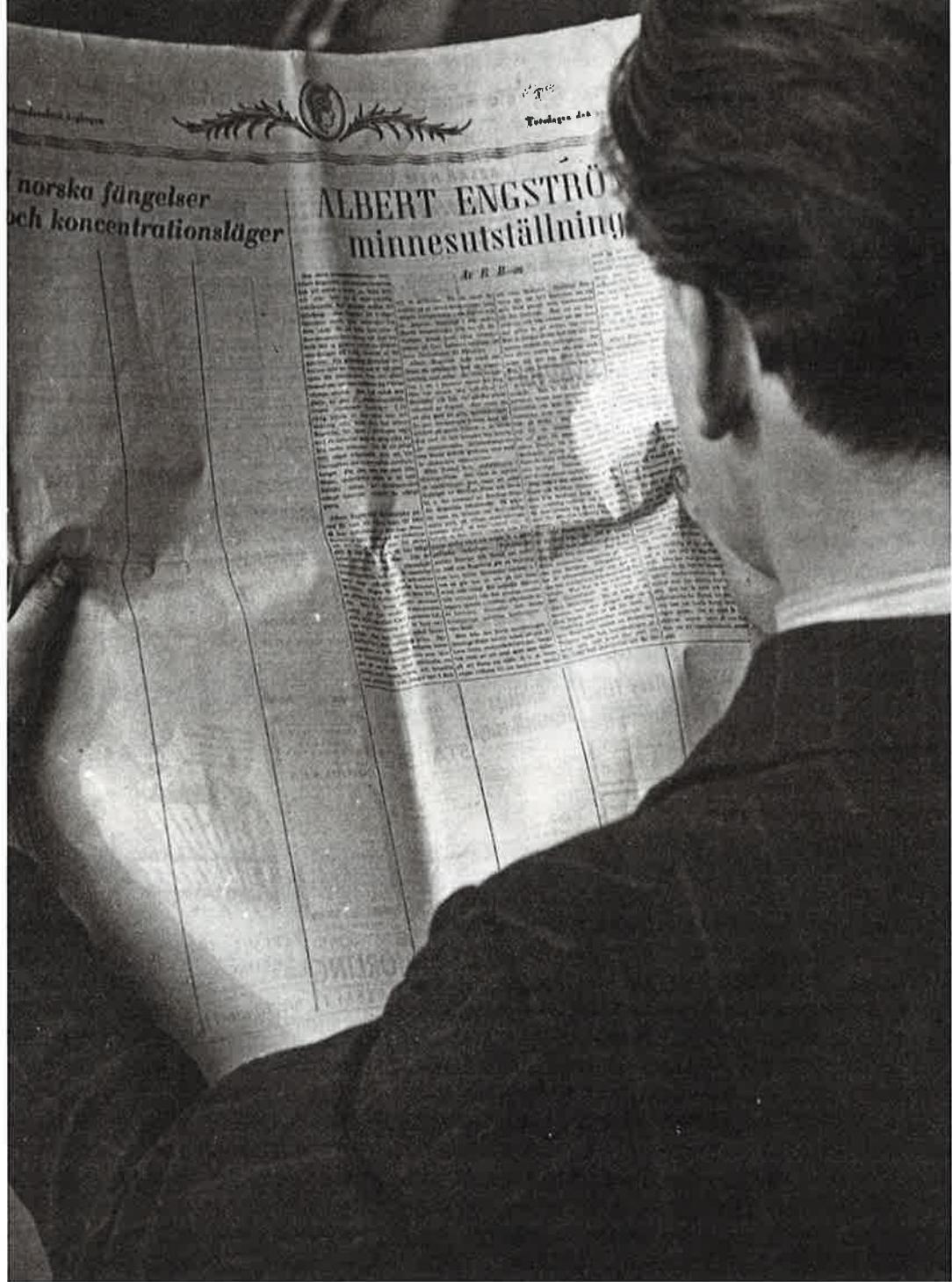
STB (Skandinavisk Telegrambureau) Tyskorinteret dansk bureau. Nyheder fra Norge kom ofte fra STB

TT (Tidningarnas Telegrambureau) Det dominerende svensk bureau. Nyheder herfra gik gennem Ritzaus eller Udenrigsministeriets Pressebureau

AP (Associated Press) og UP (United Press) Amerikanske bureauer med repræsentation i Køben-havn og nyheder herfra gik normalt gennem Ritzaus eller Udenrigsministeriets Presse-bureau indtil december 1941

Andre fx *TASS (Det sovjetiske bureau)* indtil 21. juni 1941: Altid gennem Ritzaus

Reuter & Havas: Det engelske og franske bureau. Nyheder herfra forbudt efter 9. april 1940 bortset fra gennem DNB

I mars 1942 konfiskerte styresmaktene fleire svenska avisar som hadde trykt artiklar om tysk tortur av norske fangar. Gøteborgs Handels og Sjøfarts Tidning demonstrerte mot konfiskeringa ved å trykkja tomme spalter under tittelen «*norska fängelser och konsentrationsläger*». Foto: Norges hjemmefrontmuseum

Den svenska pressen under andra världskriget

LARS-ÅKE ENGBLOM

Professor i medievitskap

Lars-Ake.Engblom@hlk.hj.se

Var de svenska tidningarna överdrivet försiktiga mot nazi-Tyskland eller ej? Denna frågan har debatterats ända sedan krigsåren. Något entydigt svar har knappast givits i den svenska pressforskningen.

Andra världskrigets utbrott påverkade den svenska pressen på många olika sätt. Tidningarna blev viktigare än någonsin som nyhetsförmedlare. Även om krigshändelserna först blev kända via Tidningarnas Telegrambyrås (TT:s) kommunikéer i radion var det i tidningarna som den utförliga informationen och kommentarerna fanns. Pressen blev då också extremt påpassad. För statsmakterna var det en självklarhet att pressen skulle inordnas i det övergripande syftet att hålla Sverige utanför kriget, men alla tidningar såg det inte så. Några insisterade på att utnyttja den tryckfrihet som lagfästs i 1812 års tryckfrihetsförordning.

Statsmakterna inrättade i början av kriget två nya myndigheter för att hålla pressen i styr, *Statens Informationsstyrelse* (1940) och *Pressnämnden* (1941). Informationsstyrelsen formulerade sina meddelanden på grå lappar, som distribuerades via TT eller per post till alla tidningar utom

de kommunistiska och nazistiska. Sammanlagt 260 grå lappar skickades ut under kriget. Pressnämnden hade ett mer formaliserat uppdrag att övervaka och granska pressen. I Pressnämnden ingick bl.a. chefredaktörerna för Dagens Nyheter (Sten Dehlgren), Svenska Dagbladet (Ivar Andersson), Göteborgs-Posten (Harry Hjörne) och Arbetet (Allan Vougt), vilka därmed i praktiken fick ett medansvar för regeringens informationspolitik.

Åtal, beslag och transportförbud

Statsmakten utnyttjade även de juridiska möjligheter som fanns och skaffade sig därtill nya för att ingripa mot tidningar som ansågs skada neutralitetspolitiken eller landets förhållande till främmande makt. Till att börja med använde sig regeringen av en bestämmelse som gav möjlighet att väcka åtal mot utrikespolitiskt olämpliga uttalanden i tryckt skrift. Således väcktes 38 tryckfrihets-

"Det övergripande syftet var att hålla Sverige utanför kriget."

åtal under kriget. I hälften av dem friade juryn, tio fällningar drabbade kommunistiska tidningar (1939-1941), fem fällningar nazistiska tidningar (1940-1943) och fyra fällningar övrig press. 1944 och 1945 förekom inga åtal alls av detta slag.

Genom en lagtolkning av 1812 års tryckfrihetsförordning kunde även skrifter som inte bedömdes som åtalbara men som befunnits skapa «missförstånd med främmande makt» tas i beslag utan efterföljande juridisk behandling. Det första beslaget enligt denna bestämmelse sked-

de den 26 april 1940 och riktade sig mot den antinazistiska tidningen *Trots allt* och den engelska tidskriften *Nyheter från Storbritannien*. Sammanlagt gjordes över 300 beslag, initierade av de tryckfrihetsombud som fanns på varje större ort. Men innan beslagen hade hunnit verkställas var de flesta tidningarna redan distribuerade, bara en liten restupplaga fanns kvar. Det

var alltså mest ett spel för galleriet eller snarare för den tyska legationen, som noga bevakade den svenska pressen. 60 procent av beslagen berodde på uttalanden som ansågs riktade mot Tyskland.

Beslagen drabbade främst tidningarna på den yttersta vänsterkanten. Kommunistiska Arbetartidningen i Göteborg drogs in 33 gånger, partikolllegan *Ny Dag* i Stockholm 22 gånger och vänstersocialistiska Arbetar-Posten i Göteborg 20 gånger. Syndikalistiska Arbetaren konfiskerades vid 21 tillfällen. Både Arbetar-Postens och Arbetarens redaktörer dömdes också till fängelsestraff. Ingripanden gjordes också om än inte i samma omfattning mot de nazistiska tidningarna *Dagsposten*, *Dagens eko* och *Folkets Dagblad*.¹

Det största och mest omtalade beslaget gjordes i mars 1942 och var riktat mot 17 dagstidningar och tidskrifter – de flesta liberala, men även ett par socialdemokratiska – som alla publicerat samma artikel, en sammanställning av en rad vitnesbörd från de norska fängelserna. Det var en noggrant förberedd aktion, där de drivande krafterna var chefredaktörerna J.A. Selander i Eskilstuna-Kuriren, Anders Yngve Pers i Vestman-

lands Läns Tidning och Ture Nerman i veckotidningen *Trots allt*. Även biskopen i Strängnäs, Gustav Aulén, fanns med på ett hörn.²

"Beslagen drabbade främst tidningarna på den yttersta vänsterkanten."

1940 stiftade riksdagen en lag som gav möjlighet att förbjuda transport av tidskrifter via allmänna kommunikationsmedel vid krig, krigsfara eller «utomordentliga av krig föranledda

förhållanden». Besluten fattades av regeringen och användes i första hand för att hindra spridningen av den kommunistiska pressen men även antinazistiska *Trots allt* stoppades under nio månader 1940/41. Transportförbjudet som instrument slopades inte förrän våren 1944.

När Tyskland stod på höjden av sin makt 1940-41 antogs också en lag om förhandscensur i händelse av krig eller överhängande krigsfara. Den tillämpades aldrig och avskaffades i maj 1945.

Tidningar av olika kulörer

En grov indelning av den svenska pressen under krigsåren skulle kunna göras i röda, bruna, ljusbruna, grå och vita tidningar utifrån deras inställning till de krigförande parterna och till den svenska tryckfrihetspolitiken.

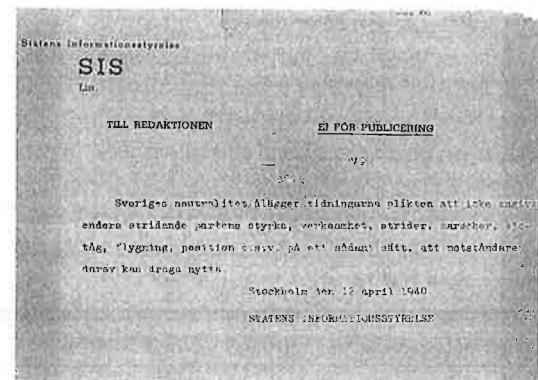
De röda tidningarna omfattade främst den kommunistiska pressen och några mindre tidningar på vänsterkanten. Transportförbjudet, som innebar att tidningarna inte fick distribueras med post, järnväg eller motorfordon i linjetrafik, riktades alltså främst mot dessa. Åtgärderna mot den kommunistiska pressen följde krigsutvecklingen. Det började gälla den 21 mars 1940 och hävdes

1 De statistiska uppgifterna om indragningarna bygger på kapitlen 11 och 12 i Torbjörn Vallinders bok, *«Nio edsvurna män, jury och tryckfrihet i Sverige 1815-2000»* (Carlsson bokförlag, Stockholm, 2000).

2 Elisabeth Sandlund, «Beredskap och repression», i: Karl Erik Gustafsson och Per Rydén (red), *Den svenska pressens historia, band 3*, (Ekerlids förlag, Stockholm, 2001), s.341 ff

«Norge i krig med Tyskland», «Köpenhamn ockuperat av tyskerna». Ekstranummer av avisene samla stor interesse i Stockholm 9. april 1940.

260 grå lappar med instrukser sende Informationsstyrelsen under krigen. Dei gikk via TT eller per post til alle svenske aviser utanom dei kommunistiske og nazistiske. Denne er frå 12. april 1940.

först i mars 1943, efter slaget vid Stalingrad, för partiets huvudorgan Ny Dag och Norrskensflamman i Luleå. Göteborgska Arbetar-Tidningen fick vänta till våren 1944, då den kommunistiska presen också fick sätta upp löpsedlar igen. Transportförbundet var dock inte bara till nackdel för de kommunistiska tidningarna, eftersom intresset och engagemanget för dem ökade och en effektiv distributionsapparat byggdes upp med frivilliga krafter. Den interna uppslutningen kring partipressen förstärktes också av det uppmärksammade attentatet mot Norrskensflamman 1940, då tidningshuset sprängdes av en antikommunistisk liga och fem män omkom.

De bruna (öppet nazistiska) tidningarna utgjorde en liten och kortlivad grupp. De mest framträdande var Dagsposten, Dagens eko och Folkkets Dagblad, som alla tog emot olagligt ekonomiskt stöd från Tyskland. Det största stödet fick Dagsposten. De nazistiska tidningarna försvann med kriget, en av dem, Den svenska nationalsocialisten – Den svenska folksocialisten fortsatte dock till 1950.³

3 Sandlund, s. 351 ff.

Det fanns dock även etablerade tidningar som hade en tyskvänlig hållning och som ibland slog över i stöd för nazismen och ett okritiskt anammade av den tyska propagandan. En samtida bedömning av vilka tidningar som kunde räknas till denna «ljusbruna» grupp gjordes av den nazistiska tidningen Dagens eko, när den i september 1941 klagade över pressnämndens sammansättning och räknade upp de organ som borde ha varit representerade där. Listan upptog två av landets största tidningar, Stockholms-Tidningen och Aftonbladet (båda med beteckningen «liberala»), högertidningarna Helsingborgs Dagblad, Norrbottens-Kuriren, Östgöta-Correspondenten, bondeförbundstidningen Norra Skåne samt Göteborgs Stiftstidning. Citatet återgavs i en bok 1942 om nazismen i Sverige. Författaren till denna tillade att Dagens eko kunde ha nämnt ytterligare några organ, till exempel högertidningarna Göteborgs Morgonpost och Skelleftebladet.⁴

Det mest betydande opinionsmässiga stödet fick tyskarna – så länge kriget gick deras väg – i

4 Sandlund, s. 355

Aftonbladet och Stockholms-Tidningen. Dessa tidningar med tillsammans 300 000 exemplar i upplaga och ägda av finansmannen Ivar Kreugers bror Torsten, utmärkte sig med sin protyska hållning på ledarplats, särskilt gällde detta Aftonbladet. Tidningarna hade nära kontakter med tyska legationen; det förekom till och med ledarartiklar författade av tyska ombud. När det stod klart för Torsten Kreuger att kriget vänt, avnazifierade han Aftonbladets politiska avdelning och anställde bland annat Lundaakademikern Allan Fagerström för att tvätta bort tidningens tyskvänliga stämpel. Fagerström blev sedan med sin stilkonst och vassa humor en av tidningens mest värdefulla journalister fram till sin död 1985.

Huvudparten av de svenska tidningarna anpassade sig i stort till samlingsregeringens tryckfrihetspolitik och neutralitetssträvanden. Till den «grå» massa hörde nästan alla socialdemokratiska och liberala tidningar och de flesta av bondeförbundets och högerns språkrör. Några redaktörer och tidningar avvek dock och kritiserade nazi-Tyskland i hårdare ordalag än vad lagtolkande myndigheter och individer kunde acceptera. Liberala Eskilstuna-Kurirens chefredaktör J.A. Selander åtalades således (men frikändes) för smädelse av Tyskland. Eskilstuna-Kuriren och socialdemokratiska Arbetarbladet i Gävle, med N.S. Norling som chefredaktör var de enda icke-kommunistiska eller icke-nazistiska tidningar som beslagtogs tre gånger vardera utan rättsligt förfarande.

De tidningar som klarast framstätt som «vita» – som mest konsekvent hävdade tryckfrihetens principer – är Torgny Segerstedts Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT) och Ture Nermans veckotidning *Trots allt*. Dessa tidningar irriterade tyskarna allra mest och reagerade även starkast mot regeringens eftergiftspolitik. Nerman dömdes till tre månaders fängelse för en

artikel som ansågs ha smädat Hitler. Segerstedt åtalades aldrig men hans tidning togs i beslag åtta gånger. Segerstedt betydde mycket för dem som ville stå tyskarna emot, även och inte minst i Norge dit hans tidning ständigt smugglades. När det stod klart att den tyska krigslyckan hade vänt tog GHT på sig rollen som åklagare å det förrådda svenska folkets vägnar.

GHT blev tidigt den främaste kritikern i den svenska pressen av den framväxande nazismen. «Herr Hitler är en förolämpning» skrev Segerstedt i sin personliga spalt «Idag» direkt efter Hitlers makttillträde 1933, en formulering som fick riksminister Hermann Göring att sända ett skarpt protesttelegram till tidningen. Det inramade telegrammet prydde korridoren i GHT:s lokaler fram till tidningens nedläggning 1973. Men Segerstedt hade också andra kritiker, även inom pressen. När han i januari 1939 lanserades som ordförande i Publicistklubben förlorade han efter en het debatt mot en mer moderat motkandidat.⁵ På hemmaplan utsattes GHT och dess redaktör 1940 för en beryktad annonsbojkott, då några Göteborgsköpmän vände sig mot den «hetspropaganda» och «det språk» tidningen förde mot nazi-Tyskland.⁶

5 Sandlund, s.338. Segerstedts kandidatur fördes fram av bl.a. Social-Demokratens chefredaktör Zeth Höglund och Ny Tids chefredaktör Rickard Lindström. Motkandidaten som vann (med 356 röster mot 244 i en sluten omrästning) var Västernorrlands Allehandas chefredaktör Ivar Österström.

6 För tidningskonkurrensen i Göteborg hade den dock ingen betydelse. Göteborgs-Posten hade vid det laget passerat GHT med nästan 80 000 ex i upplaga (123 000 mot 44 000). Annonsbojkotten mot GHT är betydligt intressantare som politiskt än som ekonomiskt fenomen. Göteborgsköpmännens brev, den reaktion det vällade och de konsekvenser det fick, behandlas i bl.a. Sverker Jonsson, «Annonsbojkotten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet?» (Ekonomisk historiska institutionen, Göteborgs universitet 1979) och Lars-Åke Engblom, «Arbetarpressen i Göteborg» (Ekonomisk historiska institutionen, Göteborgs universitet 1980), s. 307 f.

Løpesetlar for ekstrautgåvene av svenske aviser 7. mai 1945.

Nyare forskning om pressen under krigsåren Segerstedt som person och hans roll som förgrundsförfigur i kampen mot nazismen har behandlats i ett flertal böcker, senast 2007 i en biografi av Kenne Fant.⁷ Något översiktligt verk om den svenska pressen under krigsåren har annars inte publicerats under senare år. Den mest sammanhållna skildringen gör Elisabeth Sandlund i kapitlet «Beredskap och repression» i del 3 av Den svenska pressens historia, där hon summerar och integrerar egen och andras forskning.⁸

Torbjörn Vallinder gör i sin bok, «Nio edsvurna män. Jury och tryckfrihet 1815-2000» en omfattande genomgång och dokumentation av tryckfrihetspolitiken under andra världskriget i tre detaljerade kapitel.⁹

7 Kenne Fant, «Torgny Segerstedt» (Atlantis förlag, Stockholm, 2007)

8 Sandlund, s. 266-381

9 Vallinder, Samlingsregeringen under andra världskriget 1939-45: en represiv tryckfrihetspolitik, s. 219-246, Åtalen under andra världskriget: den svenska juryns eldprov, s.247-309, Ny grundlag och nytt jurysystem: tillkomsten av 1949 års tryckfrihetsförordning, s.310-331.

På senare år har också i doktorsavhandlingar belysts hur två framträdande opinionsbildare, Idrottsbladets redaktör Torsten Tegnér och författaren Vilhelm Moberg, agerade i pressen under krigsåren.

Rolf Haslum, som skrivit avhandlingen om Torsten Tegnér (TT), noterar att TT under förkriegsåren hade en «naiv syn» på idrotten som helt skild från det politiska livet under dessa år. Denna «svajande attityd» försvann dock tvärt efter den tyska ockupationen av Norge och Danmark 1940. TT tog därefter, 1940-42, i talrika artiklar explicit ställning mot Nazi-Tyskland, en position som då avvek från den dominerande opinionen. Idrottsbladets medarbetare nekades vid denna tid inresettillsänd till Tyskland, men genom ett förbiseende från de tyska ockupanterna fick Idrottsbladet föras in i Norge. TT stödde bland annat de norska elitidrottmännen i deras bojkott mot Nasjonal Samlings försök att tvinga dem att tävla. TT var också en beundrare av det finländska folket och dess idrott och hade agerat intensivt för Finland under vinterkriget 1939-

40, men sedan Finland under fortsättningskriget hamnat på Tysklands sida, blev han mer tveksam i sina känslor.¹⁰

Vilhelm Moberg utvecklades till en skarp kritiker av den socialdemokratiskt ledda samlingsregeringen, visar Anna-Karin Carlstoft Bramell i sin avhandling om Vilhelm Moberg som journalist. Särskilt aktiv blev Moberg i Finlandsfrågan, där han pläderade för militärt stöd. Hans engagemang i Finlandsfrågan kom att betyda mycket för hans utveckling som samhällskritiker, hävdas det i avhandlingen. Han intog i allt högre grad en position som motståndsmann och vände sig med kraft mot den officiella retoriken. Inte minst gällde detta tryckfrihetspolitiken. Han välkomnades som medarbetare av Torgny Segerstedt i GHT och han gav sig ut på föredragsturné i landet för att skaffa sig ännu ett forum. Mobergs mest kända verk under denna period är romanen *Rid i natt*, från 1942, som också filmades. I romanens form kunde Moberg göra det han inte fick i sina mer journalistiska texter under dessa kritiska år.¹¹

Presshistorisk årsbok, som 2008 kom med sin 25:e årgång, har nästan varje år haft något bidrag som behandlat pressen och radion under andra världskriget. De handlar först och främst om tryckfriheten och olika försök att dämpa de upprepade tyska klagomålen. Till exempel granskas Johan Fransson i en artikel Pressnämnden, som regeringen inrättade 1941 som ett organ för självdisciplin för pressen. Författaren menar att den i många avseenden var ett misslyckande,

för ensidigt sammansatt av regeringslojala herrar för att lyckas som en pressens självstyrelse. I en annan artikel har studerats det tyska pressbesök som UD arrangerade vintern 1941, när Nazi-Tyskland tycktes obesegrat. Parterna talade helt förbi varandra, enligt artikelförfattaren Per Schierbeck, och i fråga om yttrandefriheten var synpunkterna helt oförenliga.

Historieprofessorn Kent Zetterberg försöker i en av artiklarna (från 1993) övergripande värdera statsmakternas och pressens insatser under kriget. Han vill inte ställa dem mot varann; istället för att diskutera eftergiftspolitiken mot Berlin och Moskva är det – enligt Zetterberg – «historiskt betydligt mer relevant att tala om en svensk förhandlings-

och balanspolitik gentemot Tyskland och Sovjet som, mot alla odds, lyckades». Även Zetterberg framhäver dock Torgny Segerstedts, Ture Nermans och andras starka insats för demokratins och frihetens sak, samtidigt som han avslutningsvis frågar «hur många redaktörer av det slaget Hitler hade tält innan han definitivt gjorde upp med det 'oförbätterliga' Sverige».

Denna fråga är en av de ständigt aktuella i den forskning och debatt som alltjämt pågår om den svenska pressens roll under andra världskriget. En slutsats som dock alla parter omedelbart drog efter krigsslutet är att nyhetsförmedling och opinionsbildning behövde ett kraftigare grundlagsskydd. Det kom också till uttryck i den nya tryckfrihetslag som antogs 1949.

*"Herr Hitler är
en förlämpning," skrev
Torgny Segerstedt.*

10 Rolf Haslum, *Idrott, Borgerlig Folkföstran och Frihet – Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930-1960 (Historiska institutionen, Stockholms universitet, 2006)*

11 Anna-Karin Carlstoft Bramell, *Vilhelm Moberg som journalist* (Carlssons bokförlag, Stockholm, 2007).

Radiotjänsts dilemma

under den tyska ockupationen av Danmark og Norge 1940-1945

GÖRAN ELGEMYR
Historiker och journalist
goran.elgemyr@telia.com

Svensk press och radio iakttog stor försiktighet under ockupationen av grannländerna. Isynnerhet var nyhetsmeddelanden om Norge känsligt material och blev censurerat av UD:s pressbyrå. Försiktigheten ledde till klagomål både från norska och tyska legationerna i Stockholm. Radiotjänst och nyhetsbyrån TT befann sig många gånger i en svår dilemma. Göran Elgemyr berättar om och analyserar vilka konsekvenser detta fick för det journalistiska oberoendet.

«Vinterkriget november 1939 till mars 1940 var den mest påfrestande perioden under hela min radiotid,» har tidiare radiochefen C.A. Dymling påpekat.

Den svenska radions förhållande till statsmakterna blev då ett principiellt problem av största vikt för radioledningen. Radiotjänst (nuvarande Sveriges Radio) följde troget regeringens länge försiktiga hållning och släppte först i februari 1940 fram de starka opinionsströmningarna för «Finlands sak». Bara några veckor efter att engagemanget för Finland nått sin kulmen inträffade ockupationen av Danmark och Norge. Kontrasten kunde knappast ha blivit större. Frånvaron av ett officiellt svensk engagemang för det käm-

pande Norge gjorde att kontrasten blev mycket stor. Endast ett fåtal vågade eller ville tala för Norges sak, knappast någon yrkade på militär hjälp. De intellektuella som hade ivrat för stöd till Finland, var denna gång märkbart tysta. I det här sammanhanget går det nog inte att bortse från att det bara hade gått trettiofem år sedan unionsupplösningen. Men framför allt var säkert många oroliga och rädda. Skulle Sverige klara sig undan ockupation?

Press och radio iakttog mycket stor försiktighet. Den 9 april berörde det kommenterande nyhetsmagasinet Dagens Eko inte alls förhållandet att Nazi-Tyskland anfallit Danmark och Norge utan

Ekot handlade i stället om sockerransonering och levnadskostnadsindex. Det skulle dröja till den 12 april. Statsminister Per Albin Hansson höll då ett tal i Ekot, men nämnde över hu-

Dagens Eko berörde inte alls att Nazi-Tyskland anfallit Danmark och Norge.»

vud taget inte Norge och Danmark vid namn. Nu var det återigen den strikta neutralitetens linje som gällde. Justitieminister K.G. Westman (bf) skrev i sin dagbok den 12 april:

Det har varit mycket tal där om huruvida P.A. skulle hålla ett tal i radio till svenska folket. Bagge har förordat, Rasjön har varit emot och även jag har betonat svårigheterna att tala tillräckligt manligt utan att utmana tyskarna. P.A. gjorde emellertid ett utkast, som han läste för oss i beredning. Det var rätt lagt, men innehöll ett par förfärliga smaklös heter, t.ex. «glädjen över vår egen fred

Svensk press och radio iakttog stor försiktighet under ockupationen av grannländerna. Isynnerhet var nyhetsmeddelanden om Norge känsligt material och blev censurerat av UD:s pressbyrå. Försiktigheten ledde till klagomål både från norska och tyska legationerna i Stockholm. Radiotjänst och nyhetsbyrån TT befann sig många gånger i en svår dilemma. Göran Elgemyr berättar om och analyserar vilka konsekvenser detta fick för det journalistiska oberoendet.

«Vinterkriget november 1939 till mars 1940 var den mest påfrestande perioden under hela min radiotid,» har tidigare radiochefen C.A. Dymling påpekat.

Den svenska radions förhållande till statsmakterna blev då ett principiellt problem av största vikt för radioledningen. Radiotjänst (nuvarande Sveriges Radio) följde troget regeringens länge försiktiga hållning och släppte först i februari 1940 fram de starka opinionsströmningarna för «Finlands sak». Bara några veckor efter att engagemanget för Finland nått sin kulmen inträffade ockupationen av Danmark och Norge. Kontrasten kunde knappast ha blivit större. Frånvaron av ett officiellt svensk engagemang för det kämpande Norge gjorde att kontrasten blev mycket stor. Endast ett fåtal vågade eller ville tala för Norges sak, knappast någon yrkade på militär hjälp. De intellektuella som hade ivrat för stöd

till Finland, var denna gång märkbart tysta. I det här sammanhanget går det nog inte att bortse från att det bara hade gått trettiofem år sedan unionsupplösningen. Men framför allt var säkert många oroliga och rätta. Skulle Sverige klara sig undan ockupation?

Press och radio iakttog mycket stor försiktighet. Den 9 april berörde det kommenterande nyhetsmagasinet Dagens Eko inte alls förhållandet att Nazi-Tyskland anfallit Danmark och Norge utan Ekot handlade i stället om sockerransonering och levnadskostnadsindex. Det skulle dröja till den 12 april. Statsminister Per Albin Hansson höll då ett tal i Ekot, men nämnde över huvud taget inte Norge och Danmark vid namn. Nu var det återigen den strikta neutralitetens linje som gällde. Justitieminister K.G. Westman (bf) skrev i sin dagbok den 12 april:

Det har varit mycket tal däröm huruvida P.A. skulle hålla ett tal i radio till svenska folket. Bagge har förordat, Rasjön har varit emot och även jag har betonat svårigheterna att tala tillräckligt manligt utan att utmana tyskarna. P.A. gjorde emellertid ett utkast, som han läste för oss i beredning. Det var rätt lagt, men innehöll ett par förfärliga smaklös heter, t.ex. «glädjen över vår egen fred grumlas av brödrafolkens olyckor». Emellertid avlägsnades dessa skönhetsfläckar under hans beredvilliga medverkan och talet blev bra.

RADIOTJÄNST

AB Radiotjänst fick 1924 av regeringen som enda bolag rätten till programverksamhet. Bolaget ägdes till två tredjedelar av pressen och TT, vilka ville få kontroll över det nya mediet. Den resterande tredjedelen ägdes av radioindustrin. Det inrättades också ett programråd, som 1936 ersattes av radionämnden, som skulle granska programmen i efterhand. I avtalet med staten stadgades att programmen skulle vara opartiska och sakliga och att folkbildningen skulle främjas. Kontroversiella ämnen behandlades med stor försiktighet. När andra världskriget utbröt 1939 förstärktes självcensuren och stor försiktighet iakttogets gentemot samlingsregeringen och Nazi-Tyskland.

På UD svarade diplomaten Sven Grafström för en översikt av presskommentarerna till talet, vilken skulle gå i radions utländska kommunikéer. I ingressen skrev han att Norge blivit «utsatt för ett hänsynslöst och oprovokerat angrepp». Utrikesminister Christian Günther refuserade ingressen två gånger, berättar Grafström i sin dagbok: «Vad som blev kvar var en struts med huvudet i busken och en stjärt, som viftade i tak till en vemodig neutralitetsmelodi. Gud bevara Sverige.»¹

Rullgardinen ner för Norge

Den norska besvikelsen över den svenska hållningen var stor. Hur känsliga norrmännen var framgår t.ex. av ett brev i juni 1940 från Jens Bull på norska legationen i Stockholm till kabinettssekreterare Erik Boheman. Utan att alls nämna Norge hade den populäre «radiomajoren» Arvid Eriksson sagt «oss tar man inte på sängen», när han i radio redogjorde för det svenska försvarets utveckling. Detta fann Bull ytterst sårande: «De feil som er begått i Norge har vi selv fått böte hårdt for.» Norge hade inte hellerbett Sverige om militär eller materiell hjälp, påpekade Bull.

När den norske kungen tog sin tillflykt till svenska område efter flykten från Oslo blev han avvisad. Samma kyla mötte stortingspresidenten C.J. Hambro, som sökt sig till Stockholm dagen efter ockupationen. För svenska journalister förklarade han att han skulle hålla ett tal i svensk radio dagen därpå. Det finns dock inga handlingar som tyder på att det fanns ett sådant tal insatt eller planerat, i så fall måste det enbart ha förekommitt muntliga överläggningar. Den tyska indignationen blev stor när tidningarna slog upp nyheten. Den tyske ministern i Stockholm protesterade, Hitler blev upprörd och lätt Ribbentrop

Statsminister Per Albin Hansson

kalla upp den svenska ministern i Berlin. Führern fordrade att talet inhiberades, annars skulle det uppfattas som en ovänlig handling. Följden blev att utrikesminister Günther meddelade Hambro att denne inte skulle få hålla något tal, om det nu över huvud taget fanns ett beslut. Det är knappast troligt att Radiotjänst hade sagt ja till Hambro utan att ha kontaktat UD. Något förbryllande är det att varken UD eller Radiotjänst framhöll att det inte fanns något beslut, om det nu var så.

Trots all försiktighet undgick inte Tidningarnas Telegrambyrå (TT), som svarade för nyhetstjänsten i radio, tysk kritik. Flera tyska demarcher gjordes i början av krigsoperationerna i Norge

¹ *Dagens Eko* 9.4.1940; P.A. Hansson i *Ekot* 12.4.1940
SRF RARK LB 4132; K.G. Westman, *Politiska anteckningar september 1939-mars 1943*. 1981; Sven Grafström, *Anteckningar 1938-1944*. 1989.

angående den svenska pressens och radions «vilseledande» uppgifter. I nyhetsutsändningar den 16 maj 1940 hade TT återgett en norsk officiell kungörelse från exilregeringen i London att vapenföra norska medborgare i utlandet snarast skulle vända sig till närmaste norska konsulat för registrering. Enligt den tyske ministern, prinsen av Wied, hade den tyska regeringen uppfattat detta nyhetsmeddelande från den «officiösa» nyhetsbyrån som ett öppet understödjande av norska stridskrafter och därfor oförenligt med svensk neutralitetspolitik. Någon vecka senare kom nästa tyska klagomål. Wied protesterade nu mot att TT i radio offentliggjort de norska arbetarorganisationernas uppdrag till arbetarna att göra motstånd mot de tyska ockupationstrupperna. UD förklarade för den tyska beskickningen att uppropet genom «en ren lapsus» kommit in i dagsnyheterna. Innan nyhetsmeddelandet hann komma in i tidningarna hade utrikesminister Günther bett pressen att inte publicera det. Däremot kom uppgiften om uppropet in i socialdemokratiska tidningar, som hade fått den genom sina egna korrespondenter. UD underrättade omedelbart tyska legationen hur saken låg till.

Klagomålen fick till följd att alla norska meddelanden till TT underställdes UD:s pressbyrå innan de distribuerades, en åtgärd som måste betecknas som ett censurförfarande. Därefter förekom inga klagomål, enligt en promemoria skriven i augusti samma år.

TT:s chef, Gustaf Reuterswärd, hade sannerligen ingen lätt uppgift. TT var infamt påpassat från olika håll. I ett långt brev till TT:s styrelse 1948 intog han en försvarsattityd särskilt beträffande Norge. Eftersom det var en utpräglad krisstämma i Stockholm efter den 9 april och sommaren 1940 var det självfallet, skrev han, att samarbetet med UD:s pressbyrå och Statens Informationsbyrå (SIS) blev mera regelbundet. Chefen för

Pressbyrån, Oscar Thorsing, accepterade TT:s självständiga ställning, men han «använde nog avsiktligt metoden att göra oss försiktiga genom att påvisa fel eller ofullständigheter i våra meddelanden». Reutersvärd gav nog en alltför ljus bild. TT:s förhållande till UD och SIS var som framgått mer komplicerat än så. Sedan 1921 fanns det ett hemligt avtal mellan TT och UD, vilket föreskrev att nyhetsbyrån skulle vända sig till UD, när det förelåg tvivel om lämpligheten av att sprida ett utländskt politiskt meddelande.²

Inhemsk kritik

Det fanns ändå de som inte stillatigande iakttog den annorlunda behandling som det kämpande Norge fick. TT-nyheterna utsattes för kritik, särskilt från generaldirektör Anders Örne i Föreningen Norden och ABF:s studierektor Gunnar Hirdman. Örne vände sig direkt till Gustaf Reuterswärd för att propagera för att norska synpunkter skulle få genomslag i TT-nyheterna. Hos Sven Tunberg i SIS klagade han över att TT-nyheterna innehöll alltför mycket av propaganda-meddelanden från Deutsches Nachrichtenbüro (DNB), vilket knappast kunde glädja norrmännen. Örne ville ha mer av meddelanden från den lagliga norska regeringen i London.

I maj 1940 behandlade Radionämnden kritiken från ledamoten Hirdman. I en skrivelse till arbetsutskottet hade han ställt en rad frågor. Han hade noterat att programchefen inte längre informerade nämnden om de missnöjesyttringar som

2 Brev Jens Bull-Erik Boheman 10.6.1940 RA UD:s arkiv; DN 11.4, ST och SvD 12.4, Arbetarbladet 19.4.1940; Radionämnden av prot. 26.4 och in pleno 18.5.1940; Kurt Lindal, *Självcensur i stövelns skugga*. 1998. s. 72 ff; Prinsen av Wied-UD (Stockholm) 20.5 och 27.5.1940 RA UD:s arkiv; Brev Hans Beck.Friis-Arvid Richert UD 28.5.1940; PM angående tysk inställning till svensk press och radio m.m. Stockholm 30.8.1940 (UD); Brev Gustaf Reuterswärd-TT 22.5.1948 RA TT:s arkiv; Göran Elgemyr, *För jag be om en kommentar? Yttrandefriheten i svensk radio 1925-1960*. 2005. s. 23 f.

Radiotjänst mottagit i brev. Hirdman trodde inte att de upphört att komma, snarare motsatsen. På många utomstående personers begäran framförde Hirdman följande frågor, som han också själv instämde i. Som ledamot av Radionämnden ville han ha ett så öppet svar som möjligt: «Ty jag har fattat som en av de uppgifter, vilka ålliga nämndens ledamöter att stoppa det ryktessmideri, som pågår kring svensk radio.» Eftersom frågorna förmodligen speglade många radiolyssnares funderingar och stämningar i Sverige återges de här i sammandrag:

- *Hur kan man på mest tillfredsställande sätt förklara att svenska radions nyheter under de mest kritiska dagarna efter anfallet på Norge dominerades av tyska rapporter, vilka voro variationer på några fakta eller påståenden om för tyskarna gynnsamma händelser?*
- *Hur kommer det sig att sedanmera skett en mera allsidig avvägning av rapporter från olika parter i Norge-kriget?*
- *Ha framställningar från ett håll spelat in i förra fallet; ha framställningar från annat håll spelat in i det senare?*
- *Ha, anmärkningar, värdar att observeras, kommit från svenska lyssnare angående detta?*
- *Ha lyssnare i nämnvärt antal uttalat sin förväntning över det olika slag av neutralitet, resp. sympatiyträngningar, som vårt radioprogram röjt under finskryska kriget och under kriget i Norge?*
- *Ha norska regeringen eller annan norsk part framställt begäran att svensk radio skulle sända norska*

nyheter på samma sätt som det sändes finska, då resp. lands radio sattes ur funktion?

• *Om så skett, vilket skäl har dikterat nekande svar på norsk begäran att åtnjuta samma förmån som finnarna?*

• *Var det tvenne missöden eller blott en lapsus, då hr Hambro först annonserades i svensk radio och sedan föll bort utan meddelande om anledningen?*

När Radionämnden skulle behandla Hirdmans frågor förklarade denne något överraskande att skäl till anmärkning inte längre förelåg. Det är inte omöjligt att han fått sådana upplysningar av Gustaf Reuterswärd att han föredrog att ligga lågt. Men helt tyxt var han ändå inte. Han ville ha svar på varför inte Norge fått samma bemötande som Finland, när det gällde kommunikéerna. Reuterswärd svarade att den engelska radion betjänade Norge, medan det hade varit den svenska som hjälpt Finland. Därtill kom att Finland till skillnad från Norge gjort en officiell framställning. Nämnden «hemställdes» åt Radiotjänst att på lämpligt sätt ge publicitet åt denna förklaring, vilket visar att Hirdmans fråga hade en allmängiltig grund.

Med hjälp av statistiska uppgifter tillbakavisade Reuterswärd påståendena att radionyheterna varit för tyskbetonade. Riktigt övertygade blev tydligen inte ledamöterna, eftersom nämnden tillställde SIS ett uttalande, som indirekt är en kritik av nyhetstjänsten i radio eller kanske snara-

TT

Tidningarnas Telegrambyrå AB (TT) ägdes när det bildades 1921 kooperativt av den svenska pressen. Gustaf Reuterswärd var dess förste vd och han blev vd även för Radiotjänst och upprätthöll det dubbla chefskapet under ett tiotal år. Även därefter hade han som vice ordförande ett stort inflytande på Radiotjänst. Radiotjänsts styrelse överlät 1925 nyhetsverksamheten på TT, som både redigerade och läste upp nyheterna. Till en början blev det endast en nyhetsutsändning och den lades på så sen kvällstid som möjligt för att skada pressen så lite som möjligt. Under krigsåren hade TT morgon-, lunch-, och kvällsnyheter. De hade mycket höga lyssnarsiffror. Många lyssnare fanns också i Danmark och Norge.

re av den hämsko som SIS lagt på nyhetsverksamheten:

På grund av anmärkningar, som riktats mot den svenska radions nyhetsförmedling i nuvarande läge, vill Radionämnden – under hänvisning till betydelsen av att folkets förtroende för radions nyhetstjänst icke rubbas – framhålla som sin mening, att denna nyhetsförmedling icke bör underkastas större inskränkningar än som kunna vara av behovet oundgängligen påkallade. Det synes snarast angeläget att nyhetsförmedlingen just nu blir av möjligast allsidiga och omfattande karaktär, dels med hänsyn till allmänhetens legitima intresse av tillförlitlig vägledning under dessa kritiska förhållanden, dels till förhindrande av uppkomsten och spridningen av ogrundade och skadliga rykten.

Uttalandet är onekligen mycket skarpt och det är anmärkningsvärt att Radionämnden vänder sig till en instans utanför det programföretag som skall granskas. Det torde vara första gången. Förfarandet visar att nämnden förstått att SIS och UD hade en tydligt styrande roll. Det är inte omöjligt att Reuterswärd lämnade informationer i den riktningen.

Hirdman tog också upp frågan hur många minuter radion i övrigt hade ägnat Norge efter invasionen. Han frågade hur det kom sig att det inte hade gjorts något extra program om Norges kulturella och historiska insatser, avsett som en sympatiyttring för det norska folket. Hans frågor överlämnades till Radiotjänst men tycks ha mötts av en talande tystnad.

Även den norska legationen i Stockholm kritisrade TT. Den redogjorde i en skrivelse till svenska UD i juli 1940 för flera fall, då TT underlätit att vidarebefordra vissa norska nyheter eller meddelanden: «De to nasjoner er av geografiske grunner henvist til å leve sammen, og det vil være av stor betydning at det fremtidige samliv icke forstyrres ved noen art av bitre minner om et nabolands holdning under Norges hårdaste nød.» Någon framgång hade norrmännen inte med sin propå.

Under 1941, då Tyskland tycktes obetvingligt, ökade UD ytterligare sitt inflytande på nyhetsverksamheten och stoppade de s.k. gränskorrespondenternas rapporter. Enligt ett protokoll redogjorde Thorsing inför TT-styrelsen för UD:s synpunkter på nyhetsförmedlingen från Norge. Han framhöll att statliga skäl talade emot att TT ord-

"De norska biskoparnas manifest blev inte omnämnt i radion."

UD:S PRESSBYRÅ

Pressbyrån skulle bl.a. följa och sköta UD:s förbindelser med den in- och utländska pressen. Därutöver hade den också till uppgift att sprida i utlandet upplysningar om Sverige och svenska förhållanden. Pressbyrån fick därmed en viktig roll under andra världskriget. Den hade täta förbindelser med TT, eftersom det sedan 1921 fanns ett hemligt avtal med TT, att nyhetsbyrån skulle vända sig till pressbyrån i tveksamma fall om utrikes förhållanden. Pressbyråchefen hade en central roll i publicitetsfrågor, eftersom han satt i styrelsen för SIS, och också var ledamot av radionämnden.

nade en nyhetsförmelding från Norge via osäkra källor. I det här fallet fick, påpekade Thorsing, nyhetsintresset vika för allmänna intressen. Även detta förfarande kan klassificeras som censur.

En annan censuråtgärd från UD förekom samma år. Ruben Wagnsson (s) hade i riksdagen uttryckt önskemålet att radion oftare borde behandla förhållandet mellan Sverige och Norge, eftersom det var förbjudet i Norge att läsa svenska tidningar. Bland annat betonade han att «Norges sak är vår sak». Günther kontaktade då TT och begärde att Wagnssons uttalanden om regimen i Norge och framför allt påståendet om «Norges sak» inte skulle refereras. TT föll undan. Reuterswärd beklagade senare på året detta i ett brev till Torgny Segerstedt, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidningens stridbare chefredaktör, och skrev att missgreppet aldrig mera skulle komma att upprepas, och att han klarat upp detta med Wagnsson.

I februari 1941 fick TT-chefen Gustaf Reuterswärd återigen försvara TT inför Radionämnden. Denne gång gällde det kritiken mot att de norska biskoparnas manifest inte blivit omnämnt i radion. Deras protest mot ockupationsmakternas grymma framfart hade UD stoppat vid TT:s förfrågan. Motivet var säkerligen att Berlin skulle uppfatta nyhetsmeddelandet som propaganda riktad mot Tyskland, i all synnerhet i en nyhetsutständning i radio, som kunde avlyssnas i Norge. TT hamnade sedan i en vanskelig situation när Stockholmstidningarna ändå kunde publicera

nyheten, eftersom de fått den från annat håll. Dagen efter återgav TT tidningsuppgifterna i ett nyhetsmeddelande. Det blev inte lätt för TT att försvara sitt handlande, det framgår av Reuterswärd redogörelse inför Radionämnden:

Av denna framgick, att det berott på sammanstående, delvis tillfälliga omständigheter att ett omnämnde av biskoparnas manifest icke förekom samtidigt som detta offentliggjordes i pressen och icke på någon av politiska eller det rent sakliga ovidkommande hänsyn från radioredaktionens sida.

Huruvida Reuterswärd berättade för Radionämnden om UD:s nej är osäkert, nämndens kryptiska formulering kan tyda på att han låtit nämnden förstå detta men undvikit att säga som det var. Exempelvis sade *Vestmanlands Läns Tidning* i klartext att herdabrevet stoppades genom ett direkt ingripande från vederbörlande svenska myndighet. Nämndens behandling måste mot bakgrund av tidigare rätt skarpa formuleringar betecknas som hovsam. Internt på TT blev följdens regler för hur ett nej från UD till publicering skulle hanteras. Chefen för radioredaktionen, Gunnar Dahlgren, tog upp problemet med Reuterswärd, eftersom det också tidigare hade förekommit liknande fall, där Stockholmstidningarna hade publicerat nyhetsmeddelanden av «anti quislingskaraktär», medan TT iaktagit tystnad. Dahlgren nämnde en norsk protest i Stockholm mot permittenttrafiken, där TT fallit till föga för UD:s avrådan. Det är tydligt att Dahlgren hade känt en viss vånda i arbetet med nyhetsmedde-

STATENS INFORMATIONSTYRELSE (SIS)

Detta krisorgan fanns under åren 1940-1945 och fördes till UD, men hade också samverkan med försvarsstabben. SIS skulle orientera allmänheten om statliga krisåtgärder och bistå pressen med råd och anvisningar i militära publicitetsfrågor, de s.k. «grå lapparna». Genom upplysningar om svenska värden skulle den också stärka den inre fronten. Bl.a. satt verkställande direktörerna för Radiotjänst och TT, samt pressbyråchefen i styrelsen för SIS.

landen som rört Norge, eftersom han menade att skulle radionyheterna bara använda sig av propagandamaterial från Nasjonal Samling skulle de bli falska och ensidiga.

Reuterswärd bestämde att han eller Dehlgren skulle underrättas i de fall UD avrådde från publicering. De skulle också avgöra om tidningarna skulle användas som källa. När SIS tog upp biskopsbrevet framhöll Reuterswärd att det gett honom mycket obehag. Inte ens där tycks han ha talat i klartext, eftersom han påstod att det hela byggde på «misstag». I ett långt brev till radiochefen C.A. Dymling var författaren Vilhelm Moberg mycket upprörd över hur «en nyhet av första rang» tyvästats ned:

Vi vet att tyskarna alltid först söka bryta ner ett lands första försvarslinje på denna front: den fria pressen och den fria radion. Om vi här börja göra eftergifter, så är vi redan ute på det sluttande planet. (--) När Radiotjänst sålunda undanhåller lyssnarna viktiga nyheter om tyskarnas framfart i Norge och Danmark, så bedriver den därmed en för Sveriges frihet och oberoende skadlig verksamhet.³

Strutsattityd
I en censurdiskussion i radio 1943 ställde Radio-

³ Brev Anders Örne-Reuterswärd (TT) 20.4.1940; Brev Örne-Sven Tunberg 20.4.1940 RA SIS arkiv vol. 400; Radionämnden 18.5.1940 SRF DO; TT:s styr.prot. 10.5.1940; Kgl Norsk Legasjon-UD (Stockholm) 27.6.1940; TT styr. prot. 18.2.1941; Ruben Wagnsson, *Många järn i elden*. 1969. s. 207 ff; Brev Reuterswärd (TT)-Torgny Segerstedt 29.11.1941; VLT 272 och DN 28.2.1941; PM av Gunnar Dahlgren (TT) 5.2.1941 och do av Reuterswärd 14.2.1941 ang. behandlingen av vissa utlandsmeddelanden i radio.; Radionämnden 17.5.1941; Brev Vilhelm Moberg-C.A.Dymling (Rtj) 17.2.1941; Kurt Lindal a.o. s. 101 ff.

”Danmark blev under de första krigsåren inte alls samma bekymmer.”

nämndsledamoten och riksdagsmannen Gustav Mosesson (Folkpartiet) en obesvarad fråga, om huruvida den politiska upplysningsverksamheten rörande de nordiska länderna inte kunde «göras litet mindre räddhågad och litet smidigare». Han ville ha bättre upplysning om vad som verkligen skedde i grannländerna, detta också med hänsyn till svenskarna i utlandet. *Vestmanlands Läns Tidning* påpekade att viktiga händelser i Norge fick en utförligare behandling i BBC:s norska sändningar: «Men är det på det viset den svenska nyhetsförmedlingen i radio

skall skötas?» Nordens Frihet skrev 1941 sarkastiskt att TT har «i förhållande till Norge, framför allt den övervägande delen av landet som för sin frihetskamp mot förtrycket, tagit strutsens attityd». Hade kung

Haakon alldelers försunnit från TT:s horisont? «Det är märkligt ty han har aldrig spelat en så stor roll för sitt norska folk som nu i denna stund».

Gustaf Reuterswärd beklagade sig samma år i ett brev till Svenska Dagbladets chefredaktör Ivar Anderson över de bekymmer som den norska nyhetsförmedlingen vällade honom och styrelsen. Han avisrade också planer på att förhindra en öppen diskussion om TT:s förehavanden i denna fråga. I brevet förklarade han varför han iakttog försiktighet beträffande Norge:

Man måste tyvärr göra en skillnad emellan pressen och radion på den grund, att radion ju passrar gränserna och därigenom alltför lätt tolkas såsom en medveten svensk propaganda i Norge. Jag har alltid ansett mig skyldig att ta hänsyn till detta förhållande. (--) Jag tror att det skulle vara mycket olyckligt om vårt balanserande på en mycket smal spång blir föremål för öppen diskussion inom pressen i detta skede.

TT stod naturligtvis inför ett stort problem på grund av radions speciella särart och tyskarnas noggranna bevakning av innehållet i sändningarna. Det kan dock diskuteras om Reuterswärd inte överdrev problemet. Norrmännen hade 1941 tvingats att lämna ifrån sig radioapparaterna och det var belagt med straff att lyssna på utländsk radio. Men kanske ville han förhindra att tyskarna satte in störningssändare, för att stoppa dem som dristade sig att ratta in TT-nyheterna. Å andra sidan betydde säkert Londonradion mer för norrmännen, när nu TT uppvisade en sådan försiktighet. Ett är ändå säkert, TT-chefen gav uttryck för en enligt honom nödvändig självzensur. Det fanns också tidningar som var missnöjda med TT, till exempelvis klagade *Arboga Tidning* över att TT höll tidningarna med «en ren svältkost, som helt enkelt är skandalös».

Radiotjänsts styrelse intog samma försiktighet som TT och avslog under 1940 flera framställningar, som rörde olika hjälppaktioner för Norge. Däremot uppläts *Dagens Eko* för ett anförande av prins Carl i oktober samma år, «Sverige och Norgehjälpen, dess syften och begränsning». Avsikten var att häva misstämningen i Norge gentemot Sverige. Varifrån initiativet kom framgår inte. Men när generaldirektör Anders Örne, aktiv inom Tisdagsklubben och Nordens Frihet, hörde sig för hos Radiotjänst om han ytterligare finge förklara den svenska inställningen till situationen i Norge och bland annat läsa upp vissa presskommentarer till prinsens anförande blev det avslag.

Under hela krigstiden intog Radiotjänst en mycket försiktig hållning gentemot Norge. Norsk musik och litteratur var det enda möjliga, även på ettårsdagen av den 9 april, då hela Ekot bestod av norsk och dansk uppläsning av lyrik och musik. En enda gång fick en händelse i Norge omedelbar reaktion i Ekot, nämligen den tyska massarresteringen av universitetslärare och studenter i Oslo i december 1943. I ett Eko fanns till och

med ett anförande vid en stor manifestation för de norska studenterna. Radiochefen Yngve Hugo skrev också ett skarpt brev till den norske programdirektören i Oslo, Eyvind Mahle, som haft för avsikt att besöka Radiotjänst, och framhöll för denne att besöket inte var lämpligt, eftersom det kunde förutsättas att Mahle var solidarisk med ockupationsmakten. Ditintills hade det förekommit mycket sparsamma kontakter med den tyskkontrollerade radion.⁴

Programutbyte med Danmark

Danmark blev under de första krigsåren inte alls samma bekymmer för Radiotjänst som Norge. Svensk kritik av TT:s och Radiotjänsts sätt att behandla Danmark förekommer i mycket liten utsträckning. Till stor del berodde detta på att Danmark gav sig utan strid och att regeringen satt kvar, likså att kungahuset inte lämnade landet. Med de danska radiokollegerna hölls kontakterna vid liv och ett visst programutbyte ägde till och med rum.

I början av 1941 är dock Vilhelm Moberg på krigsstigen såsom innehavare av betald radio-licens. I ett brev till programföretaget ogillade han att TT underlätit att meddela att Danmark tvingats att överlämna ett antal torpedbåtar till Tyskland. I stället hade den tyska versionen återgivits enligt vilken danskarna överlämnat dem frivilligt. Trots att kritiken egentligen berörde TT besvarade radiochefen C.A. Dymling brevet, för att enligt honom själv kunna lämna mera tillfredsställande upplysningar, förtrörliga sådana. Han förklarade att UD riktat en anhållan till svenska pressen och radion att inte meddela något

⁴ Radionämndens diskussion på Skansen 15.5.1943
SRF DO; VLT 3.2.1942; Nordens Frihet 14.8.1941; Brev
Reuterswärd-Ivar Anderson 2.9.1941 KB I.A:s arkiv; Prins
Carl i Ekot 21.10.1940; Rtj styr. prot. 30.10.1940; Dagens
Eko 1.12 och 4.12.1943; Brev Yngve Hugo-Eyvind Mahle
18.12.1943 SRF DO.

Radiolas modell 315 V frå 1931-1932 var eit vanleg apparat i svenske heimar under andre verdskrigen.

Foto: Tekniska Museet

om torpedbåtsaffären, som en följd av en dansk begäran. Att detta med ett undantag respekterades fann han självklart, det var ju ett danskt intresse. Skälet var mycket viktiga danska underhandlingar med den engelska regeringen om den danska handelsflottan. När sedan Dagens Nyheter släppte nyheten, fanns det enligt Dymling ingen anledning för TT att inte meddela den officiella tyska versionen. Från dansk sida förelåg ingen sådan och ingen trodde väl ändock att Danmark med varm hand överlätit torpedbåtarna till Tyskland. Dymling framhöll risken av att driva en egen linje:

I själva principfrågan vill jag tillägga, att det måste anses uteslutet att svensk radio med det inflytande och den ställning den har, icke skulle respektera den svenska regeringens önskemål i frågor av denna art. Konsekvensen av en sådan obstruktion måste Du inse lika väl som jag. Det

skulle icke vara till glädje för någon part, varken för programledning eller lyssnare.

Som fallet var med Norge använde sig Radiotjänst genomsprängande av musik och litteratur för att påminna om situationen i Danmark. I och med augustikrisen 1943, då regeringen och riks-dagen tvangs att träda ur funktion, började emellertid Dagens Eko att kommentera läget i Danmark. Gunnar Heckscher gjorde flera Eko-inslag om statslivet i Danmark före och efter denna kris. Men det var först i början av 1945 som Ekot på ett tydligt sätt uppmärksammade motståndsrörelsens sabotage.

Radiotjänsts och TT:s bekymmer med Danmark började egentligen inte förrän 1944 och då gällde det främst valet av nyhetskällor. TT försökte tillgodose olika danska intressen, men balansakten fick tidvis en hämmande inverkan på innehål-

let i nyhetsutsändningarna. För TT:s del var det av stor betydelse med det stora kontaktnät som Valter Hermansson, filialchef i Malmö, hade med olika grupper i Köpenhamn. På våren 1944 kom han i konflikt med ockupationsmyndigheterna. Dessförinnan hade han från början av året kunnat göra den danska motståndsrörelsen stora tjänster genom ocensurerade telefonmeddelanden till TT. I de många turer som sedan följde deltog förutom Reuterswärd och Hugo, framstående socialdemokrater i Danmark och danska flyktingar i Stockholm, samt Per Albin Hansson och den svenska ministern i Köpenhamn.⁵

«För nordiska lyssnare»

I oktober 1943 vände sig överståthållare Torsten Nothin till Radiotjänst på uppdrag av Föreningen Norden för att föreslå införandet av danska nyhetssändningar, eftersom många av flyktingarna hade uppenbara svårigheter med att förstå de svenska språkiga sändningarna. Efter att ha överlagt med UD och den svenska ministern i Köpenhamn meddelade radiochefen Yngve Hugo överståthållaren att Radiotjänst inte fann detta lämpligt. I SIS sade Hugo att nyheter på danska skulle vara en ren provokation. Men ett år senare var tiden mogen för sådana sändningar. Den 9 oktober 1944 började Radiotjänst med regelbundna sändningar på danska, norska och finska på vardera cirka åtta minuter tre dagar i veckan. Sändningarna, som gick på mellanvåg, vände sig både till lyssnare i grannländerna och till flyktingar i Sverige.

Inte heller denna gång tog Radiotjänst initiativet. Det kom från Niels Grunnet, som varit chef

för den danska radions nyhetstjänst «Radioavisen», men 1943 flytt till Sverige. Hans kontaktman på Radiotjänst, Sven Wilson, ansåg det olämpligt med uteslutande danska sändningar och föreslog därfor radiostyrelsen även norska och finska. Bakom hans förslag låg också tanken att lägga grunden till ett nordiskt samarbete efter kriget. De utsatta grannländernas förväntningar på Radotjänst hade sällan kunnat uppfyllas, vilket man var väl medveten om i radioledningen. Två dagar innan sändningarna började slutfördes förhandlingarna med de personer som skulle svara för dem, förutom Grunnet och Johannes G. Sörensen från Danmark, Dag-

bladsjournalisten Arne Östvedt från Norge och lektor Vilhelm Zilliacus, Finlands Rundradios korrespondent i Stockholm. Wilson kunde då meddela att styrelsen godkänt planerna och att UD:s enda invändning var att stor försiktighet måste intas gentemot Sovjetunionen, för att inte skada Finland. Endast den officiella finländska inställningen fick komma till tal. Vapenstilleståndet hade nyligen inträtt och den sovjetiska kontrollkommissionen hade kommit på plats.

Avsikten med de nordiska sändningarna var att redogöra för den svenska inställningen till dagsproblemen och för Sveriges deltagande i det nordiska arbetet. Det svenska intresset sattes sålunda i förgrunden. Varje sändning skulle utformas så, att man särskilt skulle ge akt på vad som intresserade respektive nation. Men det var också viktigt att ge praktiska upplysningar till flyktingarna i Sverige. Till redaktörernas hjälp skulle Radiotjänst överlämna sina dagliga engelska och tyska kommunikéer, bland annat som en vägledning till de problem som upptog Sverige. Att kommunikéerna utarbetades på UD vägde nog tungt i det här sammanhanget.

⁵ Vilhelm Moberg-C.A. Dymling (Rt) 13.2.1941, svarsbrev 14.2; Reportage om motståndsrörelsen i Ekot 17.4.1945; TT:s problem med nyhetsarbetet beträffande Danmark är utförligare behandlat i min uppsats i Pressens Årbog 1978.

Senare fick redaktionerna även tillgång till TT-materialet. Kommentarer till dagens händelser kunde hämtas i svenska tidningsledare eller i aktuella politiska tal. En speciell varning utfärdades dock för ytterlighetstidningar. Om ledarskribenterna intagit olika ståndpunkter i en och samma fråga fick redaktörerna inte näja sig med att bara återge en av ledarna. Manuskriften skulle kontrolleras av Radiotjänst och ingen svensk annonsering skulle få äga rum, utan uppläsarna skulle själva svara för på- och avannonsering. Ansvaret för sändningarna låg däremot helt hos Radiotjänst, och redaktörerna skulle uppträda som företagets medarbetare. Det var också viktigt att full anonymitet tillförsäkrades dem, så att inte deras anhöriga i Norge och Danmark kom till skada.

Sändningarna blev mycket populära, även hos svenska lyssnare, eftersom de kompletterade TT-nyheterna. Efter en tid frångicks de riklinjer som Radiotjänst dragit upp. Grunnet betecknar den första tidens sändningar som neutrala, sedan blev de mindre neutrala, för att till slut bli absolut oneutrala. Det tyckte även Gustaf Reuterwård, som hade mycket lite till övers för Grunnets sändningar. Även Östvedt intog snart en friare inställning till riklinjerna. Eftersom han var medarbetare i det norska pressekontoret i Stockholm, dröjde det inte länge förrän han utnyttjade kontorets omfattande material, som bland annat kom från illegala tidningar, kurirer och gränskorrespondenter.

Att de norska och danska sändningarna från BBC innehöll kodmeddelanden till motståndsrörelserna kunde ingen missta sig på, men att det fanns koder också i det danska nyhetsprogrammet från Stockholm framgick inte. Systemet var nämligen så skickligt uppbyggt att tyskarna inte ens misstänkte något. Det var för övrigt endast ett fåtal danskar invigda. Grunnets båda kontaktmän i Stockholm, först Sven Wilson och se-

nare Henrik Hahr, kände inte till existensen av koder förrän efter kriget. Hugo påstod senare att han blivit informerad av säkerhetspolisen, som hade uppdagat det hela. Eftersom regeringen inte kom med något direktiv hade han föredragit att hålla tyst.

Männen bakom koderna hade funnit ut 35 olika sätt för Grunnet att sluta sina sändningar på. Utifrån alla dessa varianter byggdes koderna upp. Dessa riktade sig till motståndsmän på Jylland, som bland annat organiserade illegala vapentransporter mellan Nordjylland och Göteborg. I Göteborg sköttes arbetet från oktober 1943 av en organisation med namnet Dansk Hjælpetjeneste. Från denna organisation ringde man upp Grunnet när det skulle föras in ett kodmeddelande i sändningen och hälsade från en eller flera vänner. Förnamnen angav på vilket sätt han skulle avsluta sändningen, men själv visste han inte innehållet. För att motståndsmännen skulle lyssna riktigt noga använde Grunnet ordet «krigen» i inledningsfrasen. En viss avslutningsfras kunde till exempel betyda: fredag middag sändes från Sverige vapen, sprängmedel och personer till den avtalade mötesplatsen i Kattegatt.

Sven Wilson har berättat att han hjälpte de norska och danska motståndsrörelserna genom att i största hemlighet på Kungsgatan 8 spela in en rad skildringar av nordiska flyktingars berättelser, samt även specialprogram, till exempel den norska motståndsrörelsens signurmelodi «Norge i rött, vitt och blått» till Lars-Erik Larssons musik till Obligationsvalsen samt olika appeller till landsmännens. Också ett tal av Torgny Segerstedt spelades in. Dessa sändes med flyg till London för utsändning i Londonradion. Tyskarna protesterade aldrig officiellt men visade på annat sätt sin irritation. När författaren Peter Freuchen en dag hade talat i engelsk radio, blev Wilson uppsökt av Obergruppenführer Schwe-

den: «Han ville ha besked hur Freuchen, som bevisligen vistades i Stockholm, kunde tala i engelsk radio. Jag svarade bara: 'Ja, säg det.' Han tittade ilsket på mig och sa: 'Jag förstår nog hur det går till. Och det ska jag säga er: idag sitter ni där vid ert skrivbord. I morgon kan det bli jag.' Han ledsagades artigt till dörren.»⁶

Förhandlingar inför befrielsen av Danmark og Norge

Den 11 september 1944 vände sig Niels Grunnet till Radiotjänst med en förfrågan, om inte Radiotjänst och TT kunde utsända vissa proklamationer, till exempel av den danske statsministern eller andra nödvändiga upplysningar till det danska folket, om tyskarna förstörde de danska radiostationerna i samband med en kapitulation.

Redan samma dag uppaktade radiochefen Yngve Hugo och TT-chefen Gustaf Reuterswärd Oscar Thorsing på UD i det här ärendet. Dagen efter besökte de utrikesminister Christian Günther och fick då veta att regeringen tillstyrkte förslaget under förutsättning att den danska legationen i Stockholm gjorde en framställning till UD. Dagen därpå mottog UD en skriftlig sådan. När sedan Thorsing officiellt meddelade Radiotjänst, TT och Telegrafstyrelsen regeringens beslut, uppmanade han dem att göra allt

6 Brev Torsten Nothlin-Rtj 15.10.1943; Rtj styr.prot. av 20.10.1943; SIS plenarmöte 2.11.1943 RA SIS vol. 9; PM ang. sändningar på norska, finska och danska 2.10.1944 och Dansk referat of Forhandlingerne 7.10.1944, PM ang. sändningarna «För nordiska lyssnare» 9.10.1944 SRF DO FX:1; Pressens Radioavis under krig och Besättelse 1940-1945. Beretninger og omtale. Utdrag af bøger og manuskripter. Sammanställt av Niels Grunnet. Stencil. SRF DO; För en utförligare redogörelse se min uppsats i Pressarkivets årsbok 1986: «Radionyheter på danska, norska och finska i andra världskrigets slutskede.», Pressens årsbok 1978 och författarens radioprogram «Frihetens stämma i Norden. Ett 40-årsminne». Sänt i P1 den 21.10.1984; Sven Wilson. Radiotjänst under kriget (ingår i Sverige under krigsåren 1939-1945. SR -records 1984.)

för att på lämpligt sätt tillmötesgå danskarna. Günther var mycket noga med att denna överenskommelse inte skulle komma till utomståndes kännedom.

Den snabba behandlingen tyder på att frågan bedömdes som mycket viktig. Vissa riktlinjer utarbetades, bland annat var det mycket viktigt att Radiotjänst fick kontrollmöjligheter, för att kunna bedöma om de inkomna uppgifterna, meddelandena eller inspelningarna var äkta. Om tveksamma situationer uppstod skulle Thorsing kontaktas. Wilson skulle i samarbete med Grunnet svara för de praktiska detaljerna.

Vid en lämplig tidpunkt skulle Grunnet flytta sitt kontor till Malmö, där Radiotjänst avsåg att upprätta en särskild programcentral, som skulle underordnas Ingvar Andersson, föredragsavdelningens chef. Ett avgörande sammanträde ägde sedan rum i Stockholm den 13 april 1945 i vilket höga representanter för Radiotjänst, Telegrafstyrelsen, UD och danska legationen deltog. Den danska radions chef, direktör F.E. Jensen, var också närvarande. I detalj fastställdes uppgörelsen. Så snart proklamationen blev tillgänglig skulle den enligt planerna sändas varje helt klockslag under hela dygnet. Överenskommelsen skulle gälla under förutsättning att det inte restes invändningar från svenska UD eller försvarsstabben i ett annat politiskt läge.

För Norges del började motsvarande förhandlingar först den 28 mars 1945 och fick då ett helt annat föllopp än de danska. Representanter för norska radion i London (NRK) var direktör Olav Devik och Arne Okkenhaug. Devik betonade att det var «nödvändigt med ett gott och utvidgat samarbete med Sverige». För de svenska delta-garna klargjorde han att om de norska sändarna fanns någorlunda intakta skulle de begagnas i samråd med de norska militära myndigheterna under den första fasen av en militär situation.

I det stadiet skulle den norska radioledningen vara kvar i London. Det var planerat att de norska sändningarna via BBC skulle utvidgas och då gå som norskt riksprogram. Från Sverige behövde man hjälp med tekniska hjälpmedel, särskilt när den nationella kringkastingen skulle ta form i Norge.

Okkenhaug framhöll att det var svårt för norrmännen att lyssna på svenska mellanvägsstationer, eftersom norrmännen använde så kallade «Sweet-hearts», som var kortvägsmottagare i västficksformat. Möjligheterna att få låna eller köpa radioapparater i Sverige borde undersökas, menade Devik. Norrmännen hade också ett annat önskemål. En viktig händelse för båda folken var förhållandet att grunden för Norges kommande försvarsmakt lades i Sverige och därmed ville NRK för framtida behov göra inspelningar i olika norska miljöer i Sverige. Toralv Öksnevad i London ville gärna att en speciell radioavdelning skulle upprättas i Stockholm under Okkenhaugs ledning.

Av dessa önskemål svarade egentligen Yngve Hugo endast på ett. Radiotjänst kunde hjälpa till med teknisk apparatur för inspelningarna i Sverige. Dessutom kunde den svenska radion ställa sändarna i Falun och Motala till förfogande för utsändning av norska instruktioner och proklamationer. På en direkt fråga av Olof Forsén på Radiotjänst, om inte några svenska sändare kunde monteras ned och i stället placeras i Oslo eller i andra större städer, fick han till svar att Telegrafstyrelsen förmodligen hade två magasinerade sändare.

Protokollet visar inte på någon större beredvillighet att hjälpa norrmännen med deras ganska

ringa önskemål och intrycket är detsamma, när det gäller nästa sammanträde, den tredje maj, nu med riksprogramchefen Öksnevad och Okkenhaug. Det visade sig då, att Radiotjänst. trots tidpunkten, ännu inte undersökt om svenska radiomottagare kunde hyras eller köpas eller om de magasinerade sändarna kunde lånas ut. Hugo rekommenderade förhandlingar med representanter för den svenska radioindustrin. Angående sändarna fanns det tydligt ej klart uttagda problem: «Frågan om sändarna är emellertid en annan än frågan om radiosändningar under de första timmarna efter en befrielseaktion.»

"Också i det danska nyhetsprogrammet från Stockholm fanns koder."

Inledningsvis hade Hugo förklarat att Radiotjänst önskade hjälpa NRK på samma sätt som den hjälpte den danska radion, även om situationen var en annan. Utgångspunkten var nämligen att Norge hade radion officiellt förlagd till London. Radiotjänst kunde emellertid sända ut önskad informationsmaterial och reservera vissa tider på dygnet för detta eller när som helst bryta det svenska riksprogrammet.

Öksnevad ville i stället att BBC:s sändningar skulle tagas upp i Sverige och sedan transitteras. Enligt utarbetade planer i London av regeringen och högkvarteret skulle den norska radion vara verksam från London tills situationen var under kontroll. Först då skulle NRK flytta tillbaka till Norge. Det var betydelsefullt, menade Öksnevad, att en röst som var auktorativ gjorde sig hörd. Först när NRK kom på norsk mark behövdes hjälp från Sverige. Skulle sändarnätet vara helt defekt vore det viktigt att få ut politisk upplysning via det svenska Ekot.

När det gällde radiopropaganda riktad till tyskar i Norge var Radiotjänst beredd att starta en

sådan. Hugo rådde dock norrmännen att först vända sig till svenska UD och uppenbarligen hade han själv redan gjort det, eftersom han berättade att man där ansåg att tidpunkten inte var lämplig, men att situationen kunde förändras. Öksnevad svarade då, att det i så fall var viktigt att ett sådant steg samordnades med de allierades krigföring.

Här ligger egentligen förklaringen till den annorlunda behandlingen av Norge: Ett tillmötesgående av de norska önskemålen utöver proklamationer i den svenska radion var inte av så stor betydelse för norrmännen. Men det kunde kanske uppfattas som stridande mot den svenska regeringens nej till norska önskemål om svensk intervention i Norge, för att påskynda tysk kapitulation och begränsa ödeläggelserna.

Det man befarade i Danmark och Norge blev inte verklighet, så de svenska insatserna behövdes inte. Uppgiften att tyskarna den 7 maj 1945 kapitulerat i hela Europa fick Radiotjänst genom den danska radion, som kl. 12.17 kunde meddela nyheten i en extrasändning. Radiotjänst valde att ta det försiktigt och inväntade den officiella bekräftelsen från UD. Den glädjande nyheten meddelades i TT:s extrasändning först kl. 14.00.

Efter sex långa och mörka år kunde svenska korrespondenters reportage åter sändas från ett fritt Köpenhamn och ett fritt Oslo. Från Köpenhamn rapporterade Sven Jerring, och Carl-Åke Wadsten hade snabbt begett sig till Oslo från sin väntan vid den norska gränsen.⁷

⁷ Redogörelse ang. förhandlingarna med den danska radion. Odat, Brev Kgl Dansk Gesandtskap-UD (Stockholm) 12.9.1944, Protokoll från sammanträde 13.4.1945, Protokoll från sammanträde 13.4.1945 RA UD:s arkiv. Rtj styr.prot. 23.5.1945, AT 11.5, SvM 8.5 och Exp 7.5 1945.

Om kvelden 7. mai 1945 hylla svenske studentar Norge. Luene deira danna den kvite kjernen i eit veldig tog som marsjerte opp til den norske legasjonen i Stockholm. Foto: Dagens Nyheter/ Norges hjemmefrontmuseum

Tyske polititropper rykker inn i Oslo 16. mai 1940. Foto: Norges hjemmefrontmuseum

Etter freden kom krigen – i avisenes spalter

GURI HJELTNES

Professor i journalistikk
guri.hjeltnes@bi.no

«Aftenposten må ikke komme ut som eneste store avis i hovedstaden på frigjøringsdagen!» Dette var et klart uttalt synspunkt i hjemmefrontkretser våren 1945. Man satset på en overgangsordning med fellesavis, slik at de Osloavisene som var blitt stanset i krigsårene, skulle få anledning til å stable sammen personale og teknisk apparat for utgivelse på ny.

Umiddelbart etter frigjøringsrusen i maidagene 1945 reiste det seg en følelsesladet debatt om de norske dagsavisenes adferd og skjebne under den tyske okkupasjonen.

Norsk Presseforbund iverksatte en opprensning i egne rekker. Myndighetene nedsatte en granskningskomité som skulle undersøke avisenes forhold i årene 1940–1945. I kjølvannet av dette fulgte rettssak og splittelse mellom avisgruppering. Norge fikk ikke en pressefront – under den tyske okkupasjonen – mens det ellers fikk en lærerfront, en kirkefront og en idrettsfront. Men etter 1945 etablerte det seg to steile fronter: to avisgrupper – enkelt sagt: arbeiderpresse mot borgerlig presse – som argumenterte mot hverandre og forfulgte ulike interesser.

De stansede avisene ønsket erstatninger for sine tap. Aviser som hadde fortsatt sin utgivelse, strittet imot inndragning av krigsårenes overskudd. Det vi kaller avisoppgjøret etter 1945, skulle bli en kamp om penger og prestisje, en debatt om avisers ekspansjon og undergang. Ved siden av oppgjør om kroner og øre utspant det seg en bitter strid om de norske avisenes nasjonale holdning under den tyske okkupasjonen og om avisenes ulike levevilkår inn i etterkrigs-Norge. Følelsene overfor Aftenposten, Norges største avis fra før krigen, med opplagsvekst og markedslekspansjon i krigsårene, var sterke. Som historikeren Jens Arup Seip sa det (1984): «Etter krigen tålte jeg ikke å se Aftenposten.»

1200 politiske ledere

Hva reagerte folk på? Enkelt sagt – det som daglig sto å lese i Aftenposten. Reportasjer, politiske artikler, ledere. Folk husker den dag i dag sitater fra enkeltartikler, som av Knut Hamsun i 1943: «Jeg synes det gaar riktig godt nu. Ubaatene arbeider jo Nat og Dag ...». Eller hans minneord, rett før frigjøringen, om at Hitler kjempet mot bolsjevismen «til siste åndedrag».

*«Etter krigen tålte jeg ikke
å se Aftenposten.»*

Jens Arup Seip

I perioden 13. september 1941 til 7. mai 1945 sto det på trykk 1200 politiske ledere i Aftenposten. De ble daglig spredt til vel 100 000 abonnenter og hadde langt, langt flere lesere. Dette var ett av ankepunktene som ble reist i landssviksaken mot Aftenpostens tvangsinnsatte NS-redaktører et-

ter krigen. I tiltalen mot den ene lederskribenten het det at han hadde skrevet omkring 400 lederartikler av politisk og propagandamessig innhold, delvis «til fordel for tyskerne og NS» og de tiltak de satte i verk, og delvis rettet «mot Norges lovlige myndigheter». Dermed, het det i tiltalen, bidro lederskribenten til å svekke det norske folks motstandsevne i kampen mot okkupasjonsmakten.

Om morgenens 11. april 1940 trappet NS' riksøkonomisjef John Thronsen opp i Aftenposten

fulgt av bevæpnede menn kledd i Leidangens uniform. Han forlangte at Nasjonal Samlings hovedorgan skulle trykkes i Aftenpostens trykkeri, og påla samtidig at Fritt Folk ble innlagt i samtlige Oslo-aviser. Kravet ble skjerpet senere på dagen med en tysk offiser og nye NS-menn i Leidangen-uniform. Trykkingen av Fritt Folk skulle snart opphøre. I stedet ble Aftenposten pålagt betydelige trykke-oppgaver for tyskerne: Deutsche Zeitung in Norwegen og soldat-avisen Wacht im Norden og Unterhaltungsheften.

Likesom landet selv, ble hele norsk presse overrumplet av det tyske overfallet på Norge. Mer enn noen annen avis ble det viktige organ Aftenposten underlagt streng kontroll og årvåkne sensurinstanser. Avisen ble gjenstand for spesiell forhåndssensur. De første eksemplarene som gikk ut fra pressene, skulle fremlegges tyskerne Presseabteilung umiddelbart, både om natten og om ettermiddagen. Som regel fortsatte trykkingen mens sensuren pågikk, og det hendte at pressen måtte stoppes og det trykte kasseres når de redaksjonelle lederne kom tilbake fra sensur og måtte skrives om. Reichskommissar Terboven fikk Aftenpostens ledere i oversatt versjon hjem til seg på Skaugum; de øvrige avisene ventet han med til han kom på kontoret.

"Sjefsekretær Paus Pausett opptrådte iltert og stilte i full hirduniform."

Med hirduniform i redaksjonen
Det var under unntakstilstanden i Oslo at Aftenposten ble nyordnet, 12. september 1941. Avisens eiere, dr. Hans L. C. Huitfeldt og overlege Einar Fr. Lindboe, fikk telefonisk beskjed av Presseabteilungs leder om å melde seg i stortingsbygningen kl. 16.00. Eierne anmodet om å få ta med seg en tolk, avisens korrespondent Niels J. Murer. Presseabteilung meddelte kort og kategorisk at Aftenpostens politiske sjefredaktør Johs. Nesse og redaksjonssekretær Torolv

Kandahl var avsatt med øyeblikkelig virkning. Kandahl ble samtidig avsatt som formann i Norsk Presseforbund. Nesse skulle dessuten arresteres for sabotasje av okkupasjonsmaktenes krav, for engelskvennlighet og tvetydige artikler. Flere andre medarbeidere ble avskjediget, og avisens fikk en ny redaksjonell ledelse. Dette er et ømt punkt i avisens historie. Da tyskerne ønsket at Aftenposten skulle drives med strammere tøyler, kunne den nye «pålitelige» ledelsen hentes fra redaksjonens stab.

Dagen etter, 13. september, innkalte Aftenpostens eiere etter tyskerne ordre de fire nye i ledelsen, sjefredaktør Henry Endsjø, sjefsekretærerne Simon Flood og Arne Paus Pausett og redaktør Doery Smith til møte, og meddelte Presseabteilungs ordre om nyordningen. Paus Pausett opptrådte iltert og stilte i full hirduniform, med armbind og medbragt lue. Overlege Lindboe anbefalte ham å unnlate å opptre i uniform. Men uniformen dukket opp igjen flere ganger. Avisens eiere fikk beskjed om å fortsette administrasjonen av avisens - som ikke ville bli tillatt stoppet.

Stemningen i avishuset ble raskt anspent. Den nye ledelsen slet med å få respekt fra sine un-

Aftenposten

Løsning 200 øre

STOMATOL
ALLS TIDERS TANN-CREME

Nr. 177 | Aftenr. | Åkerneset Gte.
og Akers og Bldt. | Kr. 12,00 pr. bkt.
+ 4,25 pr. mnd. | Telefon 12.882
Gjensidig.

Oslo, tirsdag 9. april 1940 | Aftenposten
Tidsskrift | Kr. 12,00 pr. bkt.
+ 4,25 pr. mnd. | Aftenr. 81. årg.

Tyskerne rykket inn i Oslo idag.

Bergen, Trondheim, Stavanger, Kristiansand, Horten, Narvik og flere andre byer besatt.

En erklæring fra den tyske minister.

STORTINGET OG REGJERENGEN forlot tidlig idag morges Oslo for å sette i hamar. Statsminister Nygaardsvold har reist oppover i bil på forhånd.

Norsk Telegrambyrå hadde en kort samtale med utenriksminister Koht like for avreisen. Utanriksministeren fortalte at han idag morges kl. 5 fikk besøk av den tyske minister som både skuffelig og muntilig gav uttrykk for at Norge ikke burde gjøre motstand når tyskerne nu hadde landdatt troppen på enkelte viktige steder i Norge. Han sa at Norge nu gjorde rettest i å gå under tysk militæradministrasjon. Det var forøvrig en rekke detaljerte krav i det forslag den tyske minister la frem.

Utanriksministeren førela straks denne tyske henvendelsen for regjeringen, som hadde sittet samlet hele natten. Det var enstemmighet i Regjeringen om at man ikke kunne gå med på de forslag som var stiltet fra tysk side. Det er en

**Bombardementet
på Kjeller.**
Ingen mennesker kom tilskade. De store flyskur er brent. —

**Den britiske og
franske regjering
forsikrer den norske
regjering om full
støtte.**

Militære tiltak treffes nu av Storbritannien og Frankrike.

Illustrasjons fra London

De tyske fly i fly inn over Oslo.

Tyske krigsskip forcerete Oslofjord festning inatt.

Aftenpostens aftennummer 9. april 1940.

derordnede. På et direksjonsmøte 25. september 1941 ble det rapportert en klage fra Arne Paus Pausett om demonstrativ uhøflighet: Medarbeiderne hilste ikke! Visstnok var det Einar Diesen, Kr. Anker Olsen og Eivind Flaatten som hadde unnlatt å hilse i korridoren. Paus Pausett hadde villet sende bud på hirden, men Endsjø avverget dette. Doery Smith klaged over det samme. «I orden foreløpig», ble det notert i direksjonens protokoll. Også senere dukket tilsvarende situasjoner opp, og eierne anmodet om ro.

Delt i to leirer

Aftenpostens medarbeider Niels J. Murer skrev etter krigen på oppdrag fra Aftenpostens ledelse en beretning om avisens i disse kritiske årene. Om beretningen nok har karakter av å være en hvitbok, er den like fullt en meget verdig kilde. Murer omtaler «de lite misundelsesværdige vilkår jøssingene i Aftenposten levde og arbeidet under». Han beskrev forholdene i en redaksjon «delt i to fiendtlige leire», en «lang og pinefull tid» for avisens gamle medarbeidere.

Aftenpostens daværende nattredaktør (1940-41), senere mangeårige sjefredaktør (1948-68), Einar Diesen, har brukt uttrykket «mareritt» også om perioden frem til unntakstilstanden. Etter september 1941 oppsto et skille og et mot-setningsforhold mellom avisens NS-stab, som var økende, og de andre i redaksjonene. Skillet ble også markert fysisk, i og med at mange av de gamle medarbeiderne fikk overflyttet sin arbeidsplass til Amandus og Thrine Schibsteds tidligere leilighet i den gamle gården mot Akersgaten. Målsetningen med nyordningen av arbeidsplassen var: Propagandaen skulle presenteres bedre, gis større slagkraft. Den nye ledelsen foretok nyansettelser av flere NS-medlemmer i redaksjonen, avisens blad mindre, propagandastoffet økte.

Dette ga på den andre siden rom for økt illegal virksomhet for den gamle staben. Især gjaldt dette produksjon og distribusjon av illegale aviser. Og lyttetjenesten etter at radioapparatene ble inndratt i Norge høsten 1941, var stor i Aftenposten, som i andre aviser.

Historiene går om at det i Aftenposten ble produsert 15-16 illegale aviser. Det er ikke riktig, ifølge Mürers hvitbok og en redegjørelse fra Johs. Nesse sommeren 1945. Men den illegale avisens London kl. 8 hadde én av sine to redaktører i Aftenposten. Avisen var hoveddistribusjonssted for denne illegale avisens, og fra 1944 ble den redigert i Aftenposten.

Utenriksmedarbeiderne i Total krig, 5 på 12 og Siste runde (utgitt fra april 1944) arbeidet i Aftenposten. London-Nytt ble, inntil den ble stoppet, distribuert med Aftenpostens biler. Mürer nevner annen illegal virksomhet - som kurérpost

til Sverige, fordeling av trykksaker fra Storbritannia og Sverige, ordning av dekningssteder for flyktninger og gutta på skauen, og transport til Sverige.

Flere av de gamle redaksjonelle medarbeiderne satt i kortere eller lengre tid arrestert på grunn av illegalt virke. Johs. Nesse ble løslatt på betingelse av at han ikke skulle ha kontakt med Aftenposten. Noen måtte rømme landet. Einar Diesen havnet ved Re-gjeringens Informasjonskontor i London, Torolv Kandahl ved tilsvarende kontor i New York.

Annonser og opplagsvekst. Det rasjonerte Norge satte sitt preg på de aviserne som utkom. Annonsemarkedet eksploderte i Aftenpostens spalter. Bytting, kjøp og salg, tilbud av alle slag ble presset sammen i bitte små rubrikkannonser. I mars 1945 ble toppen nådd, da var tre helsider fylt med innrykkede småannonser.

Avisens opplag i 1939 var for morgennummeret 98 500, lørdag morgen 124 000 og for aftenutgaven 78 700. Aftenpostens opplag ved utgangen av 1945 var 147 600. Avisen befestet under krigen sin posisjon som hovedstadens og landets ledende avis, mens konkurrenten Arbeiderbladet med sin fem-årsstans mistet plassen som Norges nest største avis.

Arbeiderbladets abonnementsarkiv ble båret fra Arbeiderpartiets beslaglagte lokaler på Youngstorget og opp til Aftenposten i Akersgaten, og ved krigenes slutt hadde mange av Oslos innbyggere endret lesevaner - de fortsatte med Aftenposten som husorgan.

I 1945 kom Riksadvokatens Aviskomité frem til at 45 aviser hadde hatt et så stort overskudd fra okkupasjonsårenes utgivelse at det var rimelig med et inndragningsbeløp. For avisene med størst overskudd regnet man med at det var snakk om betydelige inndragningsbeløp. Det gjaldt blant andre Aftenposten (anslått overskudd 3,5 millioner kroner), Bergens Tidende (anslått overskudd 2 millioner kroner), Drammens Tidende og Buskeruds Blad (anslått overskudd 970 000 kroner).

Det ble ført en såkalt «prøvesak» mot uavhengige Morgenposten i Oslo, som også utkom i alle krigsår, for å kartlegge det rettslige grunnlaget for inndragning fra krigsforsjeneste. I Høyesteretts plenum ble det i 1948 slått fast, med dissens, at man kunne foreta en inndragning av Morgenpostens inntekter i den tid avisene hadde hatt tvangsinnsatt NS-redaktør og bragt propagandistiske og straffbare artikler. Fra inndragningsbeløpet ble trukket diverse utgifter, blant annet beløp avsatt til pensjonsfond. Morgenpostens inndragningsbeløp ble i Høyesterett satt til 170 000 kroner. (Riksadvokatens komité foreslo 210 000 kroner.)

I all hemmelighet

«Prøvesaken» ble en enorm skuffelse for dem som ønsket et avisoppkjør som monnet. De avisene som fant hele prosessen infamerende og urimelig, syntes domfellessene overhodet var et overgrep. Avisgruppene organiserte seg. For de stansede avisene gikk arbeiderpressen i spissen, blant de ressurssterke ikke-sosialistiske avisene var anførerne Agderposten, Aftenposten, Adresseavisen og Bergens Tidende.

De ikke-stansede avisene anskaffet seg dyktige advokater og truet med fortsatte rettsaker.

"Avisoppkjøret kan sees som del av den brede forsoningens politikk."

Myndighetene ble satt under et betydelig press. I forhandlinger med Erstatningsdirektoratet, med støtte fra justisminister O. C. Gundersen, forsvant alle ladede uttrykk, som at avisene hadde hatt en «ulovlig vinning» eller hadde drevet «utilbørlig virksomhet». Avisene skulle ikke gå med på «inndragning», de forhandlet om en frivillig ordning om å beregne et «ansvar». Og – ikke minst – avisene forlangte full konfidensialitet, et eventuelt resultat skulle ikke gjøres kjent for offentligheten.

Ytringsfrihetens forkjemper, avisene – som i fem år hadde levd med sensur og en lang rekke inngrep i pressefriheten, og som etter frigjøringen hadde omtalt landssviksaker og alskens oppkjør i store oppslag – de avisene krevde fullt hemmelighold omkring sitt eget krigsoppkjør!

Hovedtyngden av forhandlinger i avisoppkjøret fant sted i 1949-50, med en og annen slenger senere, den siste i 1954. I november 1949 ble en rekke avisar behandlet, med to klare tendenser – store reduksjoner i ansvarsbeløp og et skred av henleggelsjer. Hvorfor?

Helt enkelt: Erstatningsdirektoratet sluttførte i oktober forhandlingene med Aftenposten. Sluttsummen for Norges største avis ble 100 000 kroner.

Morgenposten, prøvekandidaten, ble idømt 170 000 kroner, selv om den hadde langt mindre omsetning, mindre inntekter osv. enn Aftenposten. Hva ble lagt til grunn for avtalen? En revisorrapport hadde fastslått at Aftenpostens inntekter i den tid tvangsinnsatte redaktører var i sving, fra september 1941 frem til mai 1945, var 2 millioner kroner. Omsetningen utgjorde 60,9 millioner, lønningene 28,9 millioner. Til pen-

Aftenpostens morgennummer trykket 2. mai 1945 budskap «til det tyske folk» og norske leserer om at «vår Führer Adolf Hitler» hadde «falt for Tyskland på sin kommandoplass i Rikskselliet».

sjonspremier og gavepensjoner avsatte avisens vel 2,5 millioner kroner. Erstatningsdirektoratet aksepterte alle avisens avsetninger. Det gjaldt pensjonsfond og livrenter på 2,2 millioner, utgifter til grønnsakdyrkning og griseavl for funksjonærerne til 1,2 millioner, og 50 000 kroner årlig til hver av avisens to eiere. I tillegg hadde man valgt å tillegge et ikke-økonomisk forhold vekt: Ett av avisstyrets fremste medlemmer, h.r.adv. Leif Nagell-Erichsen, foretok tre reiser til Stockholm i krigsårene. Selv om reisene var av privat karakter, forklarte Nagell-Erichsen at han tok kontakter med legasjonen i Stockholm og spurte om London-regjeringen hadde ønsker overfor

Aftenpostens ledelse, uten å få noen beskjeder tilbake om dette. Erstatningsdirektoratet valgte å veie Stockholms-reiser og samtaler opp mot millionavsetninger.

Forsoningens epoke

Viktigst av alt var nok at direktoratet strakte seg meget langt for å få en avtale med den viktige avis Aftenposten, uten ny rettsak. Avisoppgjøret var et politisk oppgjør der hovedkonflikten hadde gått mellom borgerlige og sosialistiske aviser. Alment var rettsoppgjøret i 1949 inne i en fase med benådninger og reduksjon i dommer.

Erstatningsdirektoratets forhandlinger med Aftenposten pågikk under valgkampen i 1949. Et viktigs stortingsvalg sto for døren. Det ville være en voldsom politisk belastning for Arbeiderpartiet – som ble identifisert med hele rettsoppgjøret – å få en opprivede konflikt med de konservatives største avis.

Avisoppgjøret kan sees som del av den brede forsoningens politikk i etterkrigs-Norge. Landet skulle gjenreises, og avisene inngikk i prosessen. Kom avtalen med Aftenposten i stand uten problemer, ville trolig de andre ikke-stansede avisene følge etter.

I realiteten slo den hemmelige avtalen med Aftenposten hele avisoppgjøret over ende. Resultatet av forhandlingene med Aftenposten, 100 000 kroner, slo ned som en bombe blant de få som ble orientert. Konsekvensene ble dramatiske: Når Aftenposten slapp med så lite, ja da kunne jo ikke mindre aviser betale mer. I tillegg kom mange henleggelsjer. Av 76 avissaker henla Erstatningsdirektoratet 53 saker.

Dog kom tre mindre aviser til å innbetale mer til statskassen enn Aftenposten. Det var Adresse-

avisen i Trondheim (600 000 kroner), Bergens Tidende (194 000 kroner) og Stavanger Avis, en sammenslutning i krigsårene bestående av Stavanger Aftenblad og Stavangeren (136 800 kroner).

Ingen visste om hverandre Grunnen til at dette var mulig, var hemmeligholdet. De ikke-stansede avisene visste ikke om utfallet i hverandres saker! I erstatning til avisene som fikk sin utgivelse stoppet i flere år, ble det utbetalt 6,5 millioner kroner fra krigskadetrygden og Justisdepartementets Oppgjørsavdeling. På den annen side: 23 aviser som utkom i okkupasjonsårene, innbetalte sitt «ansvar» – 1,5 millioner kroner til staten.

Hadde resultatet av avisoppgjøret blitt kjent sist på 1940-tallet, ja, da ville nok helvete ha vært løs. Men historien om avisoppgjøret allment – og Aftenpostens især – skulle bli kjent før offentligheten først i 1990, i boken «Avisoppgjøret etter 1945», skrevet av undertegnede...

Artikkelen er revidert i forhold til en artikkel i Aftenposten 16. november 1997.

Jernhælen inn i redaksjonen

Pressen i det okkupert Norge 1940-45

RUNE OTTOSEN

Professor i journalistikk
rune.ottosen@jbi.hio.no

9. april 1940 veltet om på det norske avislandskapet og forandret hverdagen for landets pressefolk og avisutgivere. Okkupantmakten trengte informasjonskanaler, men ville selv styre dem – og de norske presseorganisasjonene protesterte ikke. De lærte seg kunsten å overleve under tysk regime og blant medlemmene fantes alle slags valg på spekteret mellom tysk korrespondenttjeneste på Østfronten til aktiv, illegal motstand.

Aprildagene

Mange av morgenavisene var ferdigtrykt natten til 9. april da ryktet om senkingen av krysseren Blücher nådde hovedstaden. Selv om deler av det apparatet som skulle iverksette de planlagte kontrolltiltak over norsk presse gikk tapt i og med senkingen av «Blücher», var det en offensivt innstilt propagandatropp som ankom hovedstaden 10. april under ledelse av korvettkaptein Klaus-Friedrich Hahn (Hjeltnes 1990:42-43). Hahn hadde selv overlevd senkingen av Blücher, og på tross av de uventede problemene, viste tyskerne en målbevisst holdning som kan karakteriseres som «jernhånd med silkehanske». Okkupantmakten ønsket å få en forståelse med pressen, men det skulle skje på tyskernes egne premisser (basert på Ottosen 1996).

Partiavisen til Nasjonal Samling (NS), *Fritt Folk*, hadde gått over fra å være ukeavis til dagsavis bare få dager før 9. april, og den var i sin helhet finansiert av tyskerne, som et direkte resultat av det personlige møte mellom Hitler og Quisling alt i midten av desember 1944. At «regjeringen Quisling» oppnevnte seg selv rett etter at Nygårdsvoll-regjeringen hadde flyktet til Hamar, var et regelrett forsøk på statskupp. Statskuppet var omstridt også blant tyskerne. Den militære ledelsen av okkupasjonen og den tyske legasjonen i Oslo hadde helst sett en «dansk» løsning, med et okkupasjonsstyre basert på en forståelse med kongehuset og den sittende regjering. Gjennom snedig intrigemakeri i kjølvannet av kaoset etter senkingen av Blücher, hadde Quislings støttespiller Hans Wilhelm Scheidt ved den tyske legasjonen i Oslo likevel klart å skaffe Hitlers personlige støtte for Quislings kupp. Regjering Quisling skulle bli av kort varighet, bl.a. på grunn av den massive motstanden i befolkningen, en motstand som gikk langt inn i partiet NS, og omfattet flere av de såkalte statsrådene som hadde blitt utpekt mot sin vilje. *Fritt Folk* hadde på sin side fungert som en viktig formidler av de ideologiske forberedelser til statskuppet og propaganderte aktivt for Quislings plan om å fremstå som nasjonens «redningsmann» i en tid der den norsk nøytralitetspolitikken led skipbrudd. Men abonnementsgrunnlaget til *Fritt Folk* var langt fra nok til å få spredd NS-budskapet og markedsfört regjeringen Quisling på en tilfredsstillende måte. Økonomisjef Thronsen hadde derfor fått den glimrende ideen å sikre *Fritt Folk* masseutbredelse gjennom å sende det ut som gratisbilag til alle Oslo-avisene. Den 11. april om

Kø foran vindusplakatene til Morgenbladet som forteller at «Tyskerne marsjerer nu inn i Oslo» 9. april 1940.
Foto: Norges hjemmefrontmuseum

morgenen trappet han altså opp på kontoret til disponent Riddervolds i Aftenposten med tre væpnede Wehrmacht-soldater som var stilt til disposisjon. I «okkupasjonsmakten og den nye regjeringens navn» ga han ordre om at Fritt Folk heretter skulle trykkes i Aftenposten, og at Riddervold i egenskap av sekretær i Oslo-Avisenes Forening, skulle sørge for at Fritt Folk heretter ble lagt i samtlige Oslo-avisers utgaver hver morgen. Dette var et grovt inngrep i avisenes drift og i strid med den tyske regjeringens erklærte løfte i morgenmemorandumet til danske og norske myndigheter av 9. april, der det het at okkupasjonsmakten ønsket kontroll med at pres-

sen ikke forholdt seg anti-tysk, men for øvrig forutsatte at avisene kom ut som før (ibid.). Etter intense rådslagninger bøyde Oslo-avisene seg, noe som i ettertid må sies å være et eksempel på manglende motstandsvilje mot et særdeles grovt inngrep i den enkelte avis. Kommunistenes avis Arbeidet var allerede blitt forbudt av Quisling, og Arbeiderbladet var stanset midlertidig. Det innebar at abonnentene til Morgenbladet, Aftenposten, Tidens Tegn, Morgenposten og Sjøfartstidende fikk daglig Fritt Folk med biografiske artikler om Quisling, stoff om statsrådene i den nye «regjeringen» og beroligende artikler om partiet NS sine oppgaver i denne skjebne-

Propagandaminister Joseph Goebbels

timen for nasjonen. Dette førte til at Fritt Folk ble trykt i et opplag på eventyrlige 200 000 i de få dagene regjeringen Quisling levde. Den 16. april var eventyret imidlertid over, da tyskerne bestemte seg for å droppe regjeringen Quisling. Quisling og hans statsråder måtte trekke seg. I stedet satset okkupantmakten på Administrasjonsrådet som var oppnevnt av Høyesterett under ledelse av Paal Berg. (Dahl 1992:103-104).

Tysk okkupantmakts kontroll over pressen
Allerede den 9. april om ettermiddagen ble Oslo-pressen innkalt til en pressekonferanse der korvettkaptein Klaus-Friedrich Hahn ga direktiver om at avisene ikke kunne skrive noe som motarbeidet den tyske militærmakt. Tyskerne skaffet seg umiddelbart fysisk kontroll over Norsk Riksringkasting (NRK) og Norsk telegrambyrå (NTB). Tyskernes taktikk var ellers å få til en slags forståelse med pressen som ikke innebar sensur av det politiske stoffet, mens militærsen-

suren skulle sikre tyskerne mot lekkasjer som kunne forstyrre selve krigføringen. Denne «myke linjen» ble lansert på en pressekonferanse i Stortinget den 20. april. Kaptein Hahn ledet pressekonferansen og forklarte at «Vi har ikke til hensikt å gripe inn i den norske presses forhold». Hensikten var ikke å innføre en tysk presse i landet, forsikret han. Militære meldinger og utenrikspolitisk nyhetsstoff av militær betydning skulle imidlertid forelegges de militære sensurorganene før de ble offentliggjort. Han redegjorde videre for særavtalen med NTB som innebar at avisene kunne bruke alt NTB-stoff uten å forelegge det for tyske myndigheter. (Gjengitt i faksimile i Foss 1990:97). Allerede på dette tidspunkt var det klart at forholdene i NTB ble viet spesiell oppmerksomhet av tyskerne. NTB ble også kanalen for de daglige direktivene til avisene gjennom de såkalte «Tagesanweisung» som i detaljerte ordelag forklarte hva avisene skulle trykke og ikke trykke.

Okkupantmakten skjønte imidlertid raskt at politikken med å la pressen besikke sitt eget hus ikke var tilstrekkelig for å sikre tyske interesser. Det måtte hardere lut til, og den 24. april lanserte tyskerne sine «Militære grunnsetninger for pressen». Hvis man ser de langsigtige linjene i tyskernes kontroll med pressen var det åpenbare politiske siktemålet primært å kontrollere og knekke den sosialistiske arbeiderpressen, mens de store ikke-sosialistiske avisene i størst mulig grad skulle komme ut og se ut som før (Hjeltnes 1986:198).

Den tyske militærensusuren fulgte Wehrmachts direktiver og fjernet alt som kunne betraktes som sensitive militære opplysninger. Deretter

ble materialet sensurert av Presseabteilung. Den svenske TT-korrespondenten Benkt Jerneck som daglig måtte forholde seg til dette systemet, opplevde stadig at hans telegrammer ble beskåret til over halvparten, før han kunne sende stofet av gärde via NTB. Jerneck skriver at Moser og Presseabteilung behandlet de norske avisenes artikler annerledes enn hans eget telegramstoff som skulle sendes ut av landet og derfor potensielt kunne være etterretningsrapporter fordekt som nyhetsmeldinger. Tyskeren var selv kjent med å benytte journalistisk virksomhet som dekke for sine agenter. (Jerneck 1943:212-214).

Tyskernes apparat hadde som en forutsetning at den viktigste utøvende kontrollen skulle skje ved hjelp av nordmenn som formelt var organisiert i NS-administrasjonen. Reichskommissariat für die besetzten norwegischen Gebiete var tyskernes utøvende maktorgan med Josef Terboven som øverste sjef. Terboven forlangte to rapporter daglig fra Presseabteilung med utdrag fra Oslo-avisene. I tillegg fikk han jevnlig rapporter fra Befehlshaber i Sicherheitspolizei i de lokale

sensurinstansene. På bakgrunn av rapportene iverksatte Terboven personlig passende sanksjoner mot de «ulydige». De rangerte fra advarsel, påtale, bøter, frihetsberøvelse – til forbud mot utgivelser av avisene (Foss 1990:25).

Presseabteilung, som var en underavdeling av Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda, var underlagt Reichskommissariat med Hans Moser som leder. Ved opprettelsen av Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet 26. september

1940 ble Pressedirektoratet en egen avdeling med pressedirektør Anders Beggerud som øverste sjef. Norske aviser måtte altså forholde seg til to parallelle kontrollsystemer som beg

ge utstedet sine instrukser til norske aviser, det tyskledede Pressabteilung og det norske Pressedirektoratet.

Nyordningen

Fra 26. september 1940 overtok Pressedirektoratet utøvelsen av en rekke bestemmelser og forordninger som berørte norsk presse (Hjeltnes 1990:56). Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet under ledelse av Guldbrand Lunde hadde både kontroll med pressen og ansvaret for egen propagandavirksomhet. En yngre energisk partimann, Willy Klevenberg, ble ansatt som leder av propagandaavdelingen i slutten av september 1940. NS hadde i tillegg sin egen Avdeling for presse og kringkasting som fungerte som partiets pressekontor med sin egen «Norsk Artikkeltjeneste» som distribuerte gratis artikkelstoff til landets aviser. Ved Quislings lov av 26. februar 1942 om utgivelsen av trykt skrift, fikk Pressedirektoratet myndighet til å stanse utgivelsen av aviser og ukeblad. NS fikk den formelle retten til avsette personalet i avisene, og fullmakt til sette inn NS-ere isteden. Det var som

”Vi har ikke til hensikt å gripe inn i den norske presses forhold.”

regel folk uten kvalifikasjoner for avisarbeide. Pressedirektør Beggerud omtales som en veik mann, men han skjønte at Direktoratet ikke kunne eller burde ha andre ambisjoner enn å være et underbruk av Presseabteilung. Beggerud var, ifølge de journalistene som hadde med ham å gjøre, usikker av natur. Han skal ha hatt et håndtrykk som avdekket motvilje mot personlig berøring, og en ordknapphet i møter og offisielle sammenhenger som avdekket en grunnleggende usikkerhet. Den svenske TT-korrespondenten Benkt Jerneck skriver om Beggerud «at en dårligere fagmann skal man sannelig

lete lenge etter» (Jerneck 1943:210). Men han viste likevel en klar besluttsomhet i bestrebelsene på å få kontroll over pressen. Det ble ansatt såkalte presseledere for NS i de fleste fylker. Noen presseledere hadde ansvaret for flere fylker, da NS ikke klarte å få fatt i nok kvalifisert personale i alle fylker. Presselederen skulle drive ettersensur og påse at avisenes linje var i overensstemmelse med «den nye tids» oppgaver. De ga aktive tilbakemeldinger og overøste avisene med kommentarer til det som skjedde og pålegg om inntakelse av stoff fra NS-avisene. Dessuten skulle de føre statistikk over utgivelser i fylket (Blichfeldt 1992:45).

Journalister skilte seg ikke fra andre yrkesgrupper i sine holdninger til okkupantmakten. Noen gikk aktivt inn i motstandsarbeidet og engasjerte seg på ulike nivåer i illegalt arbeid, andre var passive og prøvde å få hverdagen til å gå etter beste evne. Noen meldte seg inn i NS, og blant dem var det flere avskyninger når det gjaldt motiver og aktivitetsnivå. Noen gjorde det fordi de ville beholde jobben, andre brukte det som skalkeskjul for illegalt arbeid, og noen gjorde det av overbevisning. Her skal hendelsene i

Kristiansund-pressen tjene som eksempel på hvordan okkupasjonen både stengte og åpnet muligheter for presse og pressefolk.

NS tar kontroll over Kristiansund-pressen Krigen kom like overraskende til Kristiansund som andre byer i Norge. Utgivelsen av byens aviser stanset brått under bombing fra tyske fly 28.4–1.5. Byen ble da evakuert. Ett menneske ble drept da sentrum ble truffet av mange bomber og det brøt ut brann. Byen var i sjokk. Journalist Kåre Messel skrev i 1946 om denne perioden om redsel, svik og heltemot. Sviket besto i

plyndring og byens kriminelle hadde fester på stjålne drikkevarer fra ruinene. Av heltemotet var det evakueringen av sykehuset som gjorde mest inntrykk (Aass 1991: 527). Rett etter krigsutbruddet manøvrerte lokale NS-sympatisørene seg i posisjoner for å få kontroll på den lokale pressen.

Da Romsdalsposten måtte stanse driften etter bombing av Kristiansund 29. april 1940, startet tidligere redaktør John Arnulf Johnsen utgivelse av en ny avis under navnet «Meddelelsesblad som midlertidig erstatter Romsdalsposten». Meddelelsesbladet var en sterkt tyskvennlig avis som fikk liten oppslutning. Johnsen gjorde et nyt forsøk å gi ut en avis under navnet Kristiansundsposten to ganger ukentlig, men måtte også gi opp dette prosjektet. Arnulf Johnsen var sønn til grunnlegger av Romsdalsposten, John Johnsen. Arnulf Johnsen hadde fungerte som redaktør for Romsdalsposten fra 1932 til han i 1936 måtte selge avisens grunn av økonometiske problemer. Han forsatte som journalist i avisens

Johnsen sluttet seg til NS som opprettet lokallag i desember 1940, og etter dette kalte han seg

*"Tyskland vil seier fordi
Adolf Hitler er føreren."*

«kretspressoleder» og ble også fylkespressoleder for NS i Møre og Romsdal.

Da avisene begynte å komme ut igjen, før Romsdalspostens vedkommende med en primitiv utgave 20.5., var det klart for leserne at alt ikke var som før. I overskrifter var det formuleringer som «Tyskerne melder om...». I slutten av juni fortalte Romsdalsposten at «avisene i Kristiansund» hadde vært «innkalt til byens kommandant for å få opplysninger om de tyske ønsker m.h.t. pressevirksomheten». Det ble også tatt opp «lokale spørsmål». Blant annet ble det forklart at de tyske soldatene sang når de marsjerte gjennom byen «ikke var rettet mot nordmenn eller Norge» (Aass 1991: 539).

Møre Dagblad

Møre Dagblad var den første som startet utgivelsen igjen med en fullverdig dagsavis fra 5.8. 1940 i sterkt nazifisert form. Sigurd Gjertsen fortsatte som redaktør til han ble avløst av Sverre Nelvik i februar 1941. Avisen hadde da skaffet en ny flattrykxpresse, som ble installert på et pakhusloft på Innlandet. Samme slags utstyr ble tatt i bruk av Romsdalsposten i oktober. Det ble installert i en brakke i Bendixens gate som også ble redaksjonens lokaler.

Møre Dagblad var NS-vennlig og protysk og var preget av propagandaartikler om krigens gang. Den 12. januar 1943 trykket den et stort oppslag i anledning Reichsmarskal Herman Görings 50-årsdag. I forbindelse med 10-årsjubileet for nazistenes maktovertagelse i Tyskland, hyllet avisens Hitler på forsiden. Den 27. januar 1943 var hovedoppslaget viet 10-årsjubileet med enda en hyllende artikkel om Hitler som slutter slik: «Tyskland vil seier fordi Adolf Hitler er føreren. Ved sitt statsmannsgeni har han motivert alle krefter for Tyskland». I samme nummer hadde avisens en artikkel av Norges første professor i journalistikk Eivind Mehle under tittelen «Ved 10-års-

jubileet». Den var ikke mindre panegyrisk. 1. mars var det oppslag om «Dødsdom over 17 norske kommunister» der avisens gir sin fulle støtte til dommen som allerede var fullbyrdet. Den 11. mars hadde avisens et opprop fra Germansk SS Norge med appell fra Vidquen Quisling «til alle nordmenn som har ansvarsbevissthet, offervilje og mannsmot om frivillig å melde seg til PANSERBRIGADEN REGIMENT NORGE»

Det viktigste stoffområdet for avisene var nyheter fra krigen og forsiden var daglig preget av tre-fire nyhetsartikler om krigens gang fra hele verden. Titler og fortellerform var preget av avisens sympati. 8 januar 1943 var det oppslag under tittelen «Jødene i Frankrike». Her het det blant annet: «Politimyndighetene i Vicky meddeler at alle jøder som bor i Frankrike, inne 12. mars må forsyne sine legitimasjonskort og rasjoneringskort med påskrift «jøde». I denne forbindelse minner man om at generalkommissariatet for jødespørsmål ikke tillater noen unntaksbestemmelser».

I en artikkel fra en såkalt Kriegsberichter fra Østfronten fortalte SS-krigskorrespondent Knut Schefstad en historie om en mann han hadde møtt i skyttergraven som hele tiden spredt god stemning med sang og godt humør til tross for at familien hadde slått hånden av ham på grunn av at han meldt seg til tysk tjeneste. «Trond» ga uttrykk for stolthet av sitt valg og følgende resonnement ble gjengitt: «Jeg føler ingen bitterhet, men tomhet – savn. Men jeg trøster meg med god samvittighet. Jeg har tross alt fred i sinnet og føler en usigelig glede over å kunne få kjempe for familie og fedreland. Og det er min tro at mor og far før eller senere vil få øynene opp for hva som er riktig.». Schefstad unngikk et landsvikoppgjør da han omkom under bombingen av Berlin mot slutten av krigen (se ramme om krigsberichtere). Møre Dagblad ble stanset av Handelsdepartementet 1. april 1943 med hjemmel i lov om

«almindelig arbeidstjeneste». Begrunnelsen var å frigjøre arbeidskraft. Den var en av de få høyreaviser som fikk erstatning fra Justisdepartementets oppgjørsavdeling etter krigen fordi den ble stanset. Erstatningssummen var på 115 000 kroner og er det største kjente enkeltbeløp som ble gitt til en Høyre-avis (Hjeltnes 1990:346).

Også Tidens Krav ble forsøkt nazifisert etter at bladstyret i Tidens Krav vedtok å innstille utgivelsen av avisas etter nyordningen 25. september 1940 (Innvik 2006:80-81). Tidens Krav kom ikke i gang igjen, men høsten 1940 opprettet lokale NS-ere Møre- og Romsdal Presselag A/S med formålet å gi ut tre arbeideraviser i Møre og Romsdal under sine tidligere navn. Tidens Krav kom ut i snaue to uker mellom 19. oktober og 30. oktober med Arnulf John Johnsen som redaktør uten medvirkning fra noen av de tidligere ansatte. «Folk snudde ryggen til den nye avisen,» heter det i avisens egen historie (ibid.:81).

Kampen om Romsdalsposten

Far og sønn Johnsen representerer en interessant bro mellom tradisjonell norske pressehistorie og krigens dramatikk. Det er samtidig historien om hvordan en tradisjonell avis som Romsdalsposten ble gjenstand for en kamp rundt eierskap der John Johnsns frontkjemperinnsats ble brukt for å få tilbake kontrollen over den tradisjonelle familiebedriften.

Arnulf Johnsen som måtte gi opp familiens avisprosjekt etter en konkurs i 1936 sa i sin egen politiforklaring at han meldte seg i NS i september 1940 og at han umiddelbart ble ansatt som

presse- og propagandaleder i Kristiansund.¹ Stillingen hadde han til sommeren 1942.

I en nekrolog i Romsdalsposten over den unge frontkjemperen Albert Endresen fra Kristiansund, har Arnulf Johnsen en emosjonell undertone som også kan leses som en indirekte hyllest til sin egen sønn John, som kom levende hjem etter sin frontinnsats høsten før. I Romsdalsposten 2. mai 1944 skriver han:

I Albert Endresen levde den ekte norske viking-natur og i den selvsikre bevissthet om å gjøre sin plikt mot Fører og Fedreland (...) Kjære Albert! Du ble den første fra Kristiansund, som gav sitt liv; men din kamp har ikke vært forgjeves. Vi forstår alle å vurdere ditt store offer,

og so den trausteste fanebærer for vår sak vil vi dine kampfeller, huske deg i takknemlighet og ditt minne skal bli bevart i hellighet og renhet – du symbolet på den beste og største germaner.

"Redaktøren installerte seg i et kontor låst med hengelås."

Arnulfs sønn, John Johnsen, meldte seg inn i NS etter nyordningen 30. september 1940 og var medlem fram til krigens slutt.² Han var med i hirden og ble lagfører i NS Kristiansund fra høsten 1940. Han meldte seg frivillig i regiment Nordland i mars 1941. Da han vendte tilbake til Kristiansund ønsket han å bruke sin innsats som frontkjemper som brekkstang for å tilbake kontrollen over Romsdalsposten.

John Johnsen skrev et brev til Likvidasjonsstyret da han kom hjem fra fronten der han ba om å få

1 Dom mot Arnulf John Johnsen, RA Landssvikarkivet KPL 431/1957

2 Dom mot John Johnsen, RA, Landssvikarkivet KPL 413/1945.

Avislesing på Karl Johan en av de første dagene etter den tyske innmarsjen.

Foto: Norges hjemmefrontmuseum

overta driften av avisens. Likvidasjonsstyret henvendte seg deretter til de nye eierne Aksel Hoel og Nils Vikdal i et brev dater 15. desember 1943, der de ble oppfordret til å komme til en minnelig ordning med Johnsen. Vikdal og Hoel hadde fått utgiveretten til Romsdalsposten etter at fylkesmann Utheim hadde inndratt den forrige eieren Johan Ludwig Mowinckels formue i begynnelsen av krigen. I brevet fra likvidasjonsstyret heter det:

«Ved realisering av verdier fra inndrattne boer, er det etter praksis gjennom lengre tid i Finansdepartementet og Likvidasjonsstyret blitt regel at frontkjempere eller frontkjemperes pårørende skal være fortrinnsberettiget ved kjøp. I den sak foreligger som de vet, søknad fra herr John Johnsen jr. som har tjenestegjort i 1941/42 som frontkjemper på Østfronten. Ved siden herav finner Likvidasjonsstyret at det bør tillegges vekt at herr Johnsen har eid Romsdalsposten inntil 1936, da han ble satt ut av sine rettigheter til bladet og trykkeriet ved tvangsausksjon.»

Johnsen-familien hadde eid avisens siden 1876. På den bakgrunn mente Likvidasjonsstyret «at det foreligger tradisjonshensyn som berettiger herr John Johnsen jr. til nå å få tilbake de rettigheter som faren mistet ved tvangsausksjon i 1936. Det blir i brevet anmodet om at det «kunne komme til et resultat som vi så kunde stadsfeste». Hvis partene ikke blir enige «får saken forelegges for Likvidasjonsstyret som så treffer avgjørelsen».

Med hjelp av Likvidasjonsstyret fikk Johnsen jr. etter forhandlinger overtatt avisens for 8000 kroner, enda han etter egen mening ikke var forpliktet til å betale noe som helst «etter vedtaket i Likvidasjonsstyret».

Denne forklaringen ble ikke kjøpt av retten etter krigen, og i dommen mot ham heter det at retten finner at tiltalte er å klandre «for at han henvendte seg til Likvidasjonsstyret og Pressedirektoratet». John Johnsen ble dømt til tvangsarbeide i 5 år og ble fradømt statsborgelige ret-

tigheter i 10 år der avisovertagelsen bare var en del av domsgrunnlaget.³

John Johnsen skulle bare bli i redaktørkrakken i snaue fire måneder før krigen var over. Skal en tro en artikkel i Romsdalsposten 2. juni 1945, kan ikke redaktørperioden ha vært noen dans på roser. Ifølge en av de ansatte ble redaktøren svært nervøs etter et innbrudd på NS-kontoret i byen. Han installerte seg i et av avisens eksedisjonskontorer bak dører låst med hengelås. Da han oppdaget at en skrue på hengelåsen var løs, ble væpnede hirdvakter plassert i redaksjonslokalene. Dagen etter skrev han i brev til personalet: «Uvedkommende har fra i dag av ikke adgang til Romsdalsposten lokaler, og uten vedkommende vaktmanns tillatelse kan ingen av personalet motta private besøk». I mai 1945 tok forsøket på å vinne Romsdalsposten tilbake til Johnsen-familien en brå slutt.

Hvor effektiv var kontrollen?

Okkupantmakten og NS-regimet prøvde så godt de kunne å detaljstyre aviser gjennom ansettelser og de daglige direktivene som ble distribuert til redaksjonene. Hvor effektiv var så det kontrollen?

Camilla Wernersen har med hjelp av innholdsanalyse av et utvalg på 321 direktiver i 1942 og 1943 undersøkt i hvilken grad direktivene ble fulgt i avisene Morgenbladet, Aftenposten og lokalavisen Møre. Konklusjonen til Wernersen er at kontrollsystemet i stor grad fungerte etter

okkupantmaktenes intensjoner selv om det er variasjoner mellom de tre avisene. Aftenposten levde opp til sitt rykte som talerør for okkupantmakten og en grunnleggende tyskvennlig profil. I større grad enn de to andre undersøkte avisene tilpasset Aftenposten seg okkupantmaktenes behov og gjengå overskrifter og vinklinger fra direktivene. Avisen trykte ofte tysk propaganda utover det som var eksplisitt nevnt i de daglige direktivene. Morgenbladet hadde ofte en mer pliktmessig gjengivelse av direktivene, formidlet på en slik måte at man av og til også mellom linjene kunne lese ut avisens motstand mot innholdet i disse direktivene. Werner sen viser at Morgenbladet i perioden som dekker året 1943, avvek fra direktivene i 25% av tilfellene. Tilsvarende avvik fra Aftenpostens side var på 9%. Lokalavisen Møre nødt fordelan av å være i periferien av kontrollapparatet. Redaksjonen i Møre bestod av én person, redaktøren, som kunne skyldes på manglende ressurser og sen trykketid. Da avisene ble pålagt å redusere utgivelsen til to ganger i uka, kunne redaktøren med troverdigheit argumentere for at en del av direktivene hadde mistet nyhetens interesse da neste utgivelse av Møre forelå. Werner antar at lignende begrunnelser også kunne brukes av andre lokalavisar som samlet sett var mindre kontrollert enn hovedstadavisene. Werner oppsummerer at «Morgenbladet utviste en subtil, men motstandsvillig holdning overfor okkupasjonsmakten. Aftenposten derimot kan med rette beskyldes for å ha utvist en servil holdning i forhold til sensurmyndighetene under krigen. Sist, men slett ikke av minst betydning, utviste avisene en til tider trassig motstandslinje under jernhælen» (Werner 2007:107).

³ I en rapport fra politimesteren i Kristiansund dater 11.1 1946 går det fra at Johnsen var i opplæring til frontjensten fra 1.9.1941 til 20.4.1942 og at han var i Russland og Tyskland fra 20.9.1942 til 10.9.1942. Fra 8.10 til 15.11.1942 tjennestegjorde han som tolk ved Feldtgendarmeriet i Kristiansund. Han tjennestegjorde videre på Åndalsens 15.11.1942 til 15.9.1943. Han kom tilbake til Feltgendarmeriet i Kristiansund 1.12.1943, der han tjennestegjorde til 17. jan 1945 da han overtok Romsdalsposten.

Avisøkonomien

Innskrenking i pressefriheten fikk også økonomiske konsekvenser av stor betydning for næringsslivet, for den gjaldt ikke bare politiske og militære forhold. Okkupantmakten betraktet

også økonomiske forhold som sensitive. Det var forbud mot å intervjuer næringslivsledere og omtale økonomiske disposisjoner som kunne tenkes å få militær betydning. Det var ikke lov å gjengi innholdet i aksjeselskapenes åreberetninger eller opplysning om eksport eller import (Dahl 2002: 96). Når man vet hvilken betydning næringslivssider, børspalter etc har for enhver økonomisk virksomhet sier det seg selv at disse restriksjonene fungerte som en hemsko for næringslivet.

Pressens troverdighet falt dramatisk fordi den i så stor grad innrettet seg etter de rådende restriksjoner (Kildal 1945). Paradoksal nok var de likevel svært etterspurte. På tross av tynnere utgaver og færre utgivelser, blant annet på grunn av papirrasjon, var avisene mer etterspurte enn i 1930-årene. Folk måtte stå på venteliste for å tegne abonnement på grunn av lave opplag, delvis grunnet papirrasjonering (Dahl 2002:97). Guri Hjeltnes undersøkelse viser at 25 aviser der det er mulig å dokumentere opplag, hadde en opplagsvekst på 11 prosent i perioden 1940 til 1945. Noe av denne framgangen kan forklares med at konkurrentene gikk inn eller ble tvangsfusjonert med andre aviser. Opplagsendringene ble gjenstand for opphetede diskusjoner etter krigen. Spesielt ble arbeiderpressen hardt rammet og representanter for disse avisene krevde etter krigen kompensasjon fra lokale borgerlige konkurrenter for tapt markedsandel som de mente hadde varig effekt. Det ligger utenfor rammen av denne artiklene å behandle dette i detalj, men det store avisoppgjøret endte i et forlik der noen store aviser som Morgenbladet og Aftenposten ga en frivillig kompensasjon (Hjeltnes).

Presseorganisasjonene

Sett i ettertid kan det være interessant å spørre hva som hadde skjedd dersom Norsk journalistlag hadde eksistert ved krigsutbruddet som en

fagforening bare for journalister. Kunne det tenkes at en slik forening i sterkere grad kunne lansert en enhetlig linje blandt journalister – ja, rett og slett bidratt til en pressefront? Norsk Presseforbund fungerte mer som en bransjeforening, der eierinteressene kom i forgrunnen. Norsk Presseforbunds Journalistgruppe (NPJ), det nærmeste man kom en fagforening på den tiden, var en svak organisasjon der splittelsen mellom A-pressens journalister og de borgerlige langt fra la tilrette for en enhetlig linje da krigen brøt ut. Etter årsmøtet i NPJ i mars 1941 gikk «Journalistgruppa i dekning fordi en fryktet et inngrep», som Meidell Hopp i egenskap av fungerende formann i NPJ uttrykte det i 1945. Omstendighetene rundt disse hendelsene og bakgrunnen for at Meidell Hopp overtok formannsvervet etter Erling Ruud, forteller kildene ingen ting om (Journalisten nr. 2 1945 s.48).

Bransjeorganisasjonen Norsk Presseforbund (NP) som organiserte redaktører og journalister, og hadde myndighet til å utstede pressekort, fortsatte sin virksomhet etter okkupasjonen. Behovet for å sikre avisenes drift og opprettholde arbeidsplasser stod sterkt i bevisstheten blandt journalister og arbeidsgivere. NPs linje ble derfor like mye bestemt av å skulle ivareta eiernes økonomiske interesser, som av de etiske vurderingene knyttet til avisdrift under okkupasjonsmakt. De økonomiske vurderingene av annonsetilgang og markedsandeler fikk også stor betydning for debatten innad i pressen i kjølvannet av krigen.

Avisøkonomi er i høyeste grad også interessant for journalister, men det spørs om ikke journalistene i en slik spent situasjon hadde hatt mer behov for en organisasjon som la hovedvekten på de moralske valgene og de etiske standpunktene som den enkelte arbeidstaker i mediebedriftene ble konfrontert med. Slik det nå var, var det ingen som kunne fortelle den enkelte jour-

nalist om han eller hun burde stå i jobben (Ottosen 1996).

Siden det ikke er mulig å generalisere om journalistenes rolle under krigen, kan det være interessant å se nærmere på presseorganisasjonenes stillingtagen. Siden Norsk Presseforbund var ledet av folk som representerte redaktørsjiktet i pressen var det praktiske sider ved fortsatt eller avbrutt avisdrift og ikke journalistenes vurdering av hvorvidt det var riktig å gi ut avis under de rådende forhold, som kom til å prege NPs vurderinger.

De praktiske problemer stod i kø. Papirmangel og vanskelighetene med å få tak i alt fra settemaskiner til trykksverke gjorde hverdagen i den enkelte avis vanskelig, ja, ofte kaotisk. I mars 1942 gjennomførte de nye makthaverne en papirrasjonering som gjenom fire etapper i løpet av året reduserte tilgangen på avispapir med 60 prosent. Et direktiv i 1944 påbød at annonsene ikke måtte ta mer enn en tredjedel av spalteplassen i den enkelte avis. Annonsen tilgangen gikk ned samtidig som prisemyndighetene frøs abonnementsprisene (Giverholt 1985:31).

Presseorganisasjonene var like uforberedt som pressen for øvrig på det som skulle komme, og Norsk Presseforbunds formann Torolv Kandahl fikk fra første stund nye og uventede oppgaver som f.eks. å få stansede aviser i gang igjen og arresterte pressefolk løslatt – en ganske håpløs oppgave. Hovedstyre holdt sitt første møte etter invasjonen den 22. juni 1940, etter at flere lokal- lag tvilrādig hadde henvendt seg «i anledning av de forhold som pressen arbeider under». I forbindelse med Riksrådsforhandlingene vedtok styret i NP å rette en henvendelse til styresmak-

tene med sikte på å få klarlagt «hvilke rettigheter pressen har eller kan skaffes også i denne tid». I en fortrolig samtale mellom Torolv Kandahl og lederen for Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda, Georg-Wilhelm Müller, gjorde Müller det klart at alle spørsmål knyttet til pressens drift skulle avgjøres av Presseabteilung (Werner Erichsen 1960:29).

Da Torolv Kandahl gikk av som formann i NP i 1946 og tok et tilbakeblick på krigen slo han fast at « forbundet hadde besikket sitt bo så noenlunde» (Werner Erichsen 1960:51). Det spør om

ikke en mer uhildet granskning ville endt med anderledes konklusjon. Sommeren 1940 gikk NP nemlig svært langt i å tilpasse seg tyskernes kontrollfunksjoner – ja, rent ut ta del i

dem selv. NPs arbeidsutvalg hadde gitt høyesterettsadvokat I. B. Hjort instruks om å utarbeide et forslag til en avtale mellom Reichskommisariatet (Presseabteilung) og NPs hovedstyre. I dette forslaget blir det lansert en felles nemnd bestående av fem medlemmer «med sete i Oslo som en norsk centralinstans for pressekontrollen». I denne avtalen forpliktet NP seg «til efter evne å bistå med kontrollen av den samlede norske presse» (hele brevet er gjengitt i Ottosen 1996:152).

I 50-års beretningen til Norsk Presseforbund omtaler Rolv Werner Erichsen avtalen. I dette forslaget blir det lansert en felles nemd bestående av fem medlemmer med sete i Oslo «som en norsk centralinstans for pressekontrollen». Gjennom den forpliktet NP seg «til etter beste evne å bistå med kontrollen av den samlede norske presse». Blant annet skulle NP gjennom «distriktsnevnder» på tre medlemmer sørge for at «de direktiver som de tyske pressemyndigheter

"Avisdriften snarere enn de etiske valgene var i NPs fokus."

gir denne, og påtar sig å føre noe kontroll med distriktenes aviser og påse at direktivene om hyggelig etterleves». Werner Erichsen understreker at nemnden ikke skulle «kontrollere at pressen fulgte de henstillinger eller påbud som de tyske myndigheter måtte komme med», m.a.o. bare føre «negativ», ikke «positiv» kontroll (Werner Erichsen 1960:31), og han skriver at hensikten var å forebygge vilkårlig arrestasjon og forbud mot aviser. På et møte i NPs arbeidsutvalg den 18. juli ble det bestemt å utsette forslaget om en pressenemdordning, men at det snarest skulle tas opp forhandlinger om de arresterte redaktører, forbudte aviser og fengslede journalister, basert på pkt 6 i Hjorts forslag. Her går det fram at NPs sentralemd skriftlig skulle være gjort kjent med klagen før behandling. I Rolv Werner Erichsens beretning heter det videre at «Norsk Presseforbunds sentranemd har rett til å være representert under forhandlingene. Dommen skal i alle tilfeller være tidsbestemt». Uansett begrunnelse må det sies å være en kontroversiell tanke at NP så direkte skulle integreres i okkupantens maktutøvelse. I et fortrolig møte med Pressabteilung avviste imidlertid ministerialrat Müller i nærvær av Moser tanken om en slik nemndbehandling før aviser ble stanset, derimot «hadde han intet imot at NP straks ble underrettet fra Pressabteilung om slike saker. Men noen art av rettsforhandlinger fant han ikke å kunne anbefale» (Werner Erichsen 1960:31)

En annen indikasjon på at det var avisdriften som var i NPs fokus snarere enn de etiske valgene ved å drive avis under tysk okkupasjon, var en tale Kandahl holdt i radioen 6. august 1940. Talen ble trykt i sin helhet i augustutgaven av Journalisten. Om pressens rolle sa han: «Pressens oppgave nå fremover må bli å samle folket til

fellesskap om de veldige nasjonale oppgaver som vil melde seg, og som vi bare kan løse hvis vi står skulder ved skulder. Vi er ute av stand til å øve noen som helst innflytelse på den storpolitiske utvikling, men vi vet i alle fall med hundre prosent sikkerhet at vi må finne vår plass i Europa». Kandahls tale var preget av ønsket om å skape en forståelse med okkupantmakten, det var uansett ikke en tale som var egnet til å mane til motstand. Kandahl hadde på dette tidspunktet fått henvendelser fra pressefolk over hele landet som trengte råd om hvordan de skulle forholde seg. Talen kan fra Kandahls side ha vært et signal om at pressen ikke var i den situasjon at den kunne påvirke forholdene i det okkuperte Norge (Ottosen 1996:154).

*"Pressens troverdighet
falt dramatisk."*

Etter landsmøte i NP i april 1941 ble formannen i NP kalt inn til møte i Pressabteilung, der han fikk klar beskjed om at alle i styret som hadde sittet arrestert, straks måtte trekke seg fra sine verv, Samtlige av de fem dette gjaldt var arbeiderpressen. Samtidig ba pressedirektør Beggerud om navn på fem nye medlemmer som kunne erstatte disse. På møte 19. april 1941 aksepterte hovedstyret at de fem måtte trekke seg. Men de avslo enstemmig å peke ut nye styremedlemmer til erstatning for disse, og isteden ble fem vararepresentanter innvalgt. I tillegg vedtok hovedstyret «at dersom det kom krav om at flere medlemmer av hovedstyret skulle fjernes, så skulle samtlige medlemmer av hovedstyret nedlegge sine verv» (sitert fra Ottosen 1996:158)

Det er få eksempler på at presseorganisasjonene satte foten ned og markerte «hit, men ikke lenger», slik tilfellet var i mange andre yrkesorganisasjoner. Styret i OJ besluttet, mot stemmen til Erling Ruud, å la Journalisten gå inn etter novem-

berutgaven 1940 for å stoppe en artikkel som Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet ville ha på trykk. Nedleggelsen av Journalisten var kanskje den mest markerte protesthandlingen fra presseorganisasjonene under krigen. Filosofien bak nedleggelsen var at hvis NS-artikkelen hadde kommet på trykk «ville bladet ikke lenger være et upolitisk faglig organ». (Møtebok Oslo Journalistklubb 31/1-1938-25/2 1943).

Norsk Presseforbund under kommissarisk ledelse

Lørdag den 13. september 1941 innfant redaktør Arnt Rishovd fra Fritt Folk seg i Norsk Presseforbund med en skrivelse fra de tyske myndighetene om at han var innsatt som kommissarisk leder av organisasjonen. Det innebar at Presseforbundets sekretær siden 1920, Ludvig Saxe, fortsatte under den kommissariske ledelsen. Denne beslutningen var ledd i balansegangen med filosofien om å bli på sin post for å gjøre det beste ut av det. I Saxes egen rapport etter krigen nevner han eksempler på at han selv satte grenser for hva slags oppgaver han aksepterte å ta på seg. I 1944 skal byråsjef Holmboe ha bedt «Saxe komme til en konferanse og anmodet ham om å påta seg forskjellig journalistisk arbeid, men dette ble avslått». (Sekretærrens rapport, Journalisten nr. 1 1945). Men Saxe fortsatte sin byråkratiske gjerning under den kommissariske ledelsen, skrev sine beretninger, svarte på korrespondanse og skjøttet arkivet slik han gjorde det før krigen, og slik han fortsatte å gjøre det til desember 1946 da Journalisten kunngjør at Saxe etter «27 år finner det riktig å overlate arbeidet til yngre krefter» og derfor ber om å få slutte første kvartal 1947.

Den 30. januar 1942 kom det beskjed fra Wehrmacht at Presseforbundets kontorer i Stortingsgata 22 var rekvirert, og at Rishovd hadde flyttet virksomheten over til Kulturdepartementets lokaler i Folketeaterbygningen på Youngstorget.

Senere på året fikk Pressedirektoratet selv bruk for lokalene, og NP ble henvist til et sideværelse. Presseforbundets styre avviste et forsalg om å la seg formelt nyordne (Overrein 2009: 22).

Etter å ha overtatt kontrollen over Presseforbundet, var neste skritt i NS-regimets strategi å kontrollere all pressevirksomhet gjennom nye lover og opprette et eget Pressesamband som skulle være det autoriserte journalistforbundet. I loven som ministerpresident Quisling la fram 26. februar 1942 var det to paragrafer:

«§1. Presseyrket kan bare utøves av Norsk Pressesambands medlemmer.

§2. Sjefen for Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet gir nærmere forskrifter til gjennomføring av denne lov, samt om Norsk Pressesambands organisasjon og virksomhet og medlemmenes rettigheter og plikter.»

Lovforslaget møtte så kraftig motstand at framtrædende NS-redaktører gikk til departementet og advarte mot at loven ble satt ut i live. Man fryktet at pressens beste folk ville forsvinne helt fra avisene med de katastrofale følger det ville få for hele avisdriften. Loven ble da heller aldri etterfulgt og opphevd i all stillhet i april 1945 (Sekretærrens rapport, Journalisten nr. 1 1945).

NS-folkene prøvde lokalt å rekruttere medlemmer til sin presseorganisasjon Norsk Pressesamband, men foreningen fikk aldri noen reell betydning som organisasjon annet enn i rent propagandaøyemed (Omberg 1945:53). NS-journalistene måtte flere steder ty til tvangsrekrytering for verve medlemmer utover egne rekker.

Lov om trykt skrift i 1942

Den 26. februar 1942 kom en lov som skulle bidra til å øke kontrollen med utgivelser av trykte skrifter og ansettelsjer i avisene. Uten hensyn til

grunnlovens bestemmelser fikk nå Kulturdepartementet fullmakt til å nedlegge forbud mot utgivelse av trykt skrift, og departementet kunne påby eieren av en avis å fjerne en person fra hans stilling i bedriften. Eventuelle nyansettelser skulle skje i samråd med departementet.

Som en del av NS-regimet ble det også opprettet et Norges Kulturing. Det ble konstituert i september 1942. Blant de faste representantene ble pressedirektør Beggerud oppnevnt sammen med direktør Glassenapp i NTB og redaktørene Johannes Knudsen, Torstein Lange, Dehli-Laurantzong og Arnt Rishovd. Johannes Knudsen var redaktør av Dagsposten siden 1917, formann i Trøndelag avdeling av Norsk Presseforbund siden 1934 og hadde i perioden 1933-35 også vært formann i Norsk Redaktørforenings gruppe utenfor Oslo. Torstein Lange var redaktør av Vestopland en avis som blir nærmere omtalt senere i artikkelen.

NP gikk på lavbluss i denne tiden. Det ble ikke krevd inn kontingen og det ble nesten ikke avholdt møter. NP administrerte fortsatt pressestipendene, men det ble ikke foretatt utbetaling av Conrad Mohrs legat verken for 1942 eller 1943. Kulturdepartementet kunngjorde imidlertid at det kunne søkes for 1944. Det var bare ni søker, og ifølge innstillingen skulle Mandrup Rokne, Ole Schjerven og Einar Baltzersen (alle fra Fritt Folk) og Erling Nordahl fra Bergen få stipendene. Men i september stod en liten notis om at stipendene likevel ikke ville bli utdelt. Det ble forpinlig å late som om alt var ved det normale i presseorganisasjonene.

«Ingen nordmann til salgs»
Bare én avis la ned sin virksomhet som et direkte resultat av okkupasjonen. Avisen Gula Tidend

under redaktør Agnar Skreidsvoll og redaksjonssekretær Heming R. Skre varslet bladstyret om inngrep og krav om kontroll fra okkupantmakten. Redaksjonen og bladstyret besluttet sammen å stanse driften. Heming R Skre ble senere tatt for illegalt pressearbeid og sendt til

Tyskland der han ble idømt dødsstraff og henrettet ved halshogging. Andre aviser ble beordret stanset, som for eksempel Arbeiderbladet. Andre aviser ble pålagt å fortsett driften fordi okkupasjonsmakten trengte dem som informasjonskanal.

Redaktør Trond Hegnas artikkel «Ingen nordmann til salgs» i Stavanger-avisen 1. mai har i ettertid blitt et symbol på norske journalisters motstandsvilje. Den var utløst av Terbovens tale den 25. september 1940 der han gjorde kjent at Administrasjonsrådet var avsatt og erstattet med såkalte kommissariske statsråder som var medlemmer eller sympatisører av NS. Samtidig var Stortinget oppløst og konge og regjering avsatt. (Ottosen 1996:140). Dagen etter ble Hegna innkalt til politimesteren som kunngjorde at en navngitt person var oppnevnt som «tilsynsmann» i redaksjonen. Dette skjedde en fredag og tilsynsmannen ga beskjed om at han ville tre i funksjon den påfølgende mandag. Hegna skrev da den berømte lederen i 1.mai (Hegna 1983: 257-258). På tross av det dilemmaet han selv hadde skissert med å opprettholde avisdrift for å sikre arbeidsplasser, var grensen nå nådd etter hans mening. Slike moralske valg måtte tas i de fleste redaksjonene, og av den enkelte journalist. Noen forlot pressen for aldri å vende tilbake. Noen ønsket å slutte, men fikk ikke lov av NS og tyskerne.

Mange av dem som ble i sine jobber måtte etter krigen forklare sine valg om å fortsette som jour-

nalister både overfor kolleger og den såkalte æresretten. Noen gikk enda lenger enn bare å fortsette driften, og meldte seg inn i NS, dette gjaldt bl.a. flere av journalistene i NTB (se Ottonen 1996:142-150). I samtid og ettertid var det også mange som forsvarte dette moralsk med at det gjaldt å opprettholde arbeidsplasser, og noen mente at det var bedre at de som gode nordmenn meldte seg inn i NS for å hindre at «virkelige» nazister og agenter for Hitler Tyskland fikk den redaksjonelle kontrollen. Selv Trond Hegna, som mer enn noen annen blir trukket fram som eksempel på rakryggethet på grunn av sin før omtalte leder, skriver i sine memoarer at han kunne fått landssvikstemplet på seg hvis ting hadde utviklet seg litt annerledes.

Et eksempel fra avisens Vestoppland kan tjene til å anskueliggjøre hvor forskjellig valg journalister fra samme avis kunne gjøre. Erling Espeland og Johan R. Ødegaard startet begge sin karriere i avisens Vestoppland. Ødegaard hadde på hele 1930-tallet sterke sympatier for den tyske nasjonal sosialismen. Siden 1933 hadde han vært medlem av Norge Nationalsocialistiske Arbeiderparti (NNSAP) og vært partiets leder på Gjøvik. Espeland sluttet seg etter okkupasjonen til motstandsbevegelsen og ble med i den topphemmelige organisasjonen XU. Som et ledd i sitt hemmelig oppdrag meldte han seg inn i NS med den belastningen det innebar. Ødegaard på sin side tok jobb i det tysk- og NS-kontrollerte NTB. Han ble kontaktet av tysk etterretning og sendt til Stockholm som spion under dekke av være NTBs nye Stockholms korrespondent, Espeland kjente til Ødegaard sympatier og varslet gjennom XU legasjonen i Stockholm som holdt øye med ham og varslet svensk sikkerhetspoliti. I et brev fra Schive til regjeringens informasjonskon-

tor i London datert 7. oktober 1941 blir det advart mot Ødegaard som var «spesialkorrespondent i Stockholm». TT hadde ikke på henvendelse fra den norske legasjonen villet svare på spørsmålet om nordmannen var å betrakte som akkreditert korrespondent, men som det het «påstår (de) at han i all fall ikke er det i praksis...» (Mappe fra det svenske riksarkivet).

"I alt 110 avisar ble stanset etter tysk ordre"

Ødegaard fortsatte sin virksomhet til etter slaget om Stalingrad. Først da krigslykken snudde, arresterte svensk politi kjente spioner. Ødegaard ble arrestert av svensk politi den 17. mars 1944 idet han var

på vei opp trappen til det tyske konsulatet i Birger Jarlsgatan 8. Den svenske Pressnämden klaget til Justitieombudsmannen over at rettssaken gikk for lukkede dører og over at Ødegaards navn var strøket i domstolens oppropsliste. Pressnämden spurte i sin uttalelse om «det var forenlig med det svenska rettssamfunnets prinsipper, at hemmelige retterganger finner sted, der domstolen til og med hemmeligholder navnet på personer som dømmes». Nå var det ikke noe uvanlig at spiondømte opererte under dekke av å være journalister. Janne Flyghed, som har gått gjennom alle spionsaker under andre verdenskrig i Sverige, viser at pressefolk er overrepresentert blant de tiltalte (Flyghed 1992).

Dom i Ødegaard-saken falt 29. mars 1944. Han ble dømt til fem måneders straffearbeid for spionasje til fordel for Tyskland, og fikk etter krigen en landssvikdom for sin virksomhet. Espeland fortsatte sitt dobbeltspill, formelt som NS-journalist reelt som illegal aktivist der han blant annet deltok i distribusjon av illegale aviser. Hjemmefronten ga ut en egen avis i Gjøvik i forbindelse med frigjøringen der det stod en artikkel om Espeland med oppslaget «Eneste

NS-medlem på Gjøvik med god samvittighet». Da medlemslistene i NS ble lagt ut på de lokale politikamrene etter krigen var hans medlemsnummer og navn strøket, og han fikk en skriftlig erklæring fra statsadvokaten på at hans sak var vurdert, men at det ikke var grunnlag for påtale på tross av NS-medlemskap. Den kom etter at Espeland selv hadde blitt bedt om å bli etterforsket på grunn av ryktene som gikk om hans NS-medlemskap. På høyeste nivå hos riksadvokaten var det anerkjent at Espeland hadde tatt den store belastningen å være NS-medlem for å kunne drive sitt illegale arbeide (Ottosen 1996:169).

Endringer i avisbildet

I løpet av krigen var i alt 110 aviser stanset etter tysk ordre. I tillegg måtte en del aviser stanse driften på grunn av krigshendelser. De fleste av disse ble satt ut av spill på grunn av bombing og andre krigshandlinger i april og mai 1940.

Mange steder ble det vanskelig å fortsette utgivelsene på grunn av ødeleggelser og forsyningsproblemer. Nidaros i Trondheim måtte i flere dager trykke avisens vanlig grått innpakningspapir (Journalisten nr. 4 1940). Mange aviser reduserte utgivelsen til to eller tre dager i uken og noen byer begynte med fellesaviser.

Det ble også startet en del aviser under krigen. De aller fleste var NS organer, men det fantes i alle fall ett eksempel på en mer ordinær nyetablering. Da Telemark Arbeiderblad ble stoppet av okkupasjonsmakten i 1940 flyttet en av bladets typografer til Ulefoss og hadde med seg en flatpresse på flyttelasset. I samarbeid med Halvor Toreskaas som ble redaktør, ga han ut et prøvenummer av Ulefoss Avis julen 1940. Avisen hadde et dårlig skjult budskap om å holde en nasjonal profil. I introduksjonsartikkel heter det bl.a.: «Til dem som allikevel måtte ønske at avisens hadde en «farge» kan vi meddele at vi er stemt

for nasjonalfargene. Vi vil så langt vi formår søke å fremelske all virkelig god norskdom iblant oss. Kjenner De oss ikke nå, ærede lesere?» Med en slik programerklæring holdt okkupasjonsmakten og NS den nye publikasjonen under oppsikt. Da avisen nektet å ta inn pro-NS-stoff fra lokale NS-folk, kom det klage til NS presseleder. Som straff ble avisens pålagt å trykke NS program. Navnet på redaktøren ble fjernet ved årsskiftet 1941/42 og avisens gikk inn kort tid etter (Opplyst i privat brev til RO, opplysningen i all hovedsak bekreftet i Hansen 1970)

Puljevis og av ulike grunner forsvant flere aviser under krigen. I alt 40 aviser ble borte i 1940, deriblant store deler av arbeiderpressen. Arbeiderbladet ble stanset på ubestemt tid fra slutten av august 1940. Fritt Folk som var hovedorganet til NS, flyttet inn i redaksjonen i Folketeaterbygningen og tok alle avisens eiendeler i bruk (Hjeltnes 1986:200-201). Men den virkelige store rase-rringen av norsk presse fant sted i 1942 da bortimot 50 aviser måtte gå inn. Med begrunnelse i behovet for papirrasjonering og lov om alminnelig arbeidsinnsats av 22. februar av 1943, satte tyskerne som mål at det bare skulle være én avis i hver by. Det var i denne forbindelse reist et forslag om at Dagbladet, Morgenbladet og Norges Handels- og Sjøfartstidende skulle komme ut under navnet Morgenbladet. Forslaget ble avvist, men det var opptakten til at Dagbladet og Morgenbladet valgte å stanse driften i april 1943 – en beslutning som de fleste redaksjonelle medarbeiderne mottok med lettelse. Sjøfarten fikk fortsette som ukeavis (Hjeltnes 1993:149).

Det var ikke bare slik at tyskerne fikk stanset mange aviser, noen måtte også endre navn. Dette hang sammen med tyskernes aversjon mot ordet «arbeiderblad». Tyskerne omtalte den sosialdemokratiske presse foraktfullt som «die marxistische Presse» og forsøkte å endre alle

Radiolytting til nyheter fra London et sted på Nordvestlandet. Rich. Aarseth (t.v.) og Thor Kringstad skrev dem ned og sendte illegale aviser med fjordabåt og postla dem rundt i distriktet.

Foto: Rich. Aarseth m selvutløser/ Norges hjemmefrontmuseum

avistitler med «arbeiderblad. Halden Arbeiderblad ble før eksempel omdøpt til Fredriksten (Hjeltnes 1986: 204-206).

Illegale aviser

De fleste illegale aviser formidlet stort sett nyheter fra radiosendingene fra regjeringens informasjonskontor i London, formidlet gjennom BBCs utenlandssendinger av kjente norske radiostemmer. NRKs utenriksredaktør Torolv Øksenvad og historikeren Arne Ording var de

mest profilerte «stemmene fra London». Okkupantmakten og NS likte dårlig at det norske folk fikk vite mytt om tyskernes tap. NS organet Fritt Folk krevde mottiltak, og tyskerne satte mye inn på å knekke denne informasjonskanalen. Nettopp derfor skulle illegal radiolytting og illegale aviser få så stor betydning for motstandsarbeidet i det okkuperte Norge.

Illegale aviser kom til å spille en uvurderlig rolle i spredning av informasjon og opprettholde mo-

ralen i en okkupert hverdag. Under krigen utkom det i alt 300 aviser. Variasjonsbredden i utstyr, utforming, opplag, politisk innhold og lesekrets var stor. Kvaliteten varierte fra håndskrevne publikasjoner med et begrenset opplag, til mer profesjonelt utstyrte aviser med tusener i opplag og med et godt utbygd distribusjonsapparat. Disse avisene var mer enn en erstatning for en fri presse. Den største og mest betydningsfulle var London-Nytt som utkom i flere regionutgaver med skiftende stab på alle nivåer. Totalopplaget er beregnet til 1,5 millioner gjennom hele krigen, fordelt på 540 utgivelser. Det gir et gjennomsnitt på 3000 eksemplarer pr. avis (Dahl 2002: 98).

Hans Luihn som har dokumentert de illegale avisene gjennom flere publikasjoner (Luihn 1981), karakteriserer dem som et eget frontavsnitt i motstandsbevegelsens kamp mot okkupasjonsmakten. De formidlet nyheter fanget opp fra andre nyhetskilder og var ikke primært selvstendige journalistiske produkter, selv om det også fantes egen journalistikk i mange av dem. Den svenske TT-korrespondenten i Oslo, Benkt Jerneck, mente at for de fleste nordmenn var den illegale presse på tross av sine begrensninger «den eneste akseptable presse» fordi den «fremfor alt (var) fri og stimulerende, samtidig som den strevet etter å være saklig og vederheftig» (Jerneck 1943:229).

Samlet sett fylte nok de illegale avisene den funksjonen en ikkesensurert presse ville fylt som informasjonskanal. Ca. 20 000 var involvert i virksomheten på ulikt nivå, mange tok store sjanser og mange måtte offre livet. Etter en forordning fra Reichskommissar Terboven utstedt den 12. oktober 1942 ble det gjort klart at det var dødsstraff for å drive med illegale aviser. I alt 4000

mennesker ble arrestert for kortere eller lengre tid for sin delaktighet i arbeidet med illegale aviser. I underkant av 100 personer ble henrettet på grunn av illegalt avisarbeide. Som resultatet av en blant pensjonerte journalister og redaktører viser, var det også mange pressefolk som tok del i virksomheten. Andre fikk sin første journalistiske erfaring og ble senere journalister på grunn av denne virksomheten. Men de fleste av alle de tusenvis av aktivister som deltok i det illegale pressearbeidet, vendte tilbake til sine sivile yrker da freden kom (Dahl 2002, Ottosen 1996).

Illegal virksomhet blant pressefolk Journalister var representert fra topp til bånn i motstandsbevegelsens organisasjoner. Abeiderblad-journalist Ola Brandstorp var f.eks. med i Milorgs-ledelse, en oppgave han fikk mer fordi han var aktiv i arbeiderbevegelsen enn fordi han var pressemann (Kjeldstadli 1959:232). Brandstorp måtte flykte til Sverige i 1943.

Sommeren 1944 etablerte Hjemmefronten en egen komité som skulle utarbeide program for et politisk samarbeide i gjenreisningsperioden etter krigen. At det satt fire pressefolk som representanter for partiene sier litt om pressens posisjon i partipolitikken, selv om partiene hadde vært oppløst siden september 1941. De fire var Gunnar Ousland for Arbeiderpartiet, Hans Holten for Bondepartiet, Herman Smitt Ingebretsen for Høyre og Chr. A. R. Christensen for Venstre (Smitt Ingebretsen 1961: 75).

Arne Skouen var en av dem som både tøyde grensen for hva som var mulig å skrive og som deltok i organisert illegalt arbeid. En dag kom to menn fra Presseabteilung marsjerende inn i redaksjonen, og ga Skouen en grundig utskjelling

med klar beskjed om at han måtte slutte i avisene. Dette var vinteren 1941 da også andre journalister på lignende individuelt grunnlag ble fjernet av okkupantmakten. Det gjaldt bl.a. sportsredaktøren i Morgenposten, Hjalmar Johannesen, som ble fjernet omtrent samtidig.

Da Skouen måtte gå fra Dagbladet, ga hans forlegger Mads Nygaard ham tilbud om en jobb i forlaget. Han var inneforstått med at Skouen var involvert i illegalt arbeid, og at forlagsjobben på sett og vis var en dekkjobb. Skouen brakte bøker som det var forbudt å distribuere, ut til et slags illegalt marked via bokhandlene. Noen bokhandlere, f.eks. bokhandler Quist, var villig til å ha forbudte bøker under disken og omsette dem på en diskret måte.

Journalister i eksil

Både i Stockholm, New York og London dannet norske journalister viktige miljøer. Det største var i Stockholm, der nær 43 000 norske flyktninger fant sin midlertidige nødhavn. Mange av dem var pressefolk, og flere av disse fikk seg en arbeidsplass på Den norske legasjonens pressekontor i Banérsgatan 37 under ledelse av Jens Schive, som kom fra NTB, men som forble i utenrikstjenesten etter krigen. I alt 160 personer var i kortere eller lengre tid knyttet til Legasjonens pressekontor. Av dem var 81 profesjonelle pressefolk – journalister, fotografer og representanter for avisenes tekniske og finansielle avdelinger (Aas 1980:5).

Informasjonskontoret

Journalistmiljøet i England var spredt omkring, det var mange å ta av til de mange oppgavene, og generelt var det for lite å gjøre (Anders Buraas i brev til forfatteren 7. juli 1995). Noen journalister ble innrullert i de væpnede styrker. Roald Jøraanstad var i marinen og ombord i Eiskdale da den ble torpedert i Kanalen. Asbjørn Barlaup var i hæren og deltok i Måløy-raidet. Fotografer som Bredo Lind, P.G. Johnson og de andre stills-

og filmfotografene deltok i kamper som fotografen og hadde etter Anders Buraas mening «de tøffeste jobbene» (Brev til forfatteren 7. juli 1995).

De aller fleste journalister var imidlertid knyttet til Regjeringens Informasjonskontor i London. Den engelske avdeling var ledet av Herman Lehmkuhl med engelske William Warbey som assistent. Her ble det oversatt og bearbeidet stoff som den norske avdelingen stilte til disposisjon for verdenspressen. I Reuter var NTB en egen liten avdeling med Birger Knudsen i spissen. Den norske avdelingen ble fylt opp med stadig nye journalister som kom i eksil og hadde fra starten Carl Huitfeldt og Einar Diesen som sentrale medarbeidere. Etter hvert kom andre journalister som Per Monsen, Karl Slee og Jørgen Juve til.

Av NTB-direktør Birger Knudsens rapport til NTB-ledelsen 1945, skrevet etter at han kom hjem fra London, går det fram at det ble utarbeidet en plan for å integrere journalistene i etterretningstjenesten ved en eventuell invasjon for å frigjøre Norge (basert på Ottosen 1996). Planene blir i detalj gjenomgått i et PM med overskriften «Om opprettning av et militært Propagandakorps tilknyttet Forsvarets E-kontor». Her går det fram at Propagandakorpset skulle ledes av E-kontoret i samarbeid med Regjeringens informasjonskontor og NRK-representanter. Korpset skulle delta i militære øvelser og hadde som oppgave å drive vanlig reportasje under en eventuell invasjon, det skulle driftet aviser og kringkasting (delvis ved hjelp av medbrakt utstyr), trykke og spre propaganda og levere film og billedtjeneste til aviser. Propagandakorpset skulle også organisere og delta i sensur og drive radiolytteneste og annen kontroll av fiendens propaganda. Informasjonstjeneste utad under invasjon av norsk territorium skulle også være del av propagandakorpsets oppgaver, inkludert organisering av nyhetstjeneste og reportasjer til internasjonale nyhetssentra.

Thoralf Øksnevad, ansvarlig redaktør for de norske sendingene over BBC, på kontoret i London i januar 1943.
Foto: Norges hjemmefrontmuseum

Ruth Farstad på vei ut fra arbeidsplassen sin ved Norsk rikskringkastings lokaler i Kingston House, London.
Foto: Norges hjemmefrontmuseum

Alminnelig informasjonstjeneste om militære saker skulle opprettes straks. Den tenkte man seg bl.a. skulle omfatte opptak av reportasje til presse, kringkasting og film som senere skulle innlemmes i Riksarkivet. Journalistene skulle også delta i de militære styrker for å rapportere fra øvelser, personell stemning etc. i samforstand med E-kontoret. Journalistene som skulle integreres i etterretningstjenesten skulle også få opplæring i «militær journalistikk» med sikte på full kunnskap om hva som kan og skal og hva som ikke kan eller skal skrives om militære anliggender. Totalt skulle dette korpset omfatte 30 mann iberegnet ordonnans og forpleining. (Pressehistorisk arkiv Eske 300 Historiske dokumenter Boks 4 NTB 1940-1945 Knudsens rapport om NTB under okkupasjonen s.72-73). Dette var rett og slett et system for å integrere journalistekorpset i de væpnede styrker ved en planlagt invasjon. Journalister som hadde levd i eksil i flere år og som drømte om å sette føttene på norsk jord hadde selvsagt ingen betenkelsigheter med å ta på seg slike oppgaver – det var vel snarere sett på som en ære og en nasjonal plikt.

Også i Sverige var det et lignende beredskap under utvikling med tanke på en mulig invasjon, og informasjonsoffiserene ved legasjonen fikk militær trening på feltøvelser sammen med polititroppene i Dalarne (Aas 1980:178). Under krigen utviklet det seg på denne måten tette bånd mellom ledende tillitsvalgte i pressen og forsvaret. En sentral skikkelse som Tor Gjesdal hadde alt i 1940 vært tilknyttet pressetjenesten i Forsvarets Overkommando, og han var i perioden 1944-1945 regjeringsdelegert til de alliertes komité (SHAEF) for «Psykologisk krigføring» (Pressefolk 3. utgave, Norsk Presseforbund 1950).

Etter krigen ble det som en del av den militære beredskap etablert et permanent samarbeid mellom forsvaret og presseorganisasjonene, organisert gjennom «Regjeringens pressetjeneste under krig». Mye tyder på at røttene til det apparatet, som også omfatter institusjoner som NRK og Televerket, finnes i dette miljøet i London under krigen. I det hele tatt er det grunn til å tro at hele mentaliteten om at journalistene naturlig stilte seg til disposisjon for «nasjonen»

Med penn og gevær

Krigskorrespondenter på Østfronten¹

Tysklands krig mot Sovjetunionen startet juni 1941 etter et vellykket felttog i Europa. Krigen skulle ikke bare vinnes på slagmarken, men også i pressen. Hva norske avislesere fikk vite om Operasjon Barbarossa, der frivillige norske soldater deltok i første rekke, var derfor avgjørende i propagandakrigen. Den tyske okkupantmakten og Nasjonal Samling (NS) skulle overbevise om at angrepet på Sovjetunionen var en rettferdig krig.

Ved fronten var også en gruppe journalister som gikk under betegnelsen krigskorrespondenter, SS-krigskorrespondenter eller Kriegsberichter. De anslagsvis 40 norske krigskorrespondentenes oppgave var å skildre for norske lesere hvorfor norske soldater var med i den store krigen, de skildret farene ved bolsjevismen og jødedommen og skulle også beskrive de militære fremgangene på ferden mot øst. Rapportene deres kunne også bidra til å rekruttere nye frivillige soldater til fronten og være bindeledd mellom soldatene ute og deres familier.

Disse skrivende soldater skrev langt på vei på oppdrag: Norske soldater ble skildret med patos og heroisering, bolsjeviker og jøder ble demonisert. Ikke alt som ble skrevet var av slik karakter, men denne politiske rammen lå som en forutsetning for rapporteringen. Reportasjene og artiklene var ikke bare øynevitneskildringer fra selve felttoget, men også uttrykk for hvordan frontkjemperne betraktet selve krigen og motstanderne sine. Slik gir deres rapportering oss også innblikk i frontkjempernes ideologi og motiver.

De norske krigskorrespondentene var en uensartet gruppe. Noen var profesjonelle skribenter; journalister, forfattere eller diktere. Andre var skriveglade amatører med et sterkt politisk ønske om å overbevise nordmenn om betydningen av krigen i øst.²

Noen skrev rene føljetonger fra krigenes gang og nyhetsartikler, det var dem som skrev essayistiske betraktninger, andre igjen små skisser, øyeblikksrapporter eller leserbrev dagbøker og også dikt. Noen av krigskorrespondentene ble sendt på kortere eller lengre turer fra Norsk Telegrambyrå (NTB), Norsk Riksringkasting (NRK) eller fra aviser som eksempelvis Aftenposten eller Fritt Folk. Andre hadde ikke faste eller klare oppdragsgivere. Reportasjene og nyhetsartiklene ble trykket i NS-publikasjoner, men en rekke andre riksdekkende aviser og lokalisasjoner ga også reportasjene betydelig spalteplass.

¹ Basert på Westlie 2009, upublisert manus.

² Dette er noen av de norske krigskorrespondentene: Per Pedersen, Egil Hartmann, Per Imerlund, Mandrup Rokne, Fritz Ihlen, Osvald Olsen, Olav Nakken, Arild Hamsun, Walter Fyrst, Oscar Bang, Ulf Breien, Bjarne Sem, Finn Eiens Holst, Karl Holter, Knut Scheffstad, Herman Brodtkorp, Otto C. Olsen, Thomas Sandborg. Tegnere: Birger Cranner, Finn Wigfors. Foto: Ulf Tur, E. Jul Christiansen Tjurum.

levde videre etter krigen og fikk følger for hvordan journalister posisjonerte seg i den kalde krigen. Både de sterke minnene fra krigen, ønsket om unngå en ny krig og troen på at det fantes en bestemt retning som forsvarte «nasjonens interesser» var en arv fra krigen.

Journalister i fangenskap

En rekke journalister ble fengslet av tyskerne. Olaf Gjerløw i Morgenbladet ble dømt til 15 års tukthus ved standrett i 1941, «for å ha vært en god journalist», som Per Bang uttrykte det (Bang 1994). Mange pressefolk satt i fangenskap både i Tyskland og Norge. Haavard Haavardsholm var bare 18 år gammel og medarbeider i den illegale avisen Fri Fagbevegelse da han ble sendt til Sachsenhausen. Kaare Haugen, en annen medarbeider i Fri Fagbevegelse, ble mishandlet stygt under forhørene i Møllergata før han etter et mellomspill på Grini havnet på transport til Tyskland. I Sachsenhausen traff han andre arbeider-pressejournalister som Olav Larssen og Per Lie. De dannet et lite felleskap av journalistkolleger som stod sammen på appellplassen om kvelden og utvekslet siste nytt (Larssen 1973:20)

På Grini derimot var soningsforholdene slik at det var mulig å lage et slags pressemiljø i leiren. Det ble holdt jevnlige møter i brakker som var lite overvåket av tyskerne.

Freden

Med freden kom en ny hverdag, og planene om sensur i regi av Forsvaret ble iverksatt, uten at ordningen møtte noen form for motstand (basert på Ottosen 1996). Sensuren ble avviklet etter kort tid. Som en overgangsordning ble det gitt ut fellesaviser i de største byene. Det midlertidige regimet varte svært kort. Journalist Per Johansen prøvde i 1945 å skaffe seg samlet oversikt over hva som hadde skjedd med de 135 Oslo-journalistene som var i arbeid i 1940. Han fant at grovt regnet var bare hver tredje Oslo-

Siste utgave av den illegale Oslo-avisen *Fritt Land* trykkes 8. mai 1945.

Foto: Norges hjemmefrontmuseum.

journalist i pressearbeid ved krigens slutt, og hver tredje befant seg i eksil. I resten av landet var det kun mellom 20-25% som fortsatt var i avisarbeid. De hadde praktisert «kunsten å overvinstre», som Johansen uttrykte det (Johansen 1945:298-301).

Norsk presse levde i fem år med unntakstilstand der pressefriheten var avskaffet. De valgene som ble gjort av den enkelte avis og journalist skapte sår og konflikter som skulle leve videre etter krigen. Et omfattende rettsoppgjør førte til at mange pressefolk fikk landsvikdommer. Den interne justisen gjennom den såkalte æresretten i presseorganisasjonene sendte mange pressefolk ut i kulden og de færreste av dem som mistet sine pressekort og ble skjøvet ut i kulden, vendte tilbake til pressen. Men ingen uavhengig gransking ble gjennomført mot Norsk Presseforbund som fortsatt sin virksomhet under krigen og etter krigen opphøyde seg til dommer over rett og galt.

Rapport fra fronten¹

Krigskorrespondentene ble organisert i Propagandakompanier (PK) eller såkalte Kriegsberichter Zug innenfor de enkelte militære enheter der det var nordmenn. De var samtidig formelt underlagt SS-Kriegsberichter-Kompanie.²

19. juli 1941 kunne Fritt Folks lesere selv ta del i hva den norske krigskorrespondenten Egil Hartmann opplevde da Tysklands angrep Sovjetunionen 21. juni. Via Norsk Telegrambyrå (NTB) skildret Hartmann hvordan invasjonen artet seg de første dagene av Operasjon Barbarossa. Han var med på angrepet på et sovjetisk festningsverk i Vest-Ukraina etter at truppene hadde rykket inn over grensen fra Polen. Hartmann beskriver selv at han var beväpnet med maskingevær i tillegg til blokk og penn. Artikkelen er tydelig farget av invasjonstroppenes antipati overfor motstandere og skildrer den brutale erobringningen av en bunkers. «Det var forøvrig typiske orientalere i denne bunkersen på grensen mellom menneske og dyr i levesett som i innstilling. Livet betyr heller ikke noget særlig for dem. Den lumske bolsjevikken ga et slående bevis for det. Det spesielle med krigskorrespondentene var at de både var deltagere i krigen samtidig som de også var observatører til den samme krigen. De var med i krigshandlinger de selv skrev om og brukte sine egne våpen i angrep og i forsvar såkalt deltagende observasjon. «Overalt er PK-mannen i arbeide, enten i panserkampvognen eller i skyttergraven. Bunkersen eller en gjenstående gammel rønne er hans overnatningsplass.»¹¹

Et gjennomgående trekk ved mange av rapportene til de norske krigskorrespondentenes er antisemittismen. Bolsjevisme og jødedom var selve ondskapen samtidig fikk jødene hovedansvaret for de plager og lidelser russerne og østeuropeerne skulle befries fra. Krigskorrespondent Mandrup Roknes skildring av situasjonen i en by på grensen mellom Ukraina og Hviterussland rommer det meste og er et godt eksempel. «Jødene var byens skjebne. De kom med revolusjonen i skarer og mengder og oversvømmet byen. Den gamle markedspllassen ble ghetto, hovedgaten ble jødernes gate. Alt som betød makt og innflytelse kom på jødiske hender. Handel, det lokale sovjet, skole, GPU, de benyttet bolsjevismen til å innføre et klassevelde som var gjennomsyret av gammeltestamentlig hat overfor gojim, ikke jøden.... Krigen nådde byen, og jødene begynte å bryte opp. Ikke til fronten som de andre, nei de drog østover igjen, dit de var kommet fra.... I de siste ukene hadde de jødisk-bolsjevikiske kommissærer innført et redselsregime som trosser enhver beskrivelse.»³

1 Basert på Westlie 2008, upublisert manus.

2 SS-Kriegsberichter-Kompanie ble etablert i januar 1940 og endret navn til Standarte Kurt Eggers i 1943. Det var et eget regiment etter at antallet krigskorrespondenter hadde økt. Kurt Eggers var redaktør for SS-avisen «Das Schwarze Korps», men falt i kamp i 1943.

3 Mandrup Rokne; «Land uten grenser», s. 44 i «Sett med egne øyne. Norske frivilliges opplevelser i øst», Forlag ikke oppgitt, 1942

Litteratur

- Bang, P. (1994) «Et yrke midt i tiden.» I Å. Møst (ed.), *Oslo Journalistklubb i 100 år. 1894-1994*. Oslo: Oslo Journalistklubb.
- Blichfeldt, L. (1992) *Gjøvik 1940–1945. Krig – okkupasjon – frigjøring*. Gjøvik: Eget forlag.
- Erichsen, R. W. (1960) *Samarbeid og konkurranse i norsk presse gjennom femti år*. Bergen: J.W. Eides Boktrykkeri.
- Dahl, H. F. (1978) «Dette er London». NRK i krig 1940–1945. Oslo: Cappelens Forlag.
- Dahl, H. F. (1991) *NRK i fred og krig*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahl, H. F. (1992) *Vidkun Quisling. En fører for fall*. Oslo: Aschehoug Forlag.
- Dahl, H. F. (2001) «Skjebnedagen som ukerevy – 9. april 1940 i tysk Wochenschau» i H. G. Bastiansen & Ø. Meland. *Fra Eidsvold til Marinenlyst. Studier i norske mediers historie fra grunnloven til TV-alderen*. Kristiansand: IJ/Høyskoleforlaget.
- Flyghed, J. (1992) *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*. Stockholm: Federativ.
- Foss, G. T. (1990) *Den undertrykte presse. Bergenspressen og sensurapparatet 1940–1945*. Bergen: Sigma Forlag.
- Giverholt, H. (1985) *Avisfelleskap gjennom 75 år*. Oslo: Norsk Avisers Landsforbund.
- Hegna, T. (1983) *Min versjon*. Oslo: Tiden.
- Hjeltnes, G. (1986) *Hverdagsliv. Norge i krig bd 5*. Oslo: Aschehoug Forlag.
- Hjeltnes, G. (1990) *Avisoppgjøret etter 1940*. Oslo: Aschehoug Forlag.
- Hjeltnes, G. (1993) «Dagbladet 1940–1945 – en splittet historie» i H. F. Dahl, Gudleiv Forr, Leiv Mjeldheim & Arve Solstad (red.), *Utskjelt og utsolgt. Dagbladet gjennom 125 år*, Oslo: Aschehoug Forlag.
- Innvik, Petter E. (2006) *Tidens krav i havgapet. Tidens Krav gjennom 100 år*. Kristiansund: Tidens Krav.
- Jerneck, B. (1943) *Folket uten fruktan. Norge 1942–43*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Johansen, P. (1945) *Men – vi lever*. Stockholm: Bonniers.
- Kildal, A. (1945) *Presse- og litteraturfronten*. Oslo: Aschehoug & Co. (W. Nygaard)
- Kjeldstadli, S. (1959) *Hjemmestyrkene. Hovedtrekkene av den militære motstand under okkupasjonen*. Oslo: Aschehoug & CO. (W. Nygaard)
- Larssen, O. (1973) *Den langsomme revolusjonen*. Oslo: Aschehoug & Co (W. Nygaard)
- Luihn, Hans (1999) *Den frie hemmelige presse*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Omberg, A. (1945) *Goebbels dikterte*. Oslo: Alb. Cammermeyers Forlag.
- Ottosen, R. (1996) *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*. Oslo: Aschehoug.
- Overrein, P. (2009) «Forbrytersk og landsskadelig eller påtvunget medløperi? Landssviksaken mot redaktør Thorvald Aadahl og Nationen. Pressehistorisk tidsskrift nr 13/2010.
- Smitt Ingebretsen, H. (1961) «Journalistens yrke og ansvar» i *Godviljens mann. Hilsen til Herman Smitt Ingebretsen på 70-årsdagen*. Oslo: Johan Grundt Tanum Forlag.
- Wernersen, C. H. (2006) *Ilojalitet vil bli bedømt og straffet deretter. Norsk presse under nazistisk sensur*. Masteroppgave, Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo
- Aas, O. (1980) *Norske penneknekter i eksil*. Oslo: Tiden Norsk Forlag
- Aass, Eivind (1991) *Kristiansunds historie*. Kristiansund kommune

Thorvald Aadahl redaktør i Nationen 1918-1942.

Forbrytersk og landsskadelig eller påtvunget medløperi?

Landssviksaken mot Thorvald Aadahl og Nationen

PER OVERREIN

Høgskolelektor

per.overrein@hist.no

Nationens redaktør Thorvald Aadahl ble etter krigen tiltalt for landssvik og frikjent. I denne artikkelen drøfter Per Overrein grunnlaget for tiltalen og hvordan Aadahl legitimerte sin avisdrift. Aadahl-saken kaster lys over prinsipielle sider ved pressedriften under okkupasjonen og rettsoppgjøret etterpå.

25. oktober 1948 ble Thorvald Aadahl,¹ frifunnet for landssvik av Eidsivating lagmannsrett.² Han hadde vært redaktør i Nationen fram til 1942, da han gikk av etter eget ønske. Aadahl-saken ble en prøvesak i retts- og avisoppgjøret, mot en redaktør som hverken var medlem i NS eller innsatt som redaktør av okkupasjonsregimet. I tiltalen het det at han hadde bistått fienden ved å

¹ Som redaktør av hovedorganet til Bondepartiet og Bondelaget utøvde Thorvald Aadahl betydelig innflytelse på bondebevegelsen i mellomkrigstiden. Her inntok han en tydelig antisocialistisk holdning som farte ham inn i samarbeid med høyreradikale og fascistiske kretser. Mellom 1931 og 1934 ledet han Norsk Presseforbund og var også en tid formann i Pen-Klubben, han hadde også et engasjement i ledelsen av Norges Industriforbund en periode (se Rovde 2000a og Ohman Nielsen 2001: 193).

² Guri Hjeltnes (1990: 387) hevder at Thorvald Aadahl ble frifunnet av Høyesterett. Dette er ikke riktig. Saken kom aldri til Høyesterett ettersom Riksadvokatenbetet aksepterte lagmannrettens frifinnelse 8. november 1948. (Rettsbok fra lagmannsretten dom 3966/1948. Riksarkivet, H. 1B00355 boks 3 dok. 1-21)

angripe Kongen, regjeringen og de allierte, støttet den nazistiske nyordningen og svekket den nasjonale motstandsfronten. Samtidig ble A/S Nationen stevnet for samme rett og avkrevd inndragelse av fortjeneste under krigen.³

Et halvt år tidligere hadde Høyesterett fastsatt hovedprinsippene i avisoppgjøret gjennom dommen i Morgenpostsaken (13. februar 1948). Begge disse sakene ga aviseiere og redaktører legitimitet for at avisdrift kunne fortsette under okkupasjonen. Aadahls frifinnelse gjorde hans sak til et interessant medieeksempl på at sterke beskyldninger om landssvik i en fase av oppgjøret, kunne koke ned til full frifinnelse.

Denne artikkelen vil drøfte noen prinsipielle sider ved pressedriften under okkupasjonen, med utgangspunkt i Thorvald Aadahls etterlatte papirer og rettsprosessen mot ham. Den vil kritisk undersøke stevningen av og tiltalen mot Aadahl og Nationen, samt den strafferettslige frikjennelsen og debatten som fulgte i kjølvannet av saken. Artikkelen vil forholde seg komparativt til avisene Morgenposten og Aftenposten som i prinsippet hadde stått i samme situasjon, men som likevel unngikk beskyldninger om landsvik. Det blir dermed sentralt å avklare hvorfor redaktør Aadahls virksomhet fikk en så alvorlig anklage, og hvorfor han likevel til slutt ble frikjent. Videre er det sentralt å analysere hvilke argumentasjonslinjer som gjorde at Aadahl fant det legitimt å medvirke til videre avisdrift, samt

³ Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak: ... mot Redaktør Thorvald Aadahl ... Bind III s. 370f.

å vurdere disse kritisk. Det understrekkes likevel at artikkelen ikke tar mål av seg til å gjennomføre noen slags juridisk «overprøving» av påtalemaktens eller domstolens befatning med Aadahl-saken.

Av opplagte grunner er Aadahl-saken flettet inn i granskingen av Nationen. Flere av Nationens fremstående ledere og tillitsvalgte ble vurdert tiltalt, men sakene ble frafalt. Dette muliggjorde en tid fremtidsutsikter der både avisens, dens redaktør og flere av avisbedriftens ledende tillitsmenn kunne bli dømt. Noe som kunne ha vært ødeleggende for avisens, men kanskje også for Bondepartiet og Bondelaget der flere av avisens ledere hadde framtredende tillitsverv.

Denne artikkelen inneholder syv hoveddeler. Etter innledninger   lger først en del som kort presenterer og presiserer perspektiver og sentral begrepsbruk, knyttet til samarbeid med okkupasjonsregimet og til rettsoppgjøret. Dernest   lger en del som presenterer forskningsstatusen omkring pressen under krigen og avisoppgjøret, også den kortfattet. De tre neste empirisk-analytiske hoveddelene omhandler først en beskrivelse av avisoppgjøret og dernest en beskrivelse og kritisk analyse av p  talemaktens forarbeider i sakene mot Aadahl og Nationen. Denne delen forholder seg også komparativt til Morgenpostens og Aftenpostens forhold. Dernest   lger en hoveddel som beskriver og analyserer Thorvald Aadahls forsvar for sine og Nationens handlinger under okkupasjonen, og en hoveddel som analyserer dommen mot Aadahl og den smule debatt den avstedkom. I det konkluderende kapitlet Et vurderende overblikk vil dilemmaer knyttet til pressedriften under okkupasjonen bli kritisk drøftet med bakgrunn i Aadahl-saken og Nationens forhold.

Hovedkildene for denne studien er Aadahl-arkivet,⁴ som for en stor del inneholder Aadahls betraktninger omkring de beskyldninger som ble rettet mot ham og Nationen, innstillingen fra Riksadvokatens aviskomit  , tiltalen i rettsaken mot Aadahl og A/S Nationen, samt rettsprotokollen fra domsavsigelsen. Avisreportasjer er også i noen grad benyttet. Relevant faglitteratur og litteratur av mer populær- formidlende karakter er benyttet som referanselitteratur/kilder.

Referater, faktaopplysninger og vurderinger som kunne sette Aadahl og Nationen i et dårlig lys er det neppe grunn til å vente at Aadahl selv skulle bidra med – ut over det han eventuelt måtte regne for uunngåelig. Ettersom det relevante materialet i Aadahl-arkivet ble til mens kampen for hans del sto om å berge eget omdømme og    unngå straff, må sunn kildekritisk skepsis mobiliseres i særlig grad i anvendelsen av materialet i dette arkivet.

Perspektiver og sentrale begreper

Jeg har valgt å legge til grunn at det mangfold av relasjoner som fantes mellom nordmenn i eller utenfor avisene på den ene siden og okkupasjonsregimets tyske eller norske representer, til tross for negative konnotasjoner, kan beskrives som ulike typer *kollaborasjon*. Alternativt kunne en lang rekke begreper av mer «kj  nnsl  s» karakter som tildekker den spesielle politiske konteksten, som for eksempel samhandling, samkvem og samarbeid, benyttes. Mer normativt insinuante begreper som for ek-

⁴ Aadahl-arkivet har blitt overlevert Nationen av Thorvald Aadahls etterkommere. Hovedtyngden av materialet dreier seg om retts- og avisoppgjøret etter krigen og om avisdrift under krigen. Det inneholder også personlige redegjørelser for synet på opptakten til krigen, det personlige forholdet til Quisling, framveksten av den sivile motstandsfronten – og ikke minst inngående begrunnelser for hvorfor avisene generelt skulle fortsette driften i okkupasjonsårene. For oversikt over innholdet, se Overrein (2003).

Kollaborasjonstype	Klassifikatoriske kjennetegn ¹
Ideologisk	Kjent ideologisk sympati. Medlemskap i NS og/eller nazifiserte organisasjoner og/eller krigstjeneste for det tredje riket
Politisk	Avtaler med okkupanten. Varierende grad av institusjonalisering
Administrativ	Forvaltning av område eller virksomhet oftest i uformell samforståelse med regimet, og som aksepterer regimets styringsrett innenfor folkerettens avgrensning av okkupasjonsmaktenes legitime retter på okkupert område. ²
Økonomisk	Bedriftsøkonomisk vinning. Personlig økonomisk vinning.

- 1 Vitenskapsteoretisk må denne typologien oppfattes som en klassifikasjonsmodell som er idealtypisk (i Weberiansk forstand) og ikke som en taksonomisk klassifikasjon. Dette følger av at de fire kategoriene rendyrker trekk som ikke er gjensidig utelukkende. I virkeligheten kan en aktør utøve kollaborasjon av alle de fire ulike slagene.
- 2 For vurdering av avisvirksomhet opp i mot disse kriteriene, vil Castberg (1945) og hans granskning av begrensingene i okkupasjonsmaktenes legitime styringsrett over mediene, være sentral.

sempel svik, eller lengre omskrivninger som for eksempel inneholder synonymer eller metaforer for svak vilje, unnfallenhet eller til og med moraliske defekter og vondskap, kunne også benyttes. Disse sterkt karakterdømmende variantene er det et forskningsmessig poeng å unngå. Ved å velge kollaborasjon, slutter jeg meg til historikeren Ole Kristian Grimnes, som mener at begrepet kan benyttes analytisk selv om det har negative normative konnotasjoner.⁵ Grimnes opererer med en firedelt kollaborasjonstypologi som jeg vil bygge mine fortolkninger på, selv om jeg i min forståelse av klassifikatoriske kjennetegn på hver enkelt kategori – som er varsomt justert mot den avisvirkelighet jeg studerer – nok ikke kan påberope meg Grimnes tilslutning til alle detaljer. I denne artikkelen vil ulike aktørers oppfatning av Aadahl og Nationens kollaborasjon bli plassert i forhold til denne typologien, dette gjelder Aadahl selv (og hans advokat), riksadvokatenes aviskomite, påtalemyndighetene uttrykt ved tiltalebeslutningen, lagmannsretten (frifin-

nelsen), Presseforbundet og andre medieaktører som kommenterte dommen.

For å forstå omfanget, straffeutmålingen over tid og rettsoppgjørets dynamikk har historikeren Ivo De Figueiredo lansert tre forståelsesmodeller, som også landssviktiltalen mot Aadahl (eller for den del avisoppgjøret som helhet) kan drøftes innenfor. Disse kan samtidig også omfattes som et utgangspunkt for idealtypisk klassifikasjon av rettspolitiske holdninger til oppgjørets retning, omfang og «hardhet».

Granskningen av Aadahls og Nationens forhold, tiltalebeslutningen, den frifinnende dommen og andre medieaktørers reaksjoner vil i ulik grad bli drøftet i forhold til hvilke rettspolitiske tiltaleregimer de avspeiler.

Forskningsstatus

Utover arbeidet til Guri Hjeltnes (1990) i boken *Avisoppgjøret*, er det gjort lite systematisk forskningsarbeid på pressen i rettsoppgjøret som helhet og av debatten i kjølvannet av avisopp-

5 Grimnes 1999: 50.

gjøret.⁶ Denne artikkelen vil i all hovedsak understøtte konklusjonene i arbeidet til Hjeltnes, samtidig som den bringer inn noen nye kritiske aspekter ved selve pressedriften som arbeidet til Hjeltnes i mindre grad berører.

Arbeidet til Hjeltnes analyserer de mange aktørene og hendelsesforløp i avisoppgjøret, de juridiske sidene i prøvesaken mot Morgenposten og hvorfor et omfattende avisoppgjør basert på store overføringer fra ikke-stansede til stansede aviser, falt bort. Hun slår fast at avisoppgjøret ble en kamp om norske avisers nasjonale holdning, med bakgrunn i avisenes ekspansjon eller undergang under okkupasjonen, og en kamp om penger med bakgrunn i opparbeidet markedsposisjon ved krigens slutt. Hun etablerer sentrale kontekster for å forstå det harde konflikt-nivået i starten av avisoppgjøret og den etter hvert framelskende forsoningen mellom partene. I mindre grad er studien hennes rettet mot

6 Ivo de Figueiredo hevder i *Nytt Norsk Tidsskrift*, Vol. 18 (2001) Nr. 4, at det bare er arbeidene til Hjeltnes (1990) og Reinaas (1980) som drøfter helheten i rettsoppgjøret og pressen, og at det er gjort lite systematisk forskning på debatten rundt oppgjøret i avisene. Arve Solstad har etterlyst faglige arbeider knyttet til pressens historie under krigen og dens forhold til nazismen, se *Journalisten*, 7. desember 2001. Til dels mangler primærgranskning av enkeltaviser og av mediepersonligheters aktiviteter og holdninger til okkupasjonsstyret. I mange tilfeller er det mangelfull tilgang til andre kilder enn avisutgivelsene selv. Hjeltnes (1990) og Ottosen (1996) er de vitenskapelige arbeidene som ligger nærmest denne studiens tematikk. Reinaas (1980) drøfter først og fremst Osloavisenes holdninger til landssvikoppgjøret generelt, og har derfor relativt mindre relevans for dette arbeidet. Arbeidet til Rune Ottosen (1996) gir viktig innsikt i Norsk Presseforbunds holdning og arbeid under okkupasjonen. Masteroppgaven til Camilla Wernersen (2006) gir betydelig bidrag for å forstå okkupasjonsmaktenens sensur og noens avisers evne til å motsette seg sensuren. I *Norsk Mediehistorie* (Bastiansen og Dahl 2003) blir mediernes stilling i det okkuperte Norge sammenfattet på bakgrunn av tidligere forskning. Ut over dette er pressens forhold under krigen og avisoppgjøret bare sparsomt omtalt i større faglige pressearbeider.

de sentrale medieaktørene under krigen, hvordan fortsatt avisdrift ble begrunnet og hvorfor avisene så raskt innordnet seg okkupantmakten krav. Her går Hjeltnes forsiktig fram og reiser spørsmålet om det kan stilles spesielle krav til pressen under en slik nasjonal krise og i forlengelsen av dette – «hvor ettergivende hadde avisen vært?»⁷

Pressens raske tilpasning til okkupasjonsregimet har blitt forklart noe forskjellig. Rune Ottosen legger vekt på at pressen og Norsk Presseforbunds raske tilpassing til nyordningen i sterk grad var styrt av eiernes økonomiske interesser og opprettholdelse av arbeidsplassene.⁸ Han reiser spørsmålet om mangelen av selvstendig journalistorganisering og klare yrkesetiske retningslinjer (redaktørplakat) forsterket eiernes tilpasningslinje.⁹ Dette er relevante betrakninger, men må sees i forhold til de andre yrkesorganisasjonenes grunnlag for å utøve en tydeligere motstand. I sin masteroppgave fra 2006, forklarer Camilla Wernersen at aksept av sensur og tilpasning til selvsensur i avisene var et resultat av en utvidet frykt, som ved siden av farene for egen sikkerhet også innbefattet konsekvensene for nære medarbeidere, om uforsiktige meldinger kom på trykk.¹⁰ Frykt er åpenbart relevant, men forklarer ikke hvorfor lærerne, kirken og andre organisasjoner valgte å gå inn i det sivile motstandarbeidet og at individuell frykt til dels ble overvunnet i et organisert fellesskap.¹¹ Wernersen reiser også spørsmål om pressen stod i en særstilling, ved at det som stod på trykk var mer synlig for omverdenen, enn hva lærermot-

7 Hjeltnes: 1990: 66f.

8 Ottosen 1996: 136.

9 Ottosen 1996: 136.

10 Wernersen 2006: 99.

11 Se Wyller 1958: 290f som beskriver at organisasjonenes motstand skapte nye frivillige ledere og ble de faste (og eneste) bærere av det norske verdifellesskapet etter at den legitime statsmakt var brutt helt ned.

Rettspolitiske holdninger til avisoppgjøret	Grunnleggende tenkning	Tilhengere
Det statuerende tiltaleregimet	Oppgjøret begrenses til de store og alvorlige sakene	Rettstenkere, flere stortingsrepresentanter, noen aviser, f.eks. Nationen
Det opinionsstyrte tiltaleregimet ¹	Hardt oppgjør med alle former for landssvik	Tilhengere i noen aviser, f.eks. Arbeiderbladet og VG, blant noen politikere, RAK, samt blant «aktivistiske» miljøer
Det selvkorrigende tiltaleregimet ²	Oppgjøret må ikke være for strengt, og det må være konsistent i sine straffeutmålinger. Urimeligheter må korrigeres. ³	Jurister, politikere og medier i økende antall etter hvert som avstanden til krigsårene ble større.

1 For å vurdere hvordan «folkeopinjonen» påvirket avisoppgjøret må en definere hvem denne folkeopinjonen er. Da kan en for eksempel generelt forstå dette som «summen av de hørbare stemmene i utformingen av oppgjøret», jfr. Figueiredo 2004: 46.

2 Figueiredo 2004: 48ff.

3 Et utslag av selvkorrektsjon var Benådningsutvalget (1948) som besto av riksadvokat Andreas Auli, Johs. Andenæs og lagmann Erik Solem (døde i 1949) (Figueiredo 2004: 49). Solem hadde bl.a. administrert Morgenpostsaken og Auli hadde deltatt i et utvalg som skulle arbeide for et minnelig avisoppgjør (se Hjeltnes 1990: 135 og 168).

standen og kirkekampen representerte.¹² Det siste resonnementet er problematisk når vi vet at kirkekampen og lærernes motstand ble svært synlig og var et av de viktigste bidragene til at hele den tyske nyordning av samfunnet mislyktes.¹³

Pressens krigshistorie og de enkelte avisenes forhold under krigen og i etterkrigsoppgjøret er med andre ord et underforsket område. Innenfor sjangeren avishistorie vil vi også kunne finne direkte selvrettferdigjørende myter rundt redaksjoners krigsinnsats.¹⁴ Mangelen gjelder også mer populærformidlende arbeider innen-

for tematikken.¹⁵ Dette arbeidet er ett bidrag til å bøte på mangelen.

Landssvikttiltalen mot Aadahl og Nationen Avisoppgjøret ble innledd rett etter frigjøringen med offentlig debatt om pressens rolle un-

12 Wernersen 2006: 98.
 13 Slagstad 1998: 107f.
 14 Se Overrein 2001 og Lunde 1998.

15 Få redaktører eller journalister har omtalt det arbeidet de utførte i okkupasjonsårene. Noen unntak som beskriver avisdrift under krigen er Johansen (1945), Kildal (1945) og Ormberg (1945). Dette er ikke vitenskapelige arbeider. Heller ikke Erichsen (1960) og hans jubileumsskrift for Norsk Presseforbund tilfredstiller vitenskapelige krav, men på noen områder berører han denne artikkelen fokusområdet. Fra offentlige myndigheter var de første etterkrigsreaksjonene mot avisene knallharde (se omtalt i denne artikkelen), med påstander om landssviksvirksomhet. Dette bidro trolig til et klima som ikke inviterte mediepersonligheter til å undersøke og nedtegne beretninger fra okkupasjonsårene eller fra avisoppgjøret, men dette har også vanskeliggjort ettertidige arbeider av mer vitenskapelig karakter.

der okkupasjonen. I hovedsak gikk debatten mellom de stansede sosialistiske avisene og de ikke-stansede borgerlige avisene, med noen unntak. Myndighetene iverksatte undersøkelser av avisene gjennom Riksadvokatens aviskomite (RAK), som fikk innstillinge myndighet i forhold til hvilke aviser som skulle etterforskes som strafesaker, frikjennes eller oversendes Erstatningsdirektoratet for forelegg og eventuell inndragning. I starten gikk RAK ut mot avisene med harde beskyldninger om landssvik. Norsk Presseforbund foretok undersøkelser og opprensning blant egne medlemmer som hadde utvist unasjonale holdninger i krigsårene. Deretter fulgte rettsaken mot Morgenposten (Lagmannsrett og Høyesterett) som frikjente pressen for unasjonale holdninger og trakk opp retningslinjer for avtaler om økonomiske inndragninger fra de ikke-stansede avisene.¹⁶

Dette gjelder selvfølgelig ikke landssviksakene mot aviser (styrer), redaktører og journalister som ble straffedømt. En kategori saker i landsvikoppgjøret var propaganda for NS eller frontjeneste, herunder virksomhet i pressen, som omfattet 2796 fellende dommer og 2228 straffedømte. I mange av disse tilfellene pådømtes pressearbeid i kombinasjon med andre forhold. Bare ca. 75 av disse personene var uten NS-medlemskap og Aadahl ville falt inn i den siste kategorien om han hadde blitt dømt.¹⁷

Mer analytisk kan en derfor hevde at avisoppgjøret startet som et opinionsstyrt oppgjør med påstander om landssvik, gikk inn i en selvkorri-

gerende fase som reduserte saken til økonomisk erstatning og ble avsluttet utenfor domstolene og etterkrigstidens rettsoppgjør i form av «frivillig» avlat til de stansede avisene. Den siste fasen ble unndratt offentligheten for å unngå all debatt om størrelsen på erstatningsbeløpene og kobling til rettsoppgjøret.¹⁸ Dette siste kan åpenbart kritiseres ut fra demokratiperspektiver,

ut fra viktigheten av å ivareta prinsipper om likebehandling og ut fra at for mange kunne det være ønskelig med en dypere bevisstgjøring omkring både profesjonsetikk og medienes rolle i en åpenbar kris-

situasjon for nasjonen.

«Lands- og höyforræderiske handlinger» Det juridiske grunnlaget i Morgenpostsaken var forskjellig fra saken mot Aadahl, men rettsavgjørelsen i Morgenpostsaken skapte likevel presdens som vedkom Aadahls og Nationens sak. Morgenposten måtte betale inndragning for perioden med NS-redaktør, men ikke for perioden med den lovlig tilsatte redaktøren som hadde blitt tvunget til å utforme den tyske propagandaen. Virksomheten ble derfor ikke regnet som utilbørlig. For å kunne foreta økonomisk inndragning trenete ikke retten å bedømme styrets aktiviteter, det var nok å fastslå at overskuddet var ervervet gjennom NS-redaktørens ulovlige virksomhet.¹⁹ Dermed ble saken frakoblet landssvik-anordningen. Styret og den lovlige innsatte redaktøren hadde ikke foretatt seg noe straffbart.²⁰ Senere fjernet Høyesterett alle føringer som kunne gi signaler om unasjonale holdninger

18 Se Hjeltnes 1990 for nærmere omtale av avisoppgjøret.

19 Dom i Eidsivating Lagmannsrett i saken mot Morgenposten. Riksarkivet H.1B00355, Boks 2, dok. 19.

20 Hjeltnes 1990: 173ff.

16 Se Hjeltnes 1990 for nærmere omtale av avisoppgjøret.

17 Se Justis og politidepartementet (11. januar 1955). Om landssvikoppgjøret.

Nationen, men allerede i juni 1946 hadde RAK utarbeidet en rapport om avisens.²⁷

«Av forbrytersk og landsskadelig natur» Grunnlaget for straffeforfølgelse av A/S Nationen og Aadahl var landssvikparagrafen og landsviksanordningen fra London-regjeringen i desember 1944. Landssvikparagrafen (§ 86) slo fast av det var rettstridig å bære våpen mot Norge eller yte fienden bistand, og paragraf 98 ga forbud mot å endre «rikets statsforfatning ved ulovlige midler». ²⁸ Bestem-

melsene i paragraf 86, som ble hovedbestemmelsene under rettsoppgjøret, var svært generelt formulert og kunne ramme alt fra de groveste overgrep fra regimet og deres medløpere, til svært uskyldig virksomhet som kunne skyldes personlig svakhet eller politisk uforstand.²⁹ I tillegg til disse bestemmelsene hadde London-regjeringen gitt sine provisoriske anordninger under krigen.

Tiltalen mot Aadahl og A/S Nationen ble utført etter dommen i Lagmannsretten i Morgenpostsaken, men før Høyesterett hadde behandlet saken og trukket opp viktige prinsipielle retningslinjer for avisoppgjøret. Samtidig ble A/S Nationen, ved styreformann Asmund Johansen Enger, tiltalt (ved samme rett) etter landssvikloven (§§ 14, 15 og 20) med krav om inndragelse av selskapets fortjeneste (ca. kr. 1, 25 millioner) under krigen. I motsetning til dommen i Morgenpostsaken, ble Nationen avkrevd inndragelse også for perioden før avisens fikk NS-redaktør.

²⁷ RAK 22. juni 1946. Nationen (sak nr. 78). Riksarkivet H. 1800355 dom 3966 dok 17.

²⁸ Se Andenæs 1998, 127.

²⁹ Se Andenæs 1998, 127f.

"Innstillingen var et knallhardt angrep på de ikke-stansede avisene."

I tiltalen, som var utformet av høyesteretsadvokat Gunnar Meyer, het det at avisens hadde angrepet Kongen, regjeringen og våre allierte, samt at Aadahl hadde forherliget det tyske politiske systemet, deres fører, og de norske håndlangerne. Videre het det at han «... under sitt kjente merke og i sin kjente stil ...»³⁰ skrev slik at leserne fikk inntrykk av at det var nytteløst å gjøre motstand. Han hadde svekket den nasjonale motstanden og gitt fienden bistand. Tiltalen redegjorde for 88 ledere og artikler (derav 77 ledere) som var skre-

vet i perioden 18. april 1940 til 27. november 1941.³¹

Ettersom Riksadvokaten hevdet at Aadahl «i sin kjente stil», hadde skrevet slik at leserne fikk inntrykk av at det var nytteløst å gjøre motstand mot tyskerne, trakk Riksadvokaten forbindelser til det Aadahl tidligere hadde skrevet. Det var en kjent sak at Aadahl før krigen hadde tegnet et positivt bilde av et sterkt Tyskland og nazismen som et bolverk mot kommunismen. Dette hadde også andre aviser på borgerlig side gjort, uten at de ble forsøkt straffeforfulgt med dette som mer eller mindre tydelig delpremiss.³² I Aadahls tilfelle forsøkte tiltalen å koble det han hadde skrevet før krigen til propagandaen som avisene ble påtvunget under krigen.

I argumentasjonen for tiltalen lå mye av tenkningen i prinsippinnstillingen fra RAK og komiteens innstilling om Nationen. Innstillingen gav en knu-

³⁰ TTA. I Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak: Bind III s. 366ff.

³¹ TTA. I Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak: Bind III s. 371.

³² Se f.eks. Pleym 1976: 103 ff.

sende vurdering av avisens førkrigsprofil: Den hadde sympati med fascistiske styresett og beundret Hitler og Mussolini. Nationen var utpreget tyskvennlig og engelskfientlig og i sin kjerne nazistisk og unnasjonal. I motsetning til flere andre aviser som hadde forsøkt å sabotere pålegget om å angripe Kongen og regjeringen, hadde Nationen ingen hemninger. Det ble videre slått fast at avisen hadde hatt en meget skadelig innflytelse på den offentlige mening og på allmennhetens holdning både før og etter at avisen fikk naziredaktør.³³

I arkivene etter RAK lå det også et privat initiativ (kladd til en artikkel) fra juni 1945 som hevdet at den nazivennlige propagandaen fra Nationens redaktør før og under krigen var årsaken til at mange bra bønder, særlig på Østlandet, nå satt i fengsel som tidligere NS-medlemmer.³⁴ Denne retorikken ble tatt opp igjen i tiltalen, nærmest som en blåkopi fra dette private initiativet. Innspillet ba særskilt om at Nationens forhold ble undersøkt og var skrevet dagen før RAK ble opprettet. Dette gjorde at det i følge aviskomiteen ikke var til å unngå at en strafferettlig undersøkelse av styret ble foretatt. Ettersom avisens innhold «gjennomgående var av forbrytersk og landsskadelig natur»,³⁵ burde styret grepert inn eller trukket seg tilbake. Dette til tross for at det ble erkjent at en slik handling ville medført en viss risiko. I dette lå en klar fordømmelse av styrets medlemmer som svake og unnfalende.

33 RAK 22. juni 1946. Nationen (sak nr.78) s. 3. Riksarkivet H. 1B00355 dom 3966 Boks 2, dok. 17.

34 Artikkel oversendt RAK undertegnet med initialene R. F. (27. 6. 45) (Riksarkivet H. 1B09135 boks 80, mappe Aviskomiteen). Vi kjenner ikke til hvem R. F var, men artikkelenkastet kan være sendt av Rolf Freemann fra Oslo som etablerte et pressemiljø på Grini, sammen med andre fengslede pressefolk (se Ottosen 1996: 192.).

35 RAK 22. juni 1946. Nationen (sak nr.78) s. 2ff. Riksarkivet H. 1B00355 dom 3966 Boks 2, dok. 17.

Innstillingen tok til etterretning at avisens styre ikke hadde betalt kontingen til Yrkesgruppen Presse som var NS sin presseorganisasjon og heller ikke gitt bidrag til en gave til pressedirektør og NS-medlem Anders Beggeruds 50-årsdag. I ettertid viste det seg at alle Oslo-avisene ble presset til å yte ulike bidrag til NS-aktiviteter,³⁶ som dermed ble styresaker som RAK undersøkte i sine granskninger. Vi skal derfor se på hvordan Oslo-avisene Aftenposten og Morgenposten ble behandlet i innstillingene fra RAK.

Aftenposten fikk mildere behandling Tonen i innstillingen som ble utarbeidet om Aftenposten i april 1946, var en ganske annen. I motsetning til Nationen ble avisens holdning til framveksten av fascismen ikke dratt inn i vurderingen av avisen. At Aftenposten ble et viktig talerør for Franco under den spanske borgerkrigen og at beundringen av Hitlers Tyskland sto sterkt i avisen spalter, ble ikke kommentert.³⁷ Innstillingen slo fast at Aftenpostens propaganda hadde hatt stor betydning som opinionsdannende faktor og etter nazifiseringen av avisen høsten 1941, ble det fastslått at avisen var på høyde med NS-organet Fritt Folk i sin nazipropaganda. Dette skyldtes ifølge innstillingen ikke at de ansatte eller ledelsen hadde et «unnasjonalt sinnelag», men at avisen opptrådte svakt og ettergivende overfor det tyske påtrykket.³⁸ Denne konklusjonen ble dempet ved å hevde at Aftenposten var gjenstand for hard kontroll og at tyskerne ikke ville tillate at avisen ble forsøkt stanset.³⁹ I motsetning til Nationen var konklusjonen at det ville vært svært vanskelig og trolig utløst

36 Se f.eks. omtale av den tysk-norske pressekubben i Hjeltnes 1990: 70.

37 Se Valaker (1999: 205ff) sin omtale av Aftenposten.

38 RAK 1. april 1946 innstilling om Aftenposten. Riksarkivet, H. 1B03054, ED. Boks 42, notat Aftenposten.

39 Avisen trykte en kort periode NS-avisen Fritt Folk og gjennom store deler av krigen Deutsche Zeitung in Norwegen, de tyske publikasjonene Wacht im Norden og Unterhaltungsheften.

voldsom hevnaksjon om avisen ble forsøkt stanset. Forskjellen på de to innstillingene kan også virke påfallende når vi ser på styrenes aktiviteter.

Aftenpostens styre hadde, i motsetning til Nationens, bidratt økonomisk (kr. 10000 og 5000) til NS sin Presseklubb i Oslo og gitt bidrag til pressedirektør Beggeruds gave. Styret hadde også betalt kontingenget til Yrkesgruppe Presse for NS-medlemmene i redaksjonen. Konklusjonen var påpekning av ettergivighet, men ikke forslag om straffereaksjon mot Aftenpostens utgivere.⁴⁰

Innstillingen fra RAK om Nationen, som kom to måneder etter Aftenposten, var det første dokumentet som la føringer for tiltale mot Aadahl. Det er allerede pekt på at undersøkelsen av Nationen også trakk inn det Aadahl hadde skrevet før krigen. Dermed kan det mistenkes at det også lå mer direkte politiske betraktninger bak tiltalen. I Nationens tilfelle ble Aadahls innsigelser om forhåndssensur og påtrykk fra NS referert, men ikke vektlagt. Avisen ble påstått å ha vært gjennomgående unasjonal. Og i motsetning til Aftenposten fikk styret i Nationen kritikk for ikke å ha forsøkt å stoppe avisens eller i det minste å ha trukket seg fra sine verv. Tonen i innstillingen til Aftenposten var langt mildere, på tross av støtte til ulike NS-aktiviteter. Begge innstillingene var signert Haakon Sundt som ledet aviskomiteen. Inkonsistenzen i RAKs vurderinger blir selvfølgelig ytterligere påfallende og interessant når de samme personer var involvert i saksbehandlingen.

Riksadvokaten måtte ut i fra premissene påvise at det som hadde stått i Nationen under krigen

var klart verre enn det som hadde stått i andre aviser som det ikke ble reist tiltale mot. Men kanskje viktigere – det måtte påvises at propagandaen i det minste delvis hadde kommet på trykk uten diktat og sensur fra okkupantmakten og med Aadahls aktive medvirkning og tilslutning. Uten beviser eller sterke indisier på dette, risikerte Riksadvokaten at tiltalen ville framstå som en rent politisk prosess.

"Alle Oslo-avisene ble presset til å yte ulike bidrag til NS-aktiviteter."

Stod i mot NS bedre enn Morgenposten I stevningen mot A/S Nationen fra oktober 1947 ble den straffbare virksomhet på vegne av selskapet forent med straffesaken mot Aadahl. I tillegg ble også angrep på Hjemmefronten og den nasjonale motstandsfronten trukket inn. Stevningen slo fast at «såvidt vites» hadde ingen av medlemmene av styret vært NS-medlemmer, men 7 av 13 medlemmer av representantskapet hadde hatt slike medlemskap. Virksomheten fra styret ble ansett som *utilbørlig*, de hadde fortsatt i sine verv og ikke på noen måte forsøkt å hindre redaktørens straffbare virksomhet. Inndragningen på 1,25 millioner var nå redusert til kr. 380 000.⁴¹

I tilsvaret fra forsvarer høyesteretsadvokat Sverre Lie ble inndragningskravet og anklagene avvist. Aadahls artikler var ikke straffbare, han hadde handlet i tråd med de signaler som ble gitt fra Administrasjonsrådet om å holde hjulene i gang.⁴²

Stevningen mot Nationen stod i skarp kontrast til behandlingen styret i Morgenposten fikk i

41 Stevning mot A/S Nationen fra ED. I Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak: ... Bind III s. 371ff.

42 Tilsvær til Eidsivating Lagstol fra høyesteretsadvokat Sverre Lie, 12. desember 1947.

40 RAK 1. 4. 1946 innstilling om Aftenposten s.11. Riksarkivet, H. 1B03054, ED. Boks 42, notat Aftenposten.

Lagmannsretten. Der ble det slått fast at for å kreve inndragelse trengte domstolene i prinsippet ikke å vurdere om styret hadde bedrevet straffbar virksomhet. Retten kunne heller ikke karakterisere Morgenpostens styre for å ha handlet utilbørlig på tross av at de hadde gitt bidrag både til Presseklubben (kr. 5000) og æresgaven (kr. 1000) til pressedirektør Beggerud. Retten godtok forklaringen til styret om at avisen hadde stått i en vanskelig situasjon, med andre presserende konflikter med NS-regimet.⁴³ Redaktøren i Morgenposten ble likevel i realiteten karakterisert som en svak redaktør som ikke greide å stå i mot trykket fra regimet.⁴⁴

Disse forholdene ble også styret i Nationen undersøkt for, men styreformann Enger hevdet at avisen ikke ga bidrag til NS-formål. Sommeren

1943 fikk avisen forespørsel om å bevilge kr 5000 til en peis i Oslo Pressekubb. Styret avviste søknaden i juni 1944 på formelt grunnlag, men oversendte saken til representantskapet som var ledet av NS-medlem Erling Bjørnson som også var tidligere stortingsrepresentant for Bondepartiet. Bjørnson anviste beløpet uten å ha representantskapet med seg, og saken kom opp for generalforsamlingen i mai 1945, som nektet bevilgningen i tråd med styrets ønske. Bjørnson forlot da møtet i protest og det ble valgt en ny leder for representantskapet som ikke tilhørte NS.⁴⁵ I innstillingen fra RAK het det at «historien lyder besynderlig»⁴⁶ og forlangte forklaring på styrets behandling og hvordan beløpet kunne

43 *Rettsbok i saken mot Morgenposten 15. oktober 1946.*
Riksarkivet H. 1B00355, boks 2 dok. 19.

44 *Hjeltnes 1990:* 140.

45 Enger, A. 15. 8. 1945. *Skriv til RAK. I Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak.... Bind III* s. 292.

46 RAK 22. juni 1946. *Nationen* (sak nr.78) s. 6. Riksarkivet H. 1B00355 dom 3966/1948 Boks 2, dok. 17.

blitt utbetalt. Men saken ble lagt på is av riksadvokaten, og det kom ingen videre beskyldninger om støtte til NS-aktiviteter. Valg av ny leder på general-forsamlingen 3. mai 1945 må ha vært relativt uproblematisk, sett på bakgrunn av at det var allment kjent at det tyske nederlag var nært forstående. Men likevel indikerer sakens uthaling over tid at ledelsen i Nationen i denne saken stod i mot påtrykk fra NS bedre enn styret i Morgenposten og Aftenposten, og i de andre sakene hadde styret for Nationen ikke gitt bevilgninger. For å forstå hvorfor styret i Nationen i en del saker stod i mot trykket fra NS bedre enn Morgenposten, må en se på sammensetningen av Nationens styre.

*"Riv i stykker
tiltalebeslutningen!"*

Landssviktiltalen som det ikke ble noe av
I ledelsen av A/S Nationen den første perioden av krigen satt formann

Johan E. Mellbye, nestleder Asmund Enger og Jon Sundby, og de tre varamedlemmene Nils Trædal, Gabriel Moseid og Wilhelm Dietrichson. Disse satt til 1944, da ble Mellbye skiftet ut med Enger som styreleder samtidig som Aadahl og Trædal fikk plass i styret. Dietrichson gikk av som varamedlem, og inn kom mindre kjente navn som Kr. Arvesen og Even Borthen. Lederpersongighetene var folk med lang erfaring fra Norges Bondelag og Bondepartiet.

Mellbye var en konservativ bondepolitiker, som kunne antas å gå langt i samarbeid med NS med bakgrunn i sin kontakt med høyreradikale strømninger i mellomkrigstiden. Han hadde åpnet for dialog med NS etter at riksrådsforhandlingene brøt sammen høsten 1940, men etter press fra nære medarbeidere satte han til slutt foten ned for samarbeid med partiet.⁴⁷ I 1941 ble han avsatt som leder i Norges Bondelag som ble

47 *Rovde 2000c.*

overtatt av NS og nyordnet. Vi skal likevel merke oss at Mellbye og Sundby i motsetning til Enger, ikke ble tiltalt for landssvik selv om de fram til 1944 satt i ledelsen for avisens redaksjon. Men det forelå planer om landssviktiltale mot dem. Advokat Rolf Løchen, som forsvarte Aadahl, har fortalt sin sønn Torvald C. Løchen at han mottok tiltalebeslutningen av Mellbye i posten. Han reagerte momentant og ringte Riksadvokaten som ikke var å treffe, men fikk lagt igjen beskjed om at det var i ferd med å skje en politisk tabbe av dimensjoner. Beskjeden var omtrent følgende;

«Denne mannen som de her tiltalte for landsvik... (er)... på vei til Island med en norsk jager for på det norske folks vegne å overlevere folkegaven, et monument til takk for islandingenes innsats i krigstiden til hjelp for Norges sak! Kort tid etter kom beskjeden i telefonen. Riv i stykker tiltalebeslutningen!»⁴⁸

Høyesterettsadvokat Gunnar Meyer hadde i juni 1947 innstilt på tiltale mot samtlige styremedlemmer i krigsårene, med unntak av Nils Trædal. Innstillingen het det at Mellbye, Enger og Sundby utviste passivitet som gjorde dem medansvarlige for redaktørens forbrytelser.⁴⁹ I juli fikk Meyer svar fra Riksadvokat Andreas Aulie om å henlegge saken mot styret ut fra bevisets stilling, herunder også mot Aadahl som styremedlem. Derimot skulle tiltalen mot Aadahl som redaktør opprettholdes.⁵⁰ På det tidspunktet hadde også Riksadvokat Aulie avsluttet et arbeid

for å etablere en forsoning i det generelle avisoppgjøret.⁵¹

Riksadvokaten forsto sannsynligvis, etter innspill fra forsvarerne, at landssviksak mot nesten samtlige styremedlemmer i Nationen ville blitt problematisk. Dette ville bli oppfattet som en politisk prosess mot betydelige ledere innen Bondepartiet og Bondelaget dersom bevisene ikke entydig pekte i retning landssvik. Og det gjorde de ikke – sett med bakgrunn i presedens i lignende saker. Og i tilfellet Mellbye ville saken ha blitt en rettslig og politisk skandale av dimensjoner. Året før hadde Mellbye av Kongen blitt tildelt storkorset av St.

Olavs orden, og ble som vi har sett ovenfor, benyttet som representant for det offisielle Norge.

Det kan her legges til at Trædal og Moseid også hadde vært aktive motstandsmenn. Trædal, som ledet Bondepartiet fra 1938, spilte en viktig rolle for å hindre at Bondelaget ble en underavdeling av NS, og han ble senere rekruttert som XU-agent.⁵² Moseid var en etablert politiker på Stortinget, og var aktiv i motstandsarbeid under krigen.⁵³ Jon Sundby var førstekandidat for en fellesliste mellom Bondepartiet, NS og Frisinnede Folkeparti i Akershus i 1933.⁵⁴ Ingen ting tyder likevel på at han var mer samarbeidsvillig i forhold til NS enn de øvrige styremedlemmene. Varamedlem Wilhelm Dietrichson hadde fortid som generalsekretær i Bondelaget, og var blant dem som ikke ønsket forhandlinger med NS hø-

48 Løchen, Torvald C. Brev til Norsk Pressehistorisk forening 14. januar 2003.

49 Brev fra Gunnar Meyer til Riksadvokaten 5. juni 1947. Riksarkivet H. 1B00355, boks 2, dok. 21.

50 Brev til Gunnar Meyer fra Riksadvokatembetet 28. juli 1947. Riksarkivet H. 1B00355, boks 2, dok. 21.

51 Hjeltnes 1990: 168.

52 Jakobsen 2005: 278f.

53 Ohman Nielsen 2000a. Moseid, Gabriel Endresen, I NBL bind 6.

54 Madsen 2000. Jon Sundby. I NBL bind 8.

Aadahl omtalte

Administrasjonsrådet konsekvent som "restregjeringen".

ten 1940.⁵⁵ Styreleder Aasmund Enger (fra 1944) hadde sin bakgrunn som nestleder i Bondelaget. Politisk hadde han de samme holdningene til høyreradikale strømninger som Mellbye og Dietrichson sto for i mellomkrigstiden.⁵⁶ Det er likevel ingen indikasjoner på at han ønsket forbindelser med NS under okkupasjonen.

Denne ledelsen hadde gjennom 1930-tallets turbulente politiske feider, både innad i Bondepartiet og med partiets motstandere, hatt ulik kontakt og samarbeid med Quisling og høyreradikale miljøer. Flere hadde dessuten hatt personlige konfrontasjoner med NS-miljøet under og til dels før krigen. Det er særlig grunn til å tro at erfaringer som mange av bondebevegelsens tillitsvalgte (blant dem flere av styremedlemmene i Nationen) gjorde seg da Bondelaget sto imot presset for («frivillig») å bli NS-underbruk i krigens tidlige fase, har tilflytt avisens styre. Disse erfaringene kan ha medvirket til at ledelsen av Nationen, i sterke grad enn Morgenbladets og Aftenpostens ledelse, tok sjansen på å trenere henvendelser og ikke gi bevilgninger til NS-formål.

Når det gjelder den daglige ledelsen av redaksjonen var situasjonen følgende: Etter at Aadahl gikk av som redaktør i januar 1942 ble Odd Karlsen satt på jobben.⁵⁷ Karlsen deltok i motstandsarbeid, og var etter Aadahls ettertidige utsagn en antinazist som ønsket å bruke redaktørstillingen som dekke for motstandsarbeid.⁵⁸ Presedirektoratet aksepterte ikke Karlsen, og for-

langte at NS-medlem Olav Eide Jr.⁵⁹ skulle ha stillingen, men Aadahl nektet å etterkomme kravet. Redaktørspørsmålet ble til slutt avgjort av blant andre Terboven og Quisling i april 1943, som satte inn Eide som redaktør.⁶⁰ Tyskerne satte da inn en offensiv mot Osloplassen – på samme tidspunkt ble også Morgenpostens redaksjon nazifisert.⁶¹ I februar 1945 døde Eide og arvtakeren ble Trygve Dehli Laurantzon. Deler av redaksjonen ønsket ham fordi han ble regnet som kultivert og forholdsvis moderat. Laurantzon fikk etter krigen landssvikdom for sin pressevirksomhet og sitt NS-medlemskap.⁶²

Denne gjennomgangen av redaksjonen og styret viser at ledelsen i avisene hadde holdt en avstand til regimet og at avisene ble påtvunget en NS-redaktør som både Aadahl og styreleder Enger forsøkte å stoppe. At deler av redaksjonen ønsket en NS-redaktør (Laurantzon) berørte i prinsippet ikke landssviktiltalen, men det er ukjart hvilken rolle styret i avisene (der både Aadahl og Enger satt) spilte i denne saken.

Både undersøkelsene av Nationen opp mot de andre avisene, argumentasjonen for tiltalen mot Aadahl og forsøket på å tiltale flertallet i Nationens styre gir umiddelbart inntrykk av et diskutabelt juridisk håndverk. Viktig for å forstå tiltalen var trolig presset fra det som vi tidligere omtalte som det opinionsstyrte tiltaleregime, som krevde et hardt oppgjør og som i disse sakene retter et særlig kritisk blikk mot mange av

55 Rovde 2000b.

56 Ohman Nielsen 2001: 126.

57 Karlsen døde senere under krigen, trolig ved en ulykke. Se Aftenposten 14. oktober 1948.

58 Engers redegjørelse 14. 2. 1947. ... I Utdrag til Eidsivating Lagmannsrett ... Bind III. s. 330.

59 NS-redaktør Olav Eide Jr. var sønn av redaktør Olav Eide i avisene Østlendingen. Østlendingens redaktør var en hard motstander av høyreradikal og fascistisk innflytelse i Bondepartiet mot slutten av mellomkrigstiden. Dermed delte han åpenbart ikke sønnens, som også en periode var frontkjemper, politiske grunnholdninger.

60 Aadahl udatert notat: Aadahls redegjørelse ... I Utdrag til Eidsivating Lagmannsrett ... Bind III, s. 302f.

61 Hjeltnes 1990: 135.

62 Dom mot Trygve Dehli Laurantzon. 7. 11. 1946. I Utdrag til Eidsivating Lagmannsrett ... Bind III, s. 314.

bondebevegelsens ledere. Dette skal vi komme tilbake til. For å komme videre i analysen av innholdet i landssvikttiltalen må vi inn på hva Aadahl skrev i avisen, og på hans holdning til okkupasjonsregimet og til fortsatt pressedrift.

Aadahls forsvar

Da okkupasjonsregimet satte til side alle yrkesetiske presseidealer for en uavhengig og fri presse, oppstod behovet for ny legitimering og begrunnelse for fortsatt pressedrift. For pressen startet utviklingen av argumentasjonen allerede under krigen, og den ble utviklet videre i forbindelse med avisoppgjøret. Et hovedsynspunkt var at pressens folk neppe hadde noe å skamme seg over når en tok inn over seg hva situasjonen krevde og/eller sammenlignet med andre yrkesgruppers motstandskamp.⁶³ Holdningen var at pressen ikke kunne ha valgt å gjøre motstand – den måtte underkaste seg «skjebnen» den var tvunget inn i.⁶⁴ Disse nærmest deterministiske holdningene har fram til i dag nesten stått uimotsagt i pressekretser. For de ikke-stansede avisene var det viktig å påvise at pressen ikke hadde mottatt ordrer om å stoppe eller drive sabotasje mot pressevirksomheten hverken fra Londonregjeringen, Hjemmefronten eller Administrasjonsrådet, som Aadahl konsekvent omtalte som «restregjeringen».

At pressen ikke mottok denne typen order er rett, men argumentasjonen er likevel problematisk sett på bakgrunn av f.eks. motstanden som ble etablert fra lærerne og kirkens organisasjoner. Her ble motstanden forankret i profesjonsetiske normer og rettstatens- og folkerettens prinsipper, og yrkesutøverne ble forsøkt mobilisert selv om ledelsen ikke hadde mottatt klare ordrer. I boken *Nyordning og motstand* vurderte Thomas Chr. Wyller (1958) at de folkerettslige

og juridiske bestemmelserne ble avgjørende og «nær sagt allemanns kunnskap»⁶⁵ og brukt moralisk (vi står på loven og naturrettens grunn) av organisasjonene som valgte å markere åpen motstand. I organisasjonene ble stats- og folkerettelige prinsipper nærmest spredd som folkeopplysning blant medlemmene.⁶⁶ Dette skjedde ikke innenfor pressens organisasjoner.

I denne forbindelse skal vi også merke oss sjefredaktør i NS-organet *Fritt Folk*, Odd Melsons refleksjoner. Han hevder at det var påfallende hvor lojal den norske pressen var til Quisling også før den tyske politiske sensuren satte inn. Da sensuren satte inn var det pressefolk som ikke tilhørte NS som raskest bøyde av for sensuren.⁶⁷ Dette kan være en forskjønnelse i ettertid av NS-journalisters holdning til den tyske sensuren, men det kan også ha vært reelt at okkupantmakten møtte få problemer i norsk redaksjoner.

I følge Aadahls vurdering etter krigen hadde pressen stått i en særstilling ved at den ble satt under daglig sensur og tvang fra første stund. Andre yrkesgrupper og institusjoner stod i en friere stilling og kunne til en viss grad forhandle med regimet. Om pressen fikk forhandle, gjaldt dette for bare noen timer. De som jobbet i pressen kunne ikke forvente publikums støtte om de hadde valgt aktiv motstand, påstod Aadahl. Og med klar adresse til kjernene i den sivile motstandsfronten, slo han fast at ingen stod klar til å ta seg av ledige pressefolk, mens «Prester, dommere og lærere, bestillingsmenn og funksjonærer av nærsagt enhver art...»⁶⁸ kunne

63 Se f.eks. Johansen 1945: 7, Kuhnle 1945: 132 og Omberg 1945: 35f.

64 Omberg 1945: 35f.

65 Wyller 1958: 267.

66 Se Wyller (1958: 267ff) som hevder at organisasjonenes argumentasjon mot nyordningen i starten var faglig og praktisk, men senere juridisk og profesjonsetisk i mobiliseringen av medlemmene.

67 Melson 1980: 130f.

68 Aadahl-arkivet, udatert notat: På uriasposten. Mappe 4 s. 3.

grunner var satt utenfor yrket, sannsynliggjør også at en sterkere motstand fra pressen ikke hadde vært umulig.⁷⁰ Denne delen av Aadahls argumentasjon ble avvist på prinsipielt grunnlag av RAK, som slo fast at pressen som produsent av åndsverdier, hadde et større ansvar enn det øvrige næringslivet for ikke å svikte motstandsfronten.

Aadahl mente at pressen hadde reiste en motstandskamp fra første stund. Selv den svakeste og mest ettergivende pressemann hadde gjort sterkere innsats enn den «... nasjonale alminnelighet som fremstilte seg til eksamen i mai 1945.»⁷¹ På denne måten signaliserte Aadahl forakt for de som kritiserte pressen, men som selv hadde uttatt lite i motstandsarbeidet. Selv hadde han nektet en rekke ordrer, men denne pressekampen bak kullissene som publikum ikke kjente til, begrenset bare nederlagets størrelse. Foran rettssaken spilte han på kontrastene mellom det næringslivet som hadde samarbeidet med okkupantmakten i det skjulte og pressen som fikk en uriaspost og daglig måtte kunngjøre sin feighet i full offentlighet.⁷² Andre institusjoner som Høyesterett fikk derimot heltestatus i befolkningen på tross av at pressen hadde stått i en langt vanskeligere situasjon. Pressen hadde en mengde forbud å forholde seg til, men det som virkelig skapte problemer var de daglige påbudene.⁷³ På den måten argumenterte Aadahl for at påbudene om hva som skulle skrives var langt vanskeligere å håndtere rent moralsk, enn de forhandlinger andre institusjoner førte med okkupantmakten. Aadahl innså

likevel at pressen hadde lite å være stolt av, men holdt fast på at driften måtte fortsette og at samarbeid med okkupantmakten måtte foregå på dennes premisser. Men det var avgjørende å forhindre at Quisling fikk politisk makt og innflytelse, hevdet Aadahl etter krigen.⁷⁴ I sine redegjørelser legger han vekt på at han trenerte samarbeid om jordbrukspolitikk, nektet å redigere NS-bladet Norsk Jord, stoppet en rekke artikler fra NS-medlemmer og motsatte seg å møte Quisling.⁷⁵ På Aadahls initiativ hadde Nationens ledelse, etter nazifiseringen av Bondelaget, i all stillhet endret avisens navn fra organ for Norges Bondelag til organ for Norges Bondestand. I det klassiske verket *Norske aviser 1769 – 1969* er denne lille, men ikke uvesentlige detaljen, oversett. I april 1943 ble avisens påtvunget navnet organ for Norges Bondesamband etter nazifiseringen av avisens.⁷⁶

Aadahl kan kanskje ha tillagt disse hendelsene større vekt enn det som er rimelig, men det foreligger intet som tyder på at opplysningene er feilaktige. Disse sakene representerte en personlig motstand, men var ingen trussel mot pressedriften og handlingene samsvarer godt med Norsk Presseforbunds tanker om å holde driften i gang.⁷⁷ Den gangen var pressens politiske og økonomiske interesser langt på vei sammenfallende. Ved krigsutbruddet var ca. 85 % av avisene partiavis og i mange aviser lå det formelle eierskapet hos partiene.⁷⁸ Dermed kan man paradokslig nok hevde at det parlamentariske flerpartimønsteret som nazistene knuste, medvirket til press for fortsatt avisdrift. Ingen

70 Erichsen (1960: 43) omtaler det «illegale» hjelpearbeidet blant journalister under krigen relativt inngående.

71 Aadahl-arkivet, udatert notat: På uriasposten. Mappe 4, s. 5.

72 Aadahl-arkivet, udatert notat: Det har aldri i dette landet... Mappe 8, s. 2.

73 Aadahl-arkivet, udatert notat: På uriaspost. Mappe 4, side 9.

74 Aadahl-arkivet, udatert notat: Samvær med farlige folk. Mappe 8, s. 16.

75 Aadahl-arkivet udatert notat: Redegjørelse til høyestreteadvokat Gunnar Meyer. Mappe 9, s. 16.

76 Aadahl-arkivet, udatert notat. Mappe merket Hovedinnlegg. Mappe 8, s. 62.

77 Ottosen 1996: 136.

78 Simensen 1999: 31.

partier ønsket å miste sin partipresse under en krig som flere trodde ville få kort varighet. Dette gjaldt for eksempel Oslo Arbeiderparti som raskt henvendte seg til en ny redaktør for å få driften i gang etter at Arbeiderbladet ble stoppet 9. april. Svært få hadde tilstrekkelig overblikk og framsyn for å kunne se okkupasjonens varighet og dermed vurdert å stoppe pressedriften.⁷⁹

Samarbeidet som ble innledet med tyskerne gjennom Administrasjonsrådet fikk sannsynligvis stor betydning for holdningene til videre pressedrift. Dette bekrefter Aadahl gjennom sin direkte kontakt med lederen i Administrasjonsrådet. Da riksrådsforhandlingene brøt sammen høsten 1940, brøt også forsøket på å etablere politisk kollaborasjon i institusjonalisert former, sammen.⁸⁰ Fra da av ble spørsmål om å utøve sterkere motstand mot regimet satt på dagsordenen, men dette kunne også true pressevirksomheten.

Ingen opprop om å stanse pressen

I et av sine notater åpnet Aadahl for at pressen burde «vært stoppet hvis det virkelig var noen mulighet for det»⁸¹, men dette forutsatte en samordnet plan. Poenget kan betraktes som kritikk av Presseforbundet og myndighetene, men først og fremst må den oppfattes som en forsvarsstrategi og som legitimering av fortsatt pressedrift. Aadahl hadde allerede den første uken etter okkupasjonen rykket ut mot sabotasjehandlinger, i et opprop sammen med flere kjente Oslofolk, de fleste fra næringslivskretser.⁸² Flere fra dette miljøet skulle senere bidra til at Administrasjonsrådet ble opprettet. I fortrolig samtale med Administrasjonsrådets leder

79 Kuhnle 1945: 128.

80 Grimnes 1999: 48f.

81 Aadahl-arkivet, udatert notat På uriasposten. Mappe 4. s. 4.

82 Aadahl-arkivet, udatert notat: Personlige opplevelser og betraktninger ... Mappe 17. s. 10.

Ingolf Elster Christensen hevder Aadahl at han ble fortalt at folkeretten ga tyskerne makt til å bruke pressen, at dette måtte foregå «knirkefritt uten demonstrasjoner av noen art»⁸³, og at Elster Christensen understreket at Aadahl måtte fortsette pressevirksomheten. Dette var for så vidt akseptabelt for Aadahl, men han skriver i ettertid at han reagerte på at Administrasjonsrådet i praksis ga tyskerne full aksept for å kunne bruke pressen, uten begrensninger. Etter krigen var Aadahls poeng at folkerettseksperten Frede Castberg allerede i august 1940 hadde laget en utredning som kraftig kunne begrenset tyskerenes maktmisbruk av pressen og som Administrasjonsrådet var orientert om. Utredningen ble også lagt fram under rettsaken mot Morgenposten, men for Aadahl var det sentrale at dokumentet aldri nådde avisredaksjonen under krigen. Aadahl antyder at Administrasjonsrådet ikke ville overlate pressen et dokument som kunne «... fremkalt en kursendring til skade for ro og orden»⁸⁴ for på den måten å forsøke å begrense tyskernes redaksjonelle maktmisbruk.

Castbergs spesialutredning om pressen var en gjennomgang av den folkerettslige juridiske litteraturen, spesielt den tyske, som slo fast at okkupantmakten i følge folkeretten ikke kunne pålegge norske avisredaksjoner å angripe «... kongen eller regjeringen, for derigjennom å bane veien for en statsrettslig nyordning ...».⁸⁵ Tyskerne kunne drive sensur, men ikke dirigere innholdet i hva pressen skulle skrive og dermed forsøke å endre befolkningens politiske og ideologiske oppfatninger gjennom ensretting. Den tyske pressesensurens omfang var et overgrep, og ble av Castberg karakterisert som folkerett-

83 Aadahl-arkivet, udatert brev til høyesterettsadvokat Gunnar Meyer. Mappe 9, s. 2.

84 Aadahl-arkivet, udatert notat: merket Hovedinnlegg. Mappe 8, s. 55.

85 Castberg 1945: 9.

stridig.⁸⁶ Dokumentet var en nøktern juridisk vurdering, men i praksis var det et kampskrift mot tyskernes maktmisbruk av norsk presse. Utredningen til Castberg stod i direkte motsettning til det Elster Christensen skulle ha formidlet til Aadahl.

Det er uvisst i hvilken grad journalister/redaktører kjente til utredningen, men vi kan ikke se bort fra at ledelsen i Presseforbundet visste om saken på bakgrunn av den kontakten de hadde med Administrasjonsrådet.⁸⁷ Saken er ikke senere blitt vurdert i forskningen rundt avisoppgjøret, men ut fra situasjonen som rådet og linjen Administrasjonsrådet stod for, er Aadahls forklaring ikke usannsynlig.

Utredningen forelå 26. august 1940, en måned før Administrasjonsrådet ble avsatt. Den var bestilt av Didrik Arup Seip,⁸⁸ som skriver at han orienterte Administrasjonsrådet om utredningen. Seip hevder at orienteringen ikke førte til handlinger fra Administrasjonsrådet på grunn av tidspress.⁸⁹ Dette kan meget vel ha vært tilfelle, men det er likevel merkelig at ikke en gang Osloavisens redaksjoner fikk tilgang til dokumentet før etter okkupasjonen. Hva utredningen kunne ha betydd dersom den hadde blitt brukt til å «stive opp» motstandsviljen, er det vanskelig å si noe om. Men utredningen er det eneste dokumentet vi kjenner til som ga norsk presse retningslinjer for på legitimt grunnlag å kunne yte motstand mot tvangsdirekteringen av pressemannen.

Dette er et vesentlig poeng når vi i dag kjenner til hvordan Norsk Presseforbund etter hvert inn-

⁸⁶ Castberg 1945: 9f.

⁸⁷ Se Erichsen 1960: 30f.

⁸⁸ Didrik Arup Seip var universitetsrektor og ansvarlig i Administrasjonsrådet for saker som lå under Kirke- og undervisningsdepartementet

⁸⁹ Seip 1946: 97.

ordnet seg sensuren. I juli 1940 utarbeidet Presseforbundet et dokument som foreslo at de sammen med tyske pressemyndigheter skulle delta i å kontrollere og utøve sensur av norsk presse.⁹⁰ Forslaget var trolig inspirert av dansk presse som hadde inngått avtale om forhåndssensur av avisene med de tyske okkupasjonsmyndighetene.⁹¹ Dette dokumentet kan betraktes som forsøk på å etablere en politisk kolaborasjon, enten på siden av eller i samråd med Administrasjonsrådet, som det ikke ble noe av fordi tyske myndigheter avviste forslaget.

Vi må også kunne anta at Administrasjonsrådets leder ikke bare hadde direkte kontakt med Aadahl, men også kontakter inn mot de større Oslo-redaksjonene. Det var også direkte kontakt mellom ledelsen i NP og Administrasjonsrådet, og Presseforbundet forventet at riksrådsforhandlingene ville gi pressen «en ordning»⁹² med det nye riksrådet. Administrasjonsrådet sendte også ut direktiv til samtlige politimestre om at de hadde ansvar for å kontrollere at redaktørene ikke skrev skadelig eller ufordelaktig om det tyske riket.⁹³ Direktivet skulle være hemmelig og bare meddeles redaktørene. Dette direktivet kan tolkes som at Administrasjonsrådet beveget seg ut over det som Castberg senere slo fast var «ulovlig» sensur, i følge folkeretten. Linjen til Administrasjonsrådets leder ble i praksis også formidlet av leder Torolv Kandahl i Norsk Presseforbund, som i en radiotale i august 1940 mente at pressen ikke hadde innflytelse på den storpolitiske utviklingen og uansett hva som skjedde ville vi «... finne vår plass i Europa, ...»⁹⁴ når krigen var over. Det er nærliggende å

⁹⁰ Ottosen 1996: 152.

⁹¹ Åge Trommer (1999: 75 og 69) omtaler den danske samarbeidspolitikken som statskollaboration.

⁹² Erichsen 1960: 30f.

⁹³ Rundskrivelse til politimestrene (...) fra Administrasjonsrådet 29. april 1940. Riksarkivet, H1B00355. Boks 1.

⁹⁴ Kringkastningstale 6. august 1940, gjengitt i Journalisten

tolke talen slik at pressen bare måtte tilpasse seg de nye makthaverne (også i et eventuelt nytt Europa), og sikre sine økonomiske og materielle interesser.

Et sterkt ønske om tilpasning til de nye makthaverne harmonerer trolig godt med holdninger på ledelsesplanet i avisene. Blant noen journalister var det på et møte likevel sterk stemming for å stoppe avisene. Men da hadde Stortingets presidentskap bedt om utsettelse i forhold til å støtte det tyske kravet om Kongen abdikasjon.⁹⁵ Dermed fryktet journalistene at stans av avisene ville skjerpet konflikten og de våget ikke å ta et slikt ansvar. I mangelen på ledelse som representerte dette standpunktet og fordi eierne stod hardt på for å fortsette driften, ble denne linjen raskt forlatt.

Etter krigen ble også tankene om å stoppe pressemotstanden avvist av leder Torolv Kandahl på Norsk Presseforbunds første landsmøte. Han argumenterte mot de som hadde forlangt at våre 650 medlemmer, en av de minste gruppene i landet, «... skulle gjort front mot tyskerne ...»⁹⁶, mens alle andre borgere sikret sine interesser og det som var igjen av statsmakt forhandlet med tyskerne. Argumentasjon var temmelig lik Aadahls resonnement og linjen Administrasjonsrådet fulgte de første månedene. På den andre siden hadde dommen i Morgenposten slått fast at selv om det ikke hadde utgått noen paroler om stans av avisene, så kunne ikke linjen Administrasjonsrådet la seg på brukes som et tegn på at avisene bare skulle fortsette etter at tyskerne hadde begynt å tvangsføre avisene med propaganda.⁹⁷

⁹⁵ August 1940. Riksarkivet, H 1B00355. Boks 1.

⁹⁶ Aftenposten 14. oktober 1948. Interessant vitnemål i Aadahlsaken om pressens stilling.

⁹⁷ I Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak: ... Bind III: 305f.

⁹⁸ Dom i Eidsivating Lagmannsrett i saken mot Morgenposten. Riksarkivet H.1B00355. Boks 2, dok. 19.

Argumentasjonen til Kandahl tildekket at NP overhode ikke deltok i protestene mot nazifiseringen av yrkesorganisasjonene, da det sivile motstandsarbeidet begynte å vokse fram.⁹⁸ Det hadde heller ikke Norges Industriforbund gjort, der Aadahl hadde et engasjement.⁹⁹ Aadahl måtte etter eget utsagn presse generaldirektør Horn i Industriforbundet til å delta på møtet der 43 organisasjoner til slutt skrev under på et protestoppdrag mot nazifisering av yrkes- og arbeidslivets organisasjoner. Horn ønsket ikke å delta for å unngå å blande Industriforbundet inn i politikk. Aadahl ønsket derimot at Horn skulle foreta en politisk avvisning som slo fast at denne type aksjoner ville sveise NS og tyskerne sammen og gi NS makt og vind i seilene. Saken ble trenert hos Industriforbundet, men da avgjørelsen falt var et flertall på fem av syv mot å aksjonere.¹⁰⁰ Dette resulterte i at Norsk Arbeidsgiverforening og Norges Håndverkerforbund heller ikke sluttet seg til protestene.¹⁰¹ Det er ikke kjent hvordan saken ble behandlet i NP. Aadahl hadde tidligere vært formann i Presseforbundet, men det er uvisst om han hadde kontakt med NP i denne saken. Det ble også tatt henvendelser til Norsk Redaktørforening for å få til organisert motstansarbeid, men saken strandet på «foreningens vikende holdning»¹⁰² og manglende motstansvilje.

Det kan virke som at linjen NP la seg på samsvarte godt med den ledelsen i Industriforbundet, men Presseforbundet kunne vanskelig argumentere mot å bli innblandet i politikk. Hverken før eller senere har Norsk Pressefor-

⁹⁹ Wyller 1958: 31ff.

¹⁰⁰ Det er ukjart hvilken stilling Aadahl hadde i Norges Industriforbund, men ut fra det han skriver kan det ses ut som han fungerte som sekretær for ledelsen fram til 12. februar 1942. (Aadahl-arkivet Mappe 17. s. 91).

¹⁰¹ Aadahl-arkivet udatert notat. Personlige opplevelser og betraktninger.... Mappe 17. s. 63f og 74ff.

¹⁰² Kildal: 1945: 97ff.

bund stått i et så alvorlig valg i den klassiske konflikten mellom børs (drift og tilpasning) og katedral (pressefrihetsidealer og allianse blandt annet med kirkens folk). NP valgte børsen framfor å gå sammen med kirken og de øvrige organisasjonene som i okkupasjonshistoriens vokabular fikk begrepet «De 43's protest».

Det må likevel legges til at Presseforbundets styre i januar 1941 avviste et forslag fra departementet om planer om å nyordne forbundet.¹⁰³ Forslaget om medlemskap i Norsk Pressesamband for å utøve presseyrket ble møtt med protester, og det ble aldri tvinnet gjennom. Dette fordi NS-redaktører fryktet at de beste pressefolkene ville forsvinne.¹⁰⁴ Avvisningen representerer motstand, men det kan stilles spørsmål om hvorfor ordningen ikke ble tvinnet gjennom. Det kan tenkes at tyskerne så seg lite tjent med å ta konflikten, på bakgrunn av hvordan avisene hadde innordnet seg okkupasjonsmyndighetene.

Slik Aadahl så det, måtte mye av ansvaret for at pressen raskt og lydig underla seg den tyske sensuren, tilskrives Administrasjonsrådets ønske om ro og ønske om å holde hjulene i gang. Dette forklarer likevel ikke Presseforbundets manglende motstandsvilje, da det sivile motstandsarbeidet ellers ble forsøkt organisert. Det er mulig å tenke seg at artikulert motstand fra pressen ikke nødvendigvis hadde trengt å bety full stans av avisene. Vi vet at den danske pressen for eksempel greide å etablere en «skarp grense mellom det som var påtvunget propaganda og det som var avisenes eget stoff»¹⁰⁵, men der var situasjonen også en helt annen.¹⁰⁶ I mangel av retningslinjer og vilje til motstand ble den norske pressen i stedet viklet inn i roller med sensur, selvsensur og maktovergrep som den enkelte

redaktør vanskelig greide å håndtere alene, uten å bli et redskap for det tyske propagandamaskiniet. Ikke minst viser Aadahls egne refleksjoner i ettertid at tilpasningen til sensur ble et effektivt redskap for makthaverne.

Dommen og debatten i ettertid

Før dommen mot Aadahl falt hadde aktoratet frafalt en rekke av påstandene i tiltalen. Påstanden om at han hadde forherliget tyskerne og de norske medløperne var borte, en rekke avisledere ble ikke lengre ansett som straffbare, og noen var skrevet mens Aadahl hadde vært fraværende. Påstanden var ett års fengsel ut i fra landssviksloven (§ 3 og 2 nr. 4) og fradømmelse av rettigheter i ti år (§ 10 nr. 1 og 2).

Etter ni dagers rettsforhandlinger falt den enstemmige frifinnende dommen. Domsuttalelsen slo fast at lederne og artiklene i Nationen var til fordel for fienden, men de var ikke straffbare.¹⁰⁷ Avislederne var skrevet etter ordre, og Aadahl kunne ikke bebreides for at han bøyde av for presset. Ved siden av å være underlagt sensuren fra Presseabteilung måtte Nationen stå i mot krav fra landbruksmyndighetene i tråd med tyskernes ønske om å vinne bondestanden. Aadahl hadde ikke opptrådt dårligere eller mer ettergivende enn gjennomsnittet av de øvrige redaktørene. Tvert om, det ble vist til skriftlig redegjørelse fra Ministerialrat Georg-Wilhelm Müller¹⁰⁸ som hevdet at Nationen var den avisen som «beredte Presseabteilung de fleste vanskeligheter»¹⁰⁹ og at både tyskerne og Quisling hadde utbredt mistillit til ham.

¹⁰³ Wyller 1953: 80 og Ottosen 1996: 157f.

¹⁰⁴ Ottosen 1996: 160.

¹⁰⁵ Jensen 1949: 616.

¹⁰⁶ Trommer 1999: 83f.

¹⁰⁷ Det ble vist til Høyesterettsdommen i Morgenpost-saken der det kom fram at det ikke var gitt paroler eller direktiver fra ansvarlige myndigheter om at avisen skulle stanses (RT: 1948 s. 89).

¹⁰⁸ Müller var leder for Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda som var direkte underlagt reichskommisær Terboven.

¹⁰⁹ Rettsbok i saken mot Aadahl. Riksarkivet, H. 1B000355, boks 3 dok. 1-21, dom 3966.

Dersom utsagnet var pålitelig, regnet tyskerne enkelte andre Oslo-aviser som mer medgjørlige. Men det kan også tenkes at tyskernes forhåpninger til hvordan bondeorganet Nationen burde stilt seg, ut i fra tidligere positive omtaler av Tyskland, ikke slo til.¹¹⁰ Dermed framsto den «motstanden» Nationen utøvde som irritabel for de tyskerne. Det kan den også ha gjort for Quisling som nok kan ha betraktet Nationen som en renegatavis, ettersom den bare få år tidligere hadde gitt NS god reklame, helt frivillig.¹¹¹

Noen sammenligning av de daglige direktivene og det som faktisk stod i Nationen, ble ikke foretatt. Dette forholdet kunne derfor ikke sammenholdes med andre aviser for på den måten å kunne vurdere og rangere deres «lydighet» mot regimet.¹¹²

Dommen slo videre fast at intet tydet på at Aadahl hadde hatt synspunkter til felles med Quisling etter regjeringen Hundseids fall. Han hadde tvert imot konsekvent «bekjempet ham»¹¹³ og ingen ting tydet på at Aadahl hadde hatt sympati for diktaturet som styreform.¹¹⁴ Det ble også pekt på at Aadahl i møte med Administrasjons-

rådets leder i april 1940 hadde bedt om at alt måtte gjøres for å fjerne Quisling fra makten. Rettens referanser til mellomkrigstiden er svært tvilsomme. Det er ikke til å komme forbi at Nationen også etter Hundseids fall ytret sympati for Quisling. I sterk grad ga avisens støtte til tysk uten- og innenrikspolitikk etter Hitlers makt-overtakelse og en generelt positiv omtale av fascismen som så bort fra regimenes overgrep.¹¹⁵ I forsiktige ordelag ble dette nevnt i dommen, men ble likevel i realitet forbigått.

"Aadahl hadde ikke opptrådt dårligere eller mer ettergivende enn gjennomsnittet."

En mulig forklaring på denne tvilsomme historieskrivingen fra rettens side, kan paradoksalt nok være den urimelige

vektingen av mellomkrigstiden fra RAK og i tiltalen.

Retten frikjente Aadahl, og var nå opptatt av å begrunne dommen. Dermed gikk domsuttalesen svært langt i å bortforklare hans politiske mellomkrigssympatier og praksis, som i beste fall må kunne sies å ha vært uttrykk for politisk uforstand. Jussens behov for eksakthet (skyldig eller ikke skyldig) «frikjente» Aadahl også for hans politiske grunnholdninger fra mellomkrigstiden. Retten så bort fra en rekke faktum i saken og tok ikke med forhold som kunne undergrave domspremissene.

At det ble reist tiltale mot Aadahl kan være problematisk å forklare rent juridisk. Kanskje må vi her trekke inn den rettspolitiske opinionen, der Arbeiderbladets og VGs kommentarer kan bidra til å forstå noe av stemningen. Etter dommen fyrt Arbeiderbladet av en kraftsalve i tråd med RAKs innstilling og tiltalen mot Aadahl. Nationens

110 Retten påpekte at Nationen som bondestandens organ både politisk og yrkesmessig (matproduksjon) hadde hatt en spesiell betydning og ministerialråd Müller hevdet at avisens uansett ikke ville bli tillatt stoppet.

111 Se Ohman Nielsen (2001: 214f) sin omtale av stortingsvalget i 1936.

112 Aadahl gjorde dette til et poeng allerede før rettsaken. Skulle pressen gransktes, var det utilstrekkelig å bare sammenligne det som stod i avisene, de daglige ordrene som ble gitt avisene måtte også sammenlignes og holdes opp mot det som faktisk ble trykket (se Aadahlarkivet. Lov og folkerett s. 64. Mappe 8).

113 Rettsbok i saken mot Aadahl. Riksarkivet, H. 1B000355, boks 3 dok. 1-21, dom 3966.

114 Dommen viste her til et innlegg Aadahl hadde sendt til Fritt Folk under krigen som forsvarte folkestyret.

115 Valaker 1999: 15, 52, 66, 70, 76, 124, 130, 151, 171, 182, 189, 194, 201, 211 og 213.

agitasjon for fascistiske regimer i mellomkrigstiden var ifølge Arbeiderbladet en vesentlig årsak til at betydelige deler av bondestanden sviktet. Det var umulig å vite hva som var skrevet på kommando og hva som uttrykte Aadahls meninger. At det siste poenget også gjaldt flere andre aviser på borgerlig side, ble ikke kommentert. Det var ikke de strafferettelige forholdene som hadde størst allmenn interesse, men de politiske hevdet Arbeiderbladet.¹¹⁶ Juridisk kunne ikke Aadahl stilles ansvarlig for protyske holdninger før krigen skrev Odd Eidem i VG, men det var en indre sammenheng mellom Nationens førkriegsperiode og de antinasjonale holdningene som kom fram i 1940.¹¹⁷ Vi må kunne anta at dette var grunnholdninger mot Nationen som ble befestet under krigen og som etter frigjøringen ble formidlet både offentlig og i mer lukkede kretser.¹¹⁸

Disse utsagn berørte problematiske sider ved Nationens mellomkrigsprofil, men i liten grad forholdt Arbeiderbladet og VGs kommentarer seg til at andre redaktører i tilsvarende situasjon slapp beskyldninger av så alvorlig karakter. Arbeiderbladet og VG kan derfor mistenkes for å ha latt seg styre av motiver som ligger utenfor hensynet til rettslig likebehandling for ulike grupper som ble undersøkt eller tiltalt for beslektede forhold.

At Riksadvokat Aulie stoppet landssviktiltalen mot framtredende ledere i Norges Bondelag og Bondepartiet (de med styreverv i Nationen), kan forklares med at Aadahls advokat grep inn (telefonen til statsadvokaten) og påpekte muligheten for politisk skandale. Men det må også sees

i sammenheng med at myndighetene da var inne i en selvkorrigerende fase av oppgjøret. Vi har tidligere sett at RAK ble forsøkt påvirket av et privat initiativ rettet mot Nationen, som åpenbart var motivert av mellomkrigstidens politiske stridigheter. Dette var også Aadahls advokat Rolf Løchen inne på når han beskyldte RAK for å ha førkriegspolitiske holdninger til saken.¹¹⁹ Prosesen kan vanskelig isoleres fra politiske beskyldningene om at Bondepartiet hadde trekk som framelsket NS-holdninger, og hadde hatt betydelige overganger til partiet.¹²⁰ Etter krigen vokste det fram en utbredt oppfatning av at bøndene var overrepresentert blant NS-medlemmene, men det gjaldt bare enkelte strøk av landet og som yrkesgruppe utmerket ikke bøndene seg i antall blant NS-medlemmene.¹²¹ Tiltalen mot Aadahl kan ikke bare forklares med at avisene generelt ble undersøkt, men må bli forstått med bakgrunn i det som kan omtales som et opinionsstyrt tiltaleregime der framtredende aktører i offentligheten bidro til å legitimere grunnlaget for tiltalen. Vi kan i dag ikke si noe om det foregikk direkte press fra aktører utenfor rettsvesenet for beslutningen om tiltalen, men dette kan heller ikke utelukkes.

I etterkant av dommen trykket fagbladet Journalisten Aadahl-dommen i sin helhet, men utsøver det ansporet den ikke til debatt.¹²² Morgenbladet konkluderte med at det rettslige oppgjøret omkring avisene nå var avsluttet, bortsett fra at de økonomiske erstatningene gjenstod å avklare.¹²³ Dagbladet hadde to mindre nyhetsoppslag, men de politiske kommentarene var fravæ-

¹¹⁶ Arbeiderbladet 27. oktober 1948. Pressen under okkupasjonen (leder).

¹¹⁷ Eidem 27. oktober 1948 i Verdens Gang.

¹¹⁸ Arne Kildal (1945: 129) skriver i boken Presse- og litteraturfronten at Nationen var den verste av Osloavisene og viser til propagandastoffet som ble trykket under Aadahls ledelse.

¹¹⁹ RAK 2. 2. 1948. Brev til Riksadvokaten. Riksarkivet H.1B00355, boks 2 dok. 21, sak 78.

¹²⁰ Se Ohman Nielsen 2001: 214ff.

¹²¹ Se Ugelvik Larsen (1980: 611ff) omtale av NS-medlemmernes sosiale bakgrunn.

¹²² Journalisten november 1948, nr. 11.

¹²³ Morgenbladet 28. oktober 1948. Pressen under okkupasjonen (leder).

rende.¹²⁴ Aftenposten kommenterte saken på lederplass, men var ikke interessert i mannevning om nasjonale holdninger og mente at Arbeiderbladets utkjør var usmakelig skittkastning.¹²⁵ Nationen hevdet at dommen ikke bare var en frikjennelse av Aadahl, men en frifinnelse av og oppreisning for norsk presse. Den som ble domfelt i saken var RAK, som fra starten hadde kjørt avisoppgjøret inn i et håpløst spor. Men materialet som saken representerte ville utgjøre en betydningsfull del av norske presses historie.¹²⁶ Det siste hadde Nationen rett i. Juridisk var pressen frikjent, men de moralske og historiske lærdommene stod det fortsatt strid om. Journalist Odd Eidem (VG) mente dommen juridisk slo fast at pressen nå kunne skrive mot norske interesser i krigstid, bare det kunne bevises at journalisten var i en tvangssituasjon, med de konsekvenser det måtte få for lojalitetsforventninger til journalister under fremtidige lignende situasjoner. Eidem nærmest latterliggjorde det som var drevet av motstand i pressen når det ble framhevet at det ble skrevet mellom linjene. Aktoratet i saken ble ført slapt og ingen av partene vurderte de moralske konsekvensen saken kunne få for framtiden.¹²⁷

Både Presseforbundets leder Rolv Werner Erichsen og Aadahls forsvarer Rolf Løchen rykket raskt ut mot Eidems angrep. Erichsen holdt fram at pressen hadde tatt et internt oppgjør og at Lagmannsretten nå hadde slått fast det legale grunnlag for pressedriften. For øvrig mente han at avisene stort sett hadde fylt sin oppgave til

¹²⁴ Dagbladet 25 og 26. oktober 1948.

¹²⁵ Aftenposten 28. oktober 1948. Pressen under okkupasjonen (leder).

¹²⁶ Nationen 26. oktober 1948. Dommen (leder).

¹²⁷ Eidem 27. oktober 1948 i Verdens Gang (VG).

beste for land og folk under okkupasjonen.¹²⁸ Påstanden må kunne sies å være høyst diskutabel. Aadahls forsvarer, Rolf Løchen, inntok en mer forsiktig holdning til de prinsipielle siden ved saken (pressens generelle oppreten og om den burde vært stanset), men mente at landsviktiltalen mot Aadahl fra første stund hadde vært en avsporing. Pressens oppreten og hva den burde gjøre i krig måtte diskuteres langt dypere enn denne sakens forarbeider hadde gjort.¹²⁹

"Intet tydet på at Aadahl hadde hatt synspunkter til felles med Quisling."

Avisenes synspunkter på Aadahl-dommen fulgte stort sett skillelinjene fra starten i avis-

oppgjøret, men frontene var ikke like fasttømret. VG og Arbeiderbladet profilerte fortsatt en hard linje, Dagbladet kommenterte ikke dommen, og la seg i praksis på Morgenbladets linje, som anså seg ferdig med saken. Aftenposten og Nationen mente som tidligere at avisene ikke kunne klandles for at de kom ut, noe som samsvarer med tidligere posisjoner. Dermed senket det seg stillhet rundt avisoppgjøret i pressen og i det offentlige rommet.

Et vurderende overblikk

Frikjennelsen av Aadahl representerer en rettslig avslutning av avisoppgjøret som definitivt frakoblet det fra landssvikoppgjøret. Saken reiste likevel spørsmål om hvordan ettertiden skulle bedømme aktørenes handlingsmønster under krigen, rettsprosessen og debatten i etterkant. For det første synliggjorde saken mot Nationen og Aadahl et retts- og avisoppgjør under dynamisk utvikling. RAK og påtalemyngheten gikk hardt ut i starten og krevde oppgjør med alt som kunne oppfattes som landssvik. Her hadde de

¹²⁸ Erichsen 28 og 30. oktober 1948 i Verdens Gang (VG).

¹²⁹ Løchen 1. november 1948 i Verdens Gang (VG).

støtte fra betydelige medier, politikere og enkelt-personer som vi tidligere har omtalt som det opinionsstyrte tiltaleregimet. I saken mot Aadahl kjennetegnes posisjonen av uavklarte juridiske holdepunkter for hva som kunne bedømmes som landssvik. Det ble foretatt slette undersøkelser fra offentlige instanser og anklager ble utført med et til dels normativt blikk basert på mellomkrigstidens stridigheter. Sammenstilt med undersøkelsen av Aftenposten og saken mot Morgenposten fikk Nationen en langt hardere behandling både rettslig og i opinionen. Dette på tross av at ledelsen i Nationen holdt tydeligere avstand til regimet, enn hva som var tilfelle i de andre avisene. Frikjennelsen av Aadahl kan forklares med at de normative forventningene ikke ble innfridd. Viktigere var likevel presedensen Morgenposten-saken ga og støtten fra de ikke-stansede avisene i kampen om opinionen. Samtidig åpnet tidsaspektet for *selvkorreksjon* i rettsoppgjøret.¹³⁰ Hadde saken kommet til doms i en tidligere fase, kunne utfallet ha blitt annerledes og avisoppgjøret kunne tatt en noe annen retning. For det andre viser Aadahl-arkivet, sammenholdet med andre kilder, at Norsk Presseforbunds valg om ikke på noen måte utøve motstand mot regimet, sannsynligvis var utført i nær kontakt med Administrasjonsrådets ledelse. Denne ledelsen ga Aadahl anvisninger som stod i motsetning til hva Castbergs folkerettslige spesialutredning om pressen mente var legitimt grunnlag for å utøve motstand. Utredningen som ikke ble gjort kjent, svekket trolig motstanden fra og i pressen. Dette kan vi anta når vi ser hvilken kraft den folkerettslige argumentasjonen fikk for den sivile motstandsfronten, blant andre yrkesgrupper. Trolig var utredningen kjent i eller rundt NPs ledelse.

Vi har tidligere i denne artikkelen drøftet vanskelighetene med å sette navn på samarbeidet eller samkvemmet som foregikk med okkupantmakten. Tiltalen mot Aadahl var basert på at det hadde foregått en ideologisk kollaborasjon, men han ble frikjent. Likevel kan det argumenteres for at Aadahls motiver og handlingsmønster var styrt med henblikk på å etablere en politisk kollaborasjon (avtaler) med okkupantmakten. Noe av de samme holdningene kan det se ut som ledelsen i Norsk Presseforbund inntok. De ønsket en institusjonalisert ordning om å overvåke norsk presse sammen med tyskerne, men forslaget ble avvist. Dette er for øvrig et av få utspill som er kjent, ved siden av riksrådsforhandlingene, der en institusjon søkte politisk kollaborasjon med okkupantmakten for å sikre egeninteresser. Motivet til NP kan åpenbart diskuteres, men en sterk faktor er sannsynligvis ønsket om å sikre medlemsbedriftenes økonomiske interesser i bred forstand gjennom politiske avtaler med okkupantmakten. Da den sivile motstandsfronten vokste fram var det på grunnlag av avstandtagen til riksrådsforhandlingene og denne type samarbeid.¹³¹ I arbeidet med å etablere motstandsfronten deltok verken Norsk Redaktørforening eller Presseforbundet. De fulgte i praksis linjen til kjernen av norske næringslivsorganisasjoner, som avviste å støtte motstandsarbeidet. Aadahl, som ga råd til Industriforbundet i denne prosessen, mente at organisert motstand ville påføre presse- og næringsvirksomheten stor skade. Ledelsen i Norsk Presseforbund og Norsk Redaktørforening var trolig av den samme oppfatning.

¹³⁰ Innstilling om Nationen fra RAK 22. juni 1946, tiltalebe-slutning 5. juni 1947 og dom 25. oktober 1948.

¹³¹ Se nærmere omtale i Grimnes 1999: 50.

- Litteratur og kilder
- Aftenposten** 14. oktober 1948. *Interessant vitnemål i Aadahlsaken om pressens stilling.*
- Aftenposten** 28. oktober 1948. *Leder, Pressen under okkupasjonen.*
- Arbeiderbladet** 27. oktober 1948. *Leder, Pressen under okkupasjonen.*
- Allern**, Sigurd (1996). *Kildenes makt.* Oslo, Pax Forlag.
- Andenæs**, Johs (1998). *Det vanskelige oppgjøret. Rettssoppgjøret etter okkupasjonen.* Oslo, Tano-Aschehoug
- Avalon Project** (1998). *Laws of War : Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907.* Hentet 3.februar 2008 fra <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm#art43>
- Bastiansen**, Henrik G. og Hans Fredrik Dahl (2003). *Norsk Mediehistorie.* Oslo Universitetsforlaget.
- Bohn**, Robert (1999). Det tyske Reichskommisariatet i Norge 1940 – 1945. I Ugelvik Larsen, Stein (red.) *I krigens kjølvann.* Oslo Universitetsforlaget.
- Brazier**, Eirik (2004). Tjeneste for fienden med våpen i hånd. I Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (red.) *Et rettferdig oppgjør? Rettssoppgjøret i Norge etter 1945.* Oslo, Pax Forlag.
- Castberg**, Frede (1945). *Norge under okkupasjonen. Rettslige utredninger 1940 – 1943.* Cappelens Forlag.
- Dagbladet** 25 og 26. oktober 1948.
- Dahl**, Hans Fredrik (red.) (1999) *Sensur og selvsensur i nordisk presse.* Fredrikstad, Institutt for journalistikk.
- Dahl**, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (red.) (2004). *Et rettferdig oppgjør? Rettssoppgjøret i Norge etter 1945.* Oslo, Pax Forlag.
- Eidem**, Odd (1948). Er pressen på høyden med sitt ansvar. *Verdens Gang* 27. oktober.
- Erichsen**, Rolf Werner (1960). *Norsk Presseforbund 1910 – 1935 – 1960.* Oslo, Norsk Presseforbund.
- Erichsen**, Rolf Werner (1948). *Pressen. I Verdens Gang*, 30. oktober.
- Erichsen**, Rolf Werner (1948). Er pressen på høyde med sitt ansvar? I *Verdens Gang*, 28. oktober.
- Figueiredo**, Ivo de (2001). Kampen om nasjonen. *Rettssoppgjøret som historisk problem. Nytt Norsk Tidsskrift*, Vol. 18 Nr. 4.
- Figueiredo**, Ivo De (2004). Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som rettslig og historisk problem. I Dahl, Hans Fredrik og Øystein Sørensen (red.) *Et rettferdig oppgjør? Rettssoppgjøret i Norge etter 1945.* Oslo, Pax Forlag.
- Fure**, Odd-Bjørn (1999). Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuiseering. I Ugelvik Larsen, Stein (red.) *I krigens kjølvann.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Grimnes**, Ole Kristian (1999). Kollaborasjon og oppgjør. I Ugelvik Larsen, Stein (red.) *I krigens kjølvann.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Hansen**, Hermann og Per Kristian Orset (1985). *Mellom linjene. Trondheimsavisene under kri- gen.* Trondheim, Hansen og Orset.
- Hjeltnes**, Guri (1990). *Avisoppgjøret etter 1945.* Oslo, Aschehoug.
- Høeg**, Tom Arbo (1973). *Norske aviser 1763 – 1969.* Oslo, Universitetsbiblioteket.
- Hoyer**, Svensvik (1995). *Pressen mellom teknologi og samfunn. Norske og internasjonale perspektiver på pressehistorie fra Gutenberg til vår tid.* Oslo, Universitetsforlaget.
- Jakobsen**, Johan J. (2005). *Makten og æren Biografi om Nils Trædal.* Oslo Gyldendal.
- Jensen**, Magnus (1949). *Norges Historie – fra 1660 til våre dager.* Oslo, Gyldendal.
- Johansen**, Per (1945). *Men – vi lever! Norsk presse gjennom krig og okkupasjon.* Gyldendal norsk forlag.
- Journalisten** november 1948, nr. 11.
- Justis og politidepartementet**. *Om landssvikoppgjøret – Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget.* Oppnevnt

22. desember 1955 – Innstilling avgitt 11. januar 1962.
- Kildal**, Arne (1945). *Presse- og litteraturfronten under okkupasjonen 1940 – 1945*. Oslo, H. Aschehoug & co.
- Kuhnle**, Jacob R. (1945). *Vi som ble hjemme*. Oslo, John Griegs forlag.
- Lunde**, Jon Vegard. (1998). *Hjemmefronten på Hedemark og i Østerdalen. Motstand og ikke-motstand 1940 – 42*. Lillehammer.
- Løchen**, Rolf (1948). Svar til Odd Eidem fra h.r. advokat Rolf Løchen. I *Verdens Gang* 1. november.
- Madsen**, Roar (2000). Jon Sundby. I *Norsk biografisk leksikon bind 8*.
- Melson**, Odd (1980). *Fra kirke- og kulturmiljøet under okkupasjonen. Supplement til okkupasjonshistorien*. Oslo, Institutt for Norsk Okkupasjons historie (INO).
- Morgenbladet* 28. oktober 1948. Pressen under okkupasjonen (leder).
- Nasjonen* 26. oktober 1948. Dommen (leder).
- Norland**, Andreas (1973). *Hårde tider. Fedrelandsslaget i norsk politikk*. Oslo, Dreyers forlag.
- Nøkleby**, Berit (1985). *Norge i krig. Nyordning*, bind II. Oslo, Aschehoug.
- Omberg**, Asbjørn (1945). *Goebbels dikterer. Norsk presse under okkupasjonen*. Oslo, Alb. Cammermeyers Forlag.
- Ottosen**, Rune (1996). *Fra fjærpenn til Internett*. Oslo, Aschehoug.
- Ohman Nielsen**, May Britt (2001). *Bondekamp om markedsmakt*. Oslo, Det Norske Samlaget.
- Ohman Nielsen**, May Britt (2000a). Moseid, Gabriel Endresen, I *Norsk biografisk leksikon bind 6*.
- Ohman Nielsen**, May Britt (2000b). Trædal, Nils. I *Norsk biografisk leksikon bind 9*.
- Overrein**, Per (2001). «Hvor ånden bærer bud» – *Østlendingen fra Arbeiderdemokratene til Orkla*. Elverum, Østlendingen.
- Overrein**, Per (2003). *Thorvald Aadahls etterlatte arkiv* (database). Ikke publisert arkivaliaoversikt.
- Pleym**, Bjørn (1976). *Norsk bondepress og den tyske nazismen. Seks bondeavisers holdning til Tyskland i tidsrommet 1933-1940*. Oslo, hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- Rettssøppgjøret etter 1945** – et forskningsprosjekt: Prosjektbeskrivelse. Hentet 29. januar 2008 fra <http://www.media.uio.no/forskning/prosjekter/1945/prosjektbeskrivelse/langversjon.shtml>
- Reinaas**, Trond (1980). *Isfront – silkefront Oslopressens og holdninger til landssvikoppgjøret 1945 -1948*.
- Trondheim, Hovedoppgave i historie, Universitetet i Trondheim.
- Riksarkivet**. Riksadvokatens aviskomite H. 1B03054, Riksadvokaten H. 1B09135, Dom 3966 H. 1B00355.
- Rovde** (2000a). Aadahl, Torvald. I *Norsk biografisk leksikon bind 10*.
- Rovde** (2000b). Dietrichson, Wilhelm Sigvard Hjort. I *Norsk biografisk leksikon bind 2*.
- Rovde** (2000c). Mellby, Johan Egeberg. I *Norsk biografisk leksikon bind 6*.
- Seip**, Didrik Arup (1946). *Hjemme og i fiendeland*. Oslo, Gyldendal.
- Simensen**, Jens O. (1981). *Fra menighetsorgan til moderne avis. Fredrikstad-avisa Demokratens 75 års jubileumshistorie*. Fredrikstad, Demokraten.
- Slagstad**, Rune (1998). De nasjonale strateger. Oslo, Pax.
- Schwebs**, Ture og Helge Østbye (1999). *Media i samfunnet*. Oslo, Samlaget.
- Trommer**, Åge (1999). Hvor fri var den danske presse under besættelsen? I Dahl, Hans Fredrik (red.). *Sensur og selvsensur i nordisk presse*. Fredrikstad, Institutt for journalistikk. *Utdrag til Eidsivating lagmannsrett i straffesak: Den offentlige påtalemynndighet, Aktor: H.r. advokat Gunnar Meyer, Karl Johansgata 45, Oslo – mot Redaktør Thorvald Aadahl – Forsvarer*

- H. r. advokat Rolf Løchen, Karl Johansgate 45, Oslo – og i erstatningssak: Saksøker: Erstatningsdirektoratet – Prosessfullmektig: H. r. advokat*
- G. Meyer – mot Saksøkt: A/S Nationen – Prosessfullmektig: H. r. advokat Sverre Lie, Incognitogt. 16, Oslo. Bind I, II og III.*
- Valaker, Tormod** (1999). «*Litt fascism, hr. statsminister!*» *Historien om den borgerlige pressen og fascismen*. Oslo, Aschehoug.
- Wernersen, Camilla Helena** (2006). «... illojalitet vil bli straffet og dømt deretter» *Norsk presse under nazistisk sensur*. Masteroppgave ved institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo.
- Wyller, Thomas Chr.** (1958). *Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25. 9. 1940 – 25. 9. 1942*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Wyller, Thomas Chr.** (1953). *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*. Oslo, Tanum.
- Ugelvik Larsen, Stein, Bernt Hagtvet og Jan Petter Myklebust** (1980). *Who were the fascists – Social Roots of European Fascism*. Bergen – Oslo – Tromsø, Universitetsforlaget.
- Ugelvik Larsen, Stein (red.)** (1999). *I krigens kjølevann*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Aadahl-arkivet. Oppbevares for tiden i avisen Nationen.**
- Forkortelser
 ED: Erstatningsdirektoratet
 NP: Norsk Presseforbund
 NBL: Norsk biografisk leksikon
 RAK: Riksadvokatens aviskomité
 RT: Norsk Rettstidende
 TTA: Tiltalebeslutning mot Thorvald Aadahl
- Takk rettes til Nationen for velvillig utlån av arkivmateriale og en rekke medlemmer av Norsk Pressehistorisk Forening for kommentarer til presentasjon av foreløpige resultater – ingen nevnt – ingen glemt. En spesiell takk rettes til min kollega førsteamanuensis i historie Roar Madsen ved Høgskolen i Sør-Trøndelags Avdeling for Lærer- og Tolkeutdanning for hans gjennomlesning av manus og konstruktive forslag til forbedringer. Førsteamanuensis i historie Lise Kvande (NTNU/HIST.ALT) og førstelektor i Norsk Ann Sylvi Larsen (HiST.ALT) har også bidratt til å heve kvaliteten på teksten. Takk rettes også til Jurist Bård Dagestad for å ha gitt kommentarer til teksten ut i fra et juridisk ståsted.

Presseminner

Motet sviktet da scoopet var innen rekkevidde

Ivar Tollnes intervjuet av Oddvar Aasen

En lokalavisredaktørs presseminner favner mer enn uspennende møter i lokale foreninger. De kan også kretsse rundt bilder av Stalins utenriksminister og dekning av et toppmøte mellom Krustsjov og Kennedy.

– I Wien sto jeg en dag i 1961 foran det russiske krigsminnesmerket, da jeg plutselig dro kjensel på en mann som kom gående. Det var tidligere utenriksminister Molotov – Stalins høyre hånd – som var falt i unåde i Kreml, og blitt utnevnt til ambassadør ved Atomenergibyrået i Wien. Tenk om jeg kunne ta et bilde av ham og intervju ham. Jeg fulgte etter ham inn i parken til Belvedere Slott, hvor tronarvingen til Østerrike-Ungarn som ble skutt i Sarajevo i 1914, hadde bodd. Jeg forsøkte å fotografere ham på avstand, men det gikk dårlig. Jeg fikk så den ideen at jeg kunne gi meg ut for turist og spørre ham på tysk om veien, men da jeg så Molotovs strenge ansikt og de kalde øynene, torde jeg rett og slett ikke. Motet sviktet da jeg hadde alle tiders scoop innen rekkevidde. Det er Ivar Tollnes (82) som forteller dette i en samtale i anledning nedleggelsen av Moss Dagblad i 2009. Tollnes var redaktør der i fem år fra 1958 til 1963.

Presseminner er med andre ord så mangt for en lokalavisredaktør. Det er ikke bare uspennende møter i lokale foreninger. Det kan også være å ta eller ikke ta bilde av Molotov, og dekke toppmøtet mellom Krustsjov og Kennedy i Wien. I alle

fall hvis man har nysgjerrighet og lyst til å oppleve litt av verden utenfor andedammen. Ivar Tollnes har vært en slik pressemann. Han nøyde seg ikke med det stille livet som journalist og redaktør i to arbeideraviser i Vestfold og Østfold. Han ville ut å oppleve ting som ikke skjedde i fylkene rundt Viken.

Med stipend i Østerrike

– Jeg hadde fått et stipend på 2000 kroner for å studere samvirkebevegelsen og kooperasjonen i Østerrike og Tyskland. Som erfaren stipendiebruker visste jeg å få mye ut av kronene, blant annet ved å få ordnet gratis reise med tog. Da jeg kom i land med ferga i Kiel kjøpte jeg en tysk avis, og der sto det om det kommende toppmøtet i Wien mellom Kennedy og Krustsjov. Det falt sammen med mitt besøk, så jeg fikk ordnet akkreditering som pressemann.

– *Det var vel stort for redaktøren i Moss og Follo Blad med et oppslag på 3-4000?*

– Jo, men jeg hadde også flere planer i landet, blant annet besøkte jeg Borregaards fabrikker i Hallein. Og i Wiener-operaen hadde østfoldin-

gen Olav Eriksen en rolle i «Tryllefløyten». Det ble intervju og en fin plass under forestillingen. Per Aasen, senere redaktør i A-pressen, arbeidet den gang i IUSY, den sosialistiske ungdomsinternasjonale, og han skaffet meg mange kontakter. Utenriksminister Bruno Kreitsky fikk jeg intervju med. Han snakket flytende svensk etter opphold i Sverige under krigen. Intervju fikk jeg også med den ungarske politikeren Anna Kéthly, som var reddet ut av Ungarn av Per Bratland.

Uklar sikkerhet rundt Krustsjov

Det store var likevel toppmøtet. Jeg hadde skaffet meg tillatelse til å fotografere ved ankomsten og sto bare et par meter unna da den smilende Nikita og fru Nina steg av toget. Krustsjov virket som en dynamisk person med godt humør. Utenriksminister Gromyko var derimot trist og grå. Det var liten sikkerhet rundt ankomsten, så vidt jeg registrerte, og det er utrolig å tenke på i dag.

– *Kom dere like nær inn på ekteparet Kennedy?*

– Nei, da Kennedy landet neste dag, var det strengt. Fotografene ble holdt på lang avstand, men jeg fikk tatt et bilde av Jacqueline da hun kom ut av en restaurant noe senere under oppholdet. Dette var før apparatzienes tidsalder, humrer Ivar. Han minnes også at det på slutten av toppmøtet ble holdt en stor pressekonferanse der det var satt ut skrivemaskiner med alfabet som passet til alle språk. Men de nordiske vokalene manglet. Ivar måtte lete lenge for å finne en maskin som han kunne skrive noenlunde forståelig på.

Churchild-skandale Ivar husker også at det var forbudt for journalistene å forlate pressekonferansen før den var over. Plutselig ble det bråk ved den ene døra. Ivar hørte en mann si «Helle, vi er da ikke i Russland». Det var Churchills sønn Randolph som var sterkt beruset og hadde slått seg vrang. Den episoden ble en skandale.

Ivar Tollnes. Foto: Bjørn Wisth

– *Men presselivet begynte lenge før du traff Molotov, Krustsjov og Kennedy i Wien?*

– Ja, min «aviskarriere» startet allerede under krigen. Da fikk 12-13-åringen fikk et trykkesett av gummi. Jeg laget en avis i ett eksemplar, som het «Famos» som trykkesettet. Noe av stoffet måtte håndskrives og noe var utklippte notiser fra andre aviser, for trykkesettet hadde for få bokstaver til at hele avisene kunne «settes». «Famos» ble sendt til min tante på Løten og tilbakemeldingen var positiv, men det ble påpekt at det var mange trykkfeil i produktet, forteller Ivar.

Illegale aviser i skoene

Ivar opplevde 9. april som 12-åring og husker de tyske flyene som kom inn over byen. Guttungen kunne ikke ta del i det ulovlige pressearbeidet, men da noen ungdommer i Sandefjord laget en illegal avis, var han aktiv i distribusjonen. Det

hadde seg slik at radioapparatene som ble samlet inn var lagret i den kristelige ungdomsforeningen i byen. Gjennom en luke i loftet hadde noen av ungdommene klart å heise opp et apparat, og så satt de på loftet og hørte på London. Nyheter ble skrevet ned, mangfoldiggjort via en duplikator og spredd fra mann til mann. Noen ganger gikk Ivar rundt til folk med disse illegale avisene gjemt i skoene.

– Så kom freden og du var 17 år?

– Jeg meldte meg straks inn i Sandefjord AUF. Drømmen om å bli journalist var der, og etter hvert ble jeg kjent med miljøet rundt Vestfold Fremtid. I russetida, våren 1947, fikk jeg de første sakene på trykk.

I dobbeltseng med kollegaen

Ivar forteller at han var mer journalist enn russ denne våren. Redaktør Sverre Hjertholm i Vestfold Arbeiderblad hadde merket seg unggutten og spurte om han kunne være vikar for Oluf Fuglerud som skulle på 3 måneders militærtjeneste. Ivar ble installert i Fugleruds hybel på Nøtterøy. Da Fuglerud kom tilbake igjen, fortsatte Ivar som journalist og hybelboer. I dobbeltseng med Fuglerud. Fast ansatt ble Ivar da Fuglerud sluttet litt senere på året.

– Du hadde ingen utdanning i journalistikken?

– Slik var ikke så vanlig den gang, men i 1948 fikk jeg gå Norsk Presseforbunds kortkurs i journalistikk på hotell Astoria i Trondheim. Kurset var satt i gang fordi det i de fem krigsårene knapt hadde vært noen rekruttering til journalistyrket. Store kull uten peiling på hva journalistikk var, hadde begynt i avisene straks etter krigen. På et

tidligere NP-kurs hadde min journalistvenn fra Sandefjord, Trygve Moe, gått. Vi ble for øvrig medlemmer av kommunestyret i Sandar for hvert vårt parti.

*”Helvete, vi er da ikke
i Russland!”*

Ødeleggelsene sjokkerte Etter hvert ble det flere kurs. I 1950 kom Ivar inn på Den Nordiske Folkehøyskole i Geneve. Etter 14 dagers innføring i Sverige, dro man med tog gjennom Tyskland, hvor han opplevde etterkrigstidens Europa. Ødeleggelsene var enorme. Elevene besøkte også Frankrike og Nord-Italia. I Milano var det fattigdommen og alle krigsinvalidene som sjokkerte. Ivar sier at disse opplevelsene har preget ham. I Geneve fikk de innføring i samfunnspolitiske spørsmål, internasjonal politikk og historie av dyktige forelesere. Kurset ble avsluttet i Danmark. I 1951 gikk han på en folkehøyskole i Østerrike.

*– Tønsberg ble altså din første faste arbeidsplass?
Hva skrev du der?*

– I Vestfold Arbeiderblad skrev jeg om alt bortsett fra sport. Temaet har aldri interessert meg, bortsett fra den gangen jeg skrøt på meg å være sportsjournalist. Jeg skulle reise inn i Marokko med et pass hvor det sto tittel journalist og var kontrollørene var meget skeptiske. Da jeg forklarte at det var sportsjournalist jeg var, gikk det imidlertid greit.

Yngstemann fikk landssviksakene
– Hva var det viktigste stoffet i Vestfold Arbeiderblad?

– For meg var det kommunaljournalistikken og fylkesstoffet. Slik ble jeg godt kjent med Oscar Torp som var fylkesmann i Vestfold og fortsatt aktiv rikspolitiker. Vi fikk et godt forhold, og jeg

Ivar Tollnes (t.h.) og Oddvar Aasen over utklippsbøkene. Foto: Bjørn Wisth

fulgte han ofte på valgmøter. Det var synd Torp ble glemt, men Hans O. Lahlums bok retter opp noe av misforholdet, sier Ivar.

Ivar dekket også kriminalsaker i retten og spesielt landssviksaker. Agder lagmannsrett hadde ting i Tønsberg, så sakene var til dels store. Da jeg kom til avisen i 1947 var de eldre journalistene gått lei av temaet, så redaksjonens yngste fikk de jobbene. Kommunene Ivar dekket var Stokke og Ramnes. Forfatteren Kåre Holt var fra Ramnes, og han var ofte innom redaksjonen. I boka «Avis og avisfolk i Vestfold», som Ivar senere skrev, forteller han om kontakten med Holt

– *Hvor politiske aktive var journalistene den gang?*

– Jeg følte aldri noen tvang i avisene om av man representerte et politisk syn, men jeg gikk ofte på politiske møter som partimedlem og ikke journalist. Rekrutteringen av journalister foregikk ofte via AUF, men jeg følte ikke at jeg og mine kolleger var politiske emissærer som skulle frelse leserne for et bestemt politisk syn. Det var et hyggelig miljø i Vestfold Arbeiderblad i Sverre Hjertholms redaktørtid. Det var seks journalister i avisene den gangen. Flere var det ikke plass til i lokalene.

Bare én drosje på Tjørme

– *Hva med forholdet til konkurrenten Tønsberg Blad?*

– Tønsberg Blad var den overlegne konkurrenten. Avisa hadde kommet ut under krigen, og

klarte seg meget bra økonomisk. Det var skarp konkurranse mellom de to avisene, og TB-folkenes hadde klar beskjed om at man ikke skulle ta drosje sammen med VA-folkene til og fra kommunestyremøter. Men på Tjøme var det bare én drosje, så da måtte vi kjøre sammen. Problemet ble delvis løst ved at journalisten i Bygdernes Blad, Senterparti-organet i Vestfold, hadde egen bil, så vi VA-folk kjørte med ham, forteller Ivar.

Vestfold Arbeiderblad slet i disse årene. I 1945 var avisa helt raserter og faktor Oscar Lindquist hadde reist rundt etter frigjøringen for å finne igjen teknisk utstyr som var kommet på avveier. Det var meget slitsomt å drive.

Reisende med pressekort

Til tross for at han arbeidet i relativt små arbeideraviser, var Ivar en reisende journalist. Han passet alltid på å sende rapporter hjem til avisene, og det bidro kanskje til at han fikk mange turer. Blant annet besøkte han Bernadottenes røtter i Pyreneene da han var på franskkurs i regi av Studentenes Friundervisning. Ivar var med NATO til Brussel og Vest-Tyskland. Til Romania, reiste han etter innbydelse fra det rumenske utenriksdepartementet. Jorda rundt har han reist med familien. I Paris har han vært 12 ganger. Byer han liker godt er Roma, Berlin og Wien, men i protest mot de tyrkiske myndighetenes behandling av journalist og forfattere har han aldri vært i Istanbul. Til Beijing har han derimot reist med åpent sinn.

I 50- og 60-årene hadde ikke journalister kvaler med å benytte de favørene pressekortet innbød til. Henvendte man seg til en ambassade, var det kurant å få fri reise på jernbanen i et land. Man måtte bare ikke være på gjennomreise, så det

krevde litt oppfinnsomhet å omgå den begrensningen. Ivar var den eneste journalisten på sitt kull på Geneve-skolen og hans gratisreiser vakte en viss misunnelse.

– På reisene har jeg alltid vært på jakt etter min egen tids historie. I Wien fant jeg fram til manns-herberget det «kunstmaleren» Adolf Hitler hadde holdt til. I Berlin har jeg sparket i grusen over bunkerden han endte sitt liv. I Roma har jeg vært i kontoret til diktatoren Benito Mussolini og stått ved balkongen der han holdt sine tordentaler. Sammen med unge spaniere har jeg trampet på general Francos grav i det store mausoleet i De falnes dal nord for Madrid. Jeg har også stått der Stauffenberg ble skutt etter forsøket på å frarive Hitler makten 20. juli 1944.

Tilbake til Sandefjord

I 1952 fikk Ivar Tollnes tilbud om redaktørjobb i hjembyen Sandefjord. Den forrige redaktøren nordfra, hadde kommet på kant med mange og bladstyret ville nå ha en lokal mann. Da Ivar tiltrådte i Vestfold Fremtid var han akkurat blitt 24 år. Sandefjord Blad dominerte markedet og Vestfold Fremtid var en liten avis med bare 2-3000 i opplag. Avisa hadde noe fellesstoff med VA i Tønsberg og det var bare én journalist ansatt i VF i Tollnes' første redaktørperiode, så det ble lange dager. Slet gjorde man også i Venstrebladet Vestfold der Trygve Moe arbeidet. Den avisas gikk inn i 1958.

– Du trivdes med å komme «hjem»?

– Til tross for at byen politisk totalt var dominert av Høyre, hadde Sandefjord sterke fagforeninger. Spesielt i Jern og Metall på Framnæs Mekaniske Verksted var det mange dyktige folk. Til

*"Hans gratisreiser vakte
en viss misunnelse."*

tross for at de ikke hadde mye skolegang, var de kunnskapsrike og velorienterte, noe som kom meg til nytte. Jeg fikk også gode og nyttige kontakter i Sandefjord fordi jeg kjente mange fra oppveksten. Kulturlivet var jeg alltid opptatt av, og det blomstret i Sandefjord. I Sandefjord-perioden fikk Tollnes tilbud på å overta Romsdal Folkeblad i Molde, men det fristet ikke.

– *I 1958 ble det i stedet Moss og Follo Blad som heller ikke var noen gullgruve?*

– Jeg mener det var sjefen for A-pressen, Olav Brunvand, som valgte meg som redaktør i Moss. Karl Pape var konstituert og Ole Moe i Rana Blad hadde sagt ja til å overta. Da Moe plutselig trakk seg, kom man i beit. Jeg hadde sett det lyserøde oppslaget som ble sendt ut til alle A-presseavisene om stillingen, men ikke reflektert så mye over det. Søknadsfristen var kort, og dagen etter at den gikk ut, skulle bladstyret foreta ansettelsen. Da forespørselen kom om å overta, sa jeg ja.

Moss ulik Sandefjord

For Ivar og kona var det et stort skifte å komme fra Høyre-styrte Sandefjord hvor mennene var borte hele vinteren på hvalfangst, til den Arbeiderpartistyrte industribyen Moss. Lån fra Norsk Arbeiderpresse skaffet paret leilighet i et rekkehus.

– Arbeideravisa i Moss het Moss og Follo Blad da jeg overtok. Den hadde både økonomiske og redaksjonelle problemer. I sidebygningen til Folkets Hus hadde man en gammel nedkjørt flatpresse som ble styrt av faktor Erling Pedersen. Man hadde tre settemaskiner. Einar Solstad var disponent og Bjørn Engebretsen redaksjons-

sekretær fram til han gikk til Handel og Kontor. Da overtok Frank Berg den jobben, forteller Ivar.

Follo problemet for Moss

– *Avis dekket to distrikter, Moss og Follo. Var det utfordrende?*

– Norsk Arbeiderpresse hadde presset på for at Moss skulle ta ansvaret for Follo, men det var ingen god løsning, sier Ivar. – At arbeideravisa i Moss skulle dekke hele Follo til og med Nesodden, var tvert imot et stort problem. Den ene abonnenten der klaget stadig over at det var for lite Nesodden-stoff i avis og kontoret i Ski fungerte dårlig. Jeg fikk lagt det ned og avis ble omdøpt til Moss Dagblad, som den siden het.

Det var rett og slett for langt fra Moss til Ski og omvendt, til at en fellesavis kunne fungere.

"De røde arkene var lite spennende."

En vanlig arbeidsdag i Moss startet med at Ivar kom tidlig på jobb. Var det nok manuskripter klare til setterne? Så var det en kort prat om hva folk skulle gjøre den dagen, men alle var inneforstått med sine oppgaver. Når deadline var, husker han ikke, men avis var ferdig tidlig på ettermiddagen. Ivar tok ofte bussen hjem sammen med redaktør Jul Sundsvik i Moss Avis. En dag det regnet oppdaget Sundsvik at avisene til et Moss Avis-bud var kliss våte. Med sin spesielle stemme sa helgedelingen Sundsvik: «Skulle det være nødvendig da? Den er vel ikke så tørr?»

Godt samarbeid i A-pressen

Tollnes var svært ung til å være redaktør, så på A-pressens redaktør- og disponentkonferanser holdt han en lav profil. Han hadde imidlertid god kontakt med de øvrige redaktørene i A-avisene i Østfold, spesielt med Bjarne Nygård i Sarpsborg Arbeiderblad, Erling Kvåle i Demokraten og Paul

Hovding i Halden. Mot Folkets Røst i Indre Østfold var kontakten dårligere. Ivar hadde et godt samarbeid med Olav Brunvand i A-pressen. De røde arkene kontoret sendte ut var lite spennende, synes Tollnes, men han tok vare på dem og har overlatt samlingen til Arbeiderbevegelsens Arkiv i Vestfold, som nå er en del av Fylkesarkivet. Arkene inneholdt opplysninger om hva som skulle skjer framover politisk, men aldri noe hemmelig, så vidt han husker. Guri Hjeltnes har overtatt det bokmaterialet han samlet under arbeidet med avishistorien i Vestfold. Ivar opplevde aldri partistyring i de avisene han ledet. Politiske overvåkning via partipressen sier han vat han verken har opplevd eller hørt om.

Undergangsstemning

Til tross for at familien trivdes godt i Moss, ville kona tilbake til hjemfylket, så i 1963 var Ivar Toll-

nes tilbake i redaktørstolen i Vestfold Frentid. Der satt han til avisas gikk inn i 1982. Deretter var han Vestfold Arbeiderblads mann i Sandefjord og helt på slutten av karrieren arbeidet han i hovedredaksjonen i Tønsberg før også VA gikk inn i 1988. Etter det ble han ansatt i Sandefjords Blad.

I Vestfold Arbeiderblad skrev Ivar mye om fylkespolitikk og samferdsel, blant annet om Torp flyplass. I arbeideravisen i Tønsberg rådet det på slutten rene undergangsstemningen, minnes Ivar Tollnes med vemod. Etter at han ble 67 år og pensjonist, har Ivar dyrket sine hobbys, det vil si reising, lesing, kulturarbeid og pressehistorie. Han er en av ildsjelene i seniorklubben i Vestfold.

oddvar-a@online.no

Forfattarar

Göran Elgemyr er historikar, radioprodusent og -journalist. Han har skrive fleire bøker og skapt program om Norden under andre verdskrigene. Elgemyr er leiar i Stiftelsen etermedierna i Sverige og sit i leiinga for det tverrfaglege forskingsprosjektet «Etermedier i konkurransen». I 1996 gav han ut boka *Radion i strama tyglar – Om Radiotjänsts tillblivelse, teknik och ekonomi 1922-1957*.

Lars-Åke Engblom er historikar, tidlegare produsent og distrikssjef i Sveriges Televisjon, nå professor i medie- og kommunikasjonsvitenskap ved Högskolan i Jönköping. Engblom er leiar i Svensk presshistorisk förening, medredaktør for Den svenska pressens historia (2002) og vitskapleg leiar for forskingsprosjektet «Etermedier i konkurransen».

Guri Hjeltnes er historikar, forfattar og professor i journalistikk ved Handelshøyskolen BI. Ho har skrive fleire bøker om andre verdskrigene, mellom dei *Avisoppkjøret etter 1945* (1990). Ho er redaktør for bind 3 av verket *Norsk presses historie*.

Rune Ottosen er sosiolog, professor i journalistikk ved Høyskolen i Oslo og har i fleire år forska på og publisert artiklar og bøker om journalistikk i krig. Han er redaktør for bind 2 av verket *Norsk presses historie*.

Per Overrein er historikar, høgskolelektor ved Høgskolen i Sør-Trøndelags og gav i 2001 ut boka *Hvor ånden bærer Bud. Austlendingen frå Arbeiderdemokratene til Orkla*

Palle Roslyng-Jensen er dr.phil. og lektor i historie ved SAXO-Instituttet, Københavns Universitet. I 2007 gav han ut boka *Danskerne og besættelsen – holdninger og meninger 1939-1945*

Oddvar Aasen er journalist, tidligare redaktør og har i ei årrekke vore tilsett i Mediebedriftenes Landsforening og sekretær i Norsk Pressehistorisk Forening. Aasen er medforfattar i bind 4 av verket *Norsk presses historie* og har skrive Mediebedriftenes Landsforenings historie.

Pressehistoriske skrifter

Nr. 1/2004:

Arnhild Skre: «I dag må ingen sitte hjemme»
Presse og partilojalitet 1957–1973.

Nr. 2/2004:

Øystein Sande m. fl.: Agitasjon og opplysning

Nr. 3/2004:

Else-Beth Roaldsø: Å skrive i motvind.
Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad

Nr. 4/2005:

Norhild Joleik: Albert Joleik – bladstyrar i brytingstid

Nr. 5/2005:

1905 – Nu gjelder det at holde kjæft

Nr. 6/2006:

Anne Hege Simonsen: De der ute – vi her hjemme

Nr. 7/2006:

Tor Are Johansen: «Trangen til læsning stiger, selv oppe i Ultima Thule»
Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca 1763–1880

Nr. 8/2007:

Guri Hjeltnes (red.): «Har de ikke journalister i Aftenbladet lenger når de sender et kvinnfolk?»
Kjønnsperspektiv på pressehistorien

Nr. 9/2007:

Tor Are Johansen: Hett bly og raske presser.
Teknologisk endring i norsk avisproduksjon

Nr. 10/2008:

Sidsel Meyer: Meningsmangfold eller ensretting under den kalde krigen

Nr 11/2009:

Henrik Grue Bastiansen: Lojaliteten som brast.
Partipressen i Norge fra senit til fall 1964–2009

Nr. 12/2009:

Sigurd Høst: Mye mer enn Akersgata.
Norsk pressestruktur 1945–2009